

ПИРИМҚУЛ
ҚОДИРОВ

ҚОРА
КҮЗЛАР

Роман

«ШАРҚ» НАШРИЁТ-МАТБАА
АКЦИЯДОРЛИК КОМПАНИЯСИ
БОШ ТАХРИРИЯТИ
ТОШКЕНТ — 2008

Майнинг охирлари. Водийларда барвақт ҳазон бўлган лолақизғалдоқлар Туркистон тизма тоғининг этакларида энди очилган.

Кечаси билан ёмғир ёққан эди. Эрталаб тоғ қаршисидаги кенг текисликдан офтоб чарақлаб чиқди. Тоғдан ошиб ўтолмаган қорамтир булутлар ён бағирларни бекитиб, сузиб юрарди. Офтоб баландроқ кўтарилди-ю булутлар тарқаб, тоғларда ҳам хаво очилиб кетди.

Текисликка ёққан ёмғир тоғ тепасига қор бўлиб тушган экан. Чўкқилар аввалгидан ҳам окроқ ва силлиқроқ. Улардан пастдаги арчазор ён бағирларга қор жуда ола тушибди: бир жой кашқа бўлган, бир жойга сал урвоғи теккан. Тоғнинг ярмидан пасти эса ёмғирдан кейин қорайиб, хиёл буғланиб туради ва унча аниқ кўринмайди.

Текисликнинг узоқ четидан чиқиб келган юк машинаси шу тоққа қараб жадаллаб боряпти.

Шағал ётқизилган йўлда ёмғир қўлмаклари учрайди. Филдираклардан сачраган сув борт тахтасига шатир-шутур урилади ва йўл бўйида очилган лолақизғалдоқларни жимгина силкитиб ўтади.

Машинадаги юк устига тўшалган брезентда симоби чакмон кийган, қалин қошлари бир-бирига тутшиб кетган, яғриндор, қорамағиз йигит ёнбошлаб ётибди. Машина шамоли брезентнинг учини хилпиратиб, унинг кирза этигига қайириб уради, чакмонининг этакларини торткилайди. Шунда йигитнинг белидаги гулбанд сопли пичоқ, чарм попукли қин ва шим чўнтагига учи тикиб қўйилган мис пойнак кўриниб кетади.

Осмондан қалдирғочлар ўқдай учиб ўтади. Тўрғайлар бир нуқта устида қанот қоқиб ғужурлашади. Улардан нарида уч-тўртта йирик-йирик қора қушлар ниманидир мўлжалга олиб шошилмай айланишади.

Йигит қора қушларни кўрди-ю бирдан сергакланди. Ўрнидан кўтарилиб, орқага тикилиб қаради.

Текислик уфқ билан туташган жойда бир сурув қўй элас-элас кўзга ташланди.

Йигит тез ўтирилиб, халиги қора қушларга кўз югуртирди. Улар пастқамликда ниманидир аниқ кўришди шекилли, бирдан пастлай бошлашди.

Йигит кабина тепасини қаттиқ тақиллатди. Машина тўхтар-тўхтамас ерга сакради. Унинг бўйи баланд эди — қўлини борт тахтасидан олар-олмас узун оёқлари ерга келиб тушди.

Йигит қора қушлар пастлаётган томонга қараб чопди. Шоп мўйлов шофёр кабинадан бошини чиқариб, норози товуш билан:

— Нима гап? — деди.

Йигит югуриб кетаётган қўйича орқага бир ўтирилди-ю:

— Хозир! — деди.

Сўнг узун дўнглик ортига ўтиб кўринмай кетди. Чўпонларга хос ўткир қийқириқ хавони қиличдай кесиб атрофга таралди. Йигит гапирганда овози унча кучли туюлмаган эди, қийқириғи эса ерни ҳам титратгудек қаттиқ эшитилди:

— И-и-и-хий! И-и-и-хий!

Пастлаб келиб энди ўз ўлжалари устига кўнмоқчи бўлаётган қора қушлар бирдан баландлашди ва асабий қанот қоқиб, ўзларини четга олишди.

Йигит пастқам жойда булутлар орасида ўралашиб, сурувдан қолиб кетган иккита хисорий кўзичоқни ердан кўтарди.

Иккови ҳам бир-бирига жуда ўхшаш. Туслари қора-ю, қулоқлари оқш. Узун оёқчалари ҳам олапоча. Улар оч қолишган: бири тумшукчаси билан йигитнинг бағрига туртиб ниманидир қидириб кўрди, иккинчиси безовталаниб қисқагина маъради.

Йигит кўзиларини ерга қўйиб, чакмонини ечди.

Хали юришга унча ўрганмаган кўзичоқлар тетапоя қадам ташлашиб, думбалари силкиниб ва нозик гавдалари хиёл тебраниб, қаёққадир кетмоқчи бўлишарди.

Йигит маъсум гўдақлардан завқлангандай кулиб икковини чакмонининг икки енгига солди. Бошларини қўлтиқ томонидан чиқариб қўйди. Кейин чакмоннинг икки енгини хуржунга ўхшатиб елкасига ташлади-да, орқага қайтди.

Кўзичоқлар бошларини «хуржундан» чиқариб жим ётишарди. Улар типирчилаб шикастланмаслиги учун йигит шундай қилганини ўзлари ҳам энди билгандай эликиб қолишган эди.

Йигит дўнгликка чиқиб, бояги қўй сурувини кўзлари

билан кидирди. Аммо сурув олислаб кўзга кўринмай кетган эди.

Машинанинг капотини очиб, моторини совутган шоп-мўйлов шофёр капотни қарсиллатиб ёпди-ю:

— Ҳей, Аваз, бўл тезроқ! — деб кичқирди.

Аваз яқин борганда шофёр унинг елкасидаги кўзиларни кўриб:

— Ё тавба! — деб ёқасини ушлади. — Дўнгнинг бери ёғидан қандай кўрдинг? Ё туғиб келдингми, нима бало?

— Кўрганим йўқ. Қора қушлар айланганига бирорта чўлоқ кўй уялаб қолиб кетганми деган эдим.

— Омадинг келган экан-да, бирпасда иккита кўзилик бўлибсан!

— Эгаси чиқади бунинг.

— Чикмаса... қизгалоқнинг биттасини менга бер, бирикки ой боқай, ўзинг билан сўйиб еймиз. Ширбоз кўзининг тандир кабоби жуда яхши бўлади-да.

— Эгаси чиқади, — деди Аваз яна ва машинага қараб юрди.

Унинг оёғи йўл бўйидаги такасоқолга тегиб кетди. Тиниқ ҳаво ранг барглар орасига тўпланиб қолган ошпоқ ёмғир суви офтобда ялтираб, тирқираб тўкилди.

2

Бояги юки устига иккита кўзичоқни ҳам ортиб олган машина тоғ этагидаги эллик-олтмиш ҳовлилик Ойкўл қишлоғига кириб борди.

Узоқдан қараганда силлиқ туюладиган тоғларнинг гадир-будур тошлари, қорамтир арчалари бу ердан хийла аниқ кўринар эди. Қорли чўққилардан совуқ шабада эсиб турарди.

Авазга ҳозир бу шабада ёқимли салқинлик берарди.

Ён бағирлардан сой бўйига зинама-зина тушиб келган қишлоқ уйлари ҳам, теграсига тош қаланган ҳовлилар ҳам, текис томларга босилган пичан ғарамлари ҳам, сувалмаган томларда гиламдай бўлиб очилган лолақизғалдоқлар ҳам унга одатдагидан яқинроқ ва қадрдонроқ туюлар эди.

Қишлоқ четида узун молхоналар ва четлари туёқ изларидан чўтир бўлиб кетган молҳовуз бор. Унинг суви шабадада чимирилиб турибди.

Беш-олтита оқ товук молҳовуз четида оёқларини сувга тегизмасликка тиришиб, «фасон»ини келтириб сув ичи-

шарди: бўйинларини чўзишиб, тумшукларига секин сув олишар, кейин бошларини осмонга кўтариб ютишарди.

Молхона томондан чиққан беш-олтига хўкиз кутилмаганда шу товукларнинг устига бостириб келди. Бечора товуклар қақолаб, қанотларини ёйиб қочишди. Хўкизлар эса тиззаларигача ховузга кириб, ўзлари лойқалатган сувни симира бошлашди.

Аваз машина устидан буни кўриб кулиб ўтди. Сўнг шу сўқим хўкизлар учун олинган ва бикинига ботиб турган тахта кунжара эсита тушди. Аваз бу кунжарани машинага ортгунча роса терлаган эди. Ҳозир бориб буни омборга тушириб бериши керак. Шу ташвишни ўйлаганда пабада ҳам энди баданига совуқ тегиб, этини бир жунжиктирди.

Машина бўзда чиллак ўйнаб юрган болаларга яқинланди. Аваз уларга каради-ю кунжарани яна унутди.

Бўзда оёқ яланг, кўйлакчанг бир бола маррадан қарсиллатиб чиллак отар, унга бир ярим баравар келадиган новча ўсмир йигитча тўнининг энгларини чаппа кийиб, этакларини ёйиб, осмонда учаётган чиллакни тутишга тиришар эди. Аммо у ёқдан бу ёққа ҳалослаб югургани билан ҳеч тутолмас эди. Томоша қилиб турганлар нуқул уни кулги қилишар эди.

Тўнини чаппа кийган бола охири зувлашга тушди.

Машинада буни кўриб ўтаётган Аваз ҳам болаларга қўшилиб кулди-да, ўзининг шунақа ўйнаб юрган пайтларини эслаб кетди.

Тенгдошларининг ичида ундан тез чопадигани, чиллак отишда ундан устаси йўқ эди. Аммо ошиқ ўйинига уқуви йўқ эди. Унинг Холбек деган тенгдоши — ўнг кўзи билан кулофининг орасида данақдай қора холи бор бола — бир кун Авазнинг бутун ошиқларини коқлаб ютиб олди. Аваз чўнтагидан танга чиқарган эди, Холбек: «Пулга сотмайман, ошиқ топиб келсанг ўйнайман», — деб туриб олди. Авазнинг аламини келтириш учун чўнтакларини силкитиб, ошиқларини шақирлатди.

Улардан беш-олти қадам наридаги сангзор бўйида қизчалар силлиқ тошчаларни чиқиллатишиб, тўптош ўйнашар эди.

Хулкар деган қизча ўнг қўли билан тошчаларни биттадан юқорига отар, улар тушиб келгунча ердаги тошчаларни ҳам ўша қўли билан битталаб терар, кейин ҳаммасини йиғиб, бир ҳаракат билан кафтининг орқасига ўтказар эди. Шунда унинг бармоқчалари орқага ёйдаи эги-

либ, ҳамма тошчаларни тутиб қолар эди. Буни кўрган қизчалар ойиларидан эшитган гапларини эслашиб:

— Чевар бўласан, Хулкар! — дейишарди.

Аваз ҳеч қаердан ошиқ тополмай алами келиб турганда Холбек уни баттар қиздирди:

— Энди сан ошиқни кўй, Аваз, яхшиси тўптош ўйна, ютқизсанг, сойда тош кўп, териб чиқаверасан...

Болалар ҳадеб кулишарди. Табиатан мағрур бўлган ва йиқилса ёнини бермайдиган Аваз тенгқурлари орасида ҳали бунчалик кулги бўлмаган эди. Холбекни ютиш учун у ҳозир ҳеч нарсадан қайтмас эди.

Хулкар деган ўша чевар қизча бу гапларни эшитиб турган экан, Аваз илож қидириб уйларига қараб кетаётганда Хулкар унинг кетидан чопиб борди. Бошқаларга эшиттирмай шивирлаб:

— Сизга ошиқ керакми? — деди.

Аваз унга умид билан қаради. Қизчанинг катта-катта қора кўзлари юзининг ярмини эгаллаб тургандай кўринарди. У тишларининг ҳали ўсиб текисланмаган кемтикларини очиб, сирдошларча кулимсиради:

— Бугун тоғамла кўй сўймоқчила. Сўйсала, ошиғини сизга бераман. Хўпми?

— Қачон?

— Кўй бостирмада турибди. Кечқурун сўймоқчила.

— Бўпти. Бор ўйинингдан қолма.

Хулкарлар Авазлардан бир ҳовли нарида туришар эди. Хулкарнинг отаси уруш вақтида меҳнат батальонига кетиб, Уралда вафот этган, ойиси бир ҳовлида битта қизчаси билан қолган, кейин уларни фарзандсиз тоғалари Норбой ота ўз уйига кўчириб келган эди.

Ўша куни Норбой ота далада, Хулкарнинг онаси билан холаси қаёққадир қидириб кетишган эди. Семизгина тўкли бостирма харисига боғланганича маъраб турар эди.

Аваз ўз уйларига кирди-ю армиядан келган акасининг қиличдан ясалган пичоғини киши билмас топиб чиқди. У чорвадор оилада ўсиб, мол сўйишларни кичиклигидан кўп кўрган эди. Ёши ўн иккида бўлса ҳам, бўйи ўсик, ўзи миқти эди. Холбекнинг бояги кулгиси ҳали ҳам қулоғи остида жаранглаб турар, кўзига ошиқдан бошқа ҳеч нарса кўринмас эди. У кўйни қийналмай кулликлади. Аммо бўғзига пичоқ тортганда кўнгли бир бехузур бўлди. Ташлаб қочгиси келди. Лекин жониворни чала ўлик қилиб ташлаб кетиш қилаётган ишидан

ҳам ёмон бўлишига, ҳар ҳолда, фаҳми етди. Ишни бир амаллаб битирди...

Орадан кўп ўтмай Хулкарнинг ойиси ҳовлига келиб қараса, қўй яхшилаб сўйилган, орқа оёғидан иккита ошиғи олинган. Бошқа ҳамма нарсаси жойида.

«Вой, буни ким қилди?» — деб қўшниларикига чиқди.

Аваз уйларига ўтиб, қўйдан олган ошиқларини ўша қилич-пичоқ билан йўниб, кўпроқ олчи турадиган «қирпи» қилган, буни ойиси кўрган эди. Пичоқнинг эгаси — Ортиқ сопнинг зехидан қўйнинг янги қилини топди...

Аваз бўзга қайтиб бориб, Холбекни энди юта бошлаган, қўйнига энди бир сиқим ошиқ солган ва унинг шиқирлашидан қувониб турган эди. Ҳали аскарлик гимнастёркасида юрган акаси Ортиқ бирдан югуриб келиб қолди.

— Қўйни сен сўйдингми?!

Авазнинг ранги қув ўчди. Ортиқ укасининг ботинкасига қаради. Ботинкага қўйнинг қони сачраган экан...

Аваз ўзини ўнглагунча бўлмай елкасига мушт келиб тушди. Акасининг иккинчи-учинчи муштидан унинг қўйнидаги ошиқлар бўзга сочилиб кетди...

«Уста Қамбарнинг кичик ўғли иккита ошиқ учун бировнинг қўйини сўйиб қўйибди!» — деган гап анчагача шов-шув бўлиб юрди. Баъзилар Авазни «шу кетишда каллақесар бўлади» дейишар эди...

Уста Қамбар ўғлини урмади, сўкмади-ю лекин бир-икки ой у билан гаплашмади, «одаммисан» деб юзига қарамади. Қўшнининг қизчаси Хулкар эса энди Аваздан қўркадиган ва ундан узоқроқ юрадиган бўлиб қолди. Афтидан, у Аваз тўғрисидаги энг ёмон гапларга ишонган эди...

Уриш-сўқишлар, ўқитувчиларнинг панд-насихатлари ҳам бир бўлди-ю отаси билан мана шу қизчанинг муомаласидаги ўзгариш ҳам бир бўлди. Аваз ошиқни қайтиб қўлига олмайдиган бўлиб кетди.

Кейинчалик қўшнилари «ўзи сўйиладиган қўй эди», деб уни кечиришди. Аваз, Хулкар ва Холбекларнинг ораларида яна кўп воқеалар бўлиб ўтди... Аммо ҳозир Аваз фақат ўша ҳодисани, болалик оловлигидан оғзи куйган ўша кунни эслар эди. Бировнинг қўйини ярим кун олдин сўйиб қўйгани учун уни аллақакларга олиб бориб, олиб келган одамлар ҳозир у бировнинг қўзи-

чокларини кутқариб келаётганини кўришса нима дейишаркин?

Авазнинг кўнглига шу гап келди-ю «сен ҳам иззатпараст бўлибсан-а!» деб, энди ўзидан кулиб қўйди.

3

Ойкўл илгари алохида хўжалик эди-ю каттагина идораси бор эди. Кейин кишлоқ чорвадор хўжаликнинг бир бригадасига айланиб, идора керак бўлмай қолди, уни омбор қилиб қўйишди.

Шу омборнинг олдида бояги юк машинасининг бир борти очик турар, Аваз терлаб-пишиб кунжара туширар эди.

Девор тагида чакмонга ўроғлик ётган қўзичоқлар ўтган-кетганга томоша бўлиб, заифгина тамшанишарди. Улар жуда оч қолган. Тезроқ бир қўй ёки эчки топиб эмизилмаса, холдан кетиб қолишлари мумкин. Шунинг учун Аваз кунжарадан тезроқ қутулишга тиришиб, шошилади.

Таёғини белининг орқасига қўйиб турган ўрта яшар подачи «қўзиларни сотасанми» демоқчи бўлган эди:

— Қўтиларни тотатанми? — дегандай эшитилди.

Унинг оти Тўйчи эди, «э» билан «с»ни «та»га ўхшатиб чучук қилиб айтар, шунинг учун лақабини «Атта» дейишар эди.

— Э, Атта, буларнинг қандай топилганини сўра! — деди шопмўйлов шофёр.

Ғарч этик кийган, пиджагининг кўкрак чўнтагига қимматбаҳо авторучка билан автоқалам қистирган омборчи йигит Турди ҳам шофёрнинг гапига қизиқиб кулоқ сола бошлади.

— Бир вақт бу, — деб шофёр Авазга ишора қилди, — машинадан туша солиб дўнгнинг нарёғига қараб чопди. «Бола бечора ёмон нарса еган экан-да» деб ўйладим. Кейин қийқиргани эшитилди. «Шўрликни ёмон буради-ёв» дедим. Вақт кетяпти. Хит бўламан. Бир вақт қарасам, мана бу қўзичоқларни кўтариб келяпти-да. Оғзим очилиб қолибди. «Буларни туғиб келдингми?» дебман.

Хаммалари хохолаб кулишар, шофёр билан Тўйчи Атта Аваз томонга қараб-қараб қўйишар эди.

Тўғридан патпатлаб уч филдиракли мотоцикл чиқиб келди. Уни қоракўл телпак ва клёнка плаш кийган, ўттиз ёшлардан ошган қорамағиз йигит миниб келмоқда эди.

Авазнинг акаси Ортиқ шу эди. Унинг мотоцикл рулидан тутган панжаларидан бирида олтига бармоқ бор — чап қўлидаги бош бармоғи иккита, шунинг учун отини Ортиқ қўйишган.

Ортиқ кўнғир брезент этик кийган эди. Узун оёқларини ерга тираб, мотоциклини Авазнинг олдида тўхтатди-ю энг аввал ерга тўкилган кунжара майдаларига қаради.

— Ҳеч ишни ёлчитмайсан-да, — деди жеркиган товуш билан. — Ўтган куни гўнгни ҳам тўкиб-сочиб ташибсан. Қўлинг тепикми, нима бало? Ахир бу кунжара давлатнинг пулига келган!

— Ундоқ бўлса, Турдида давлатнинг супургиси бор, — деди Аваз ҳазил оҳангида, — бекорчиликдан зерикканда супуриб олади қўяди-да.

Қўзиларни томоша қилиб, қўлини белига қўйиб турган Турди Авазга хўмрайиб қаради. Мавқеи уникидан баланд омборчи эканини намоиш қилиб, пиджагининг чўнтагидаги қизил авторучкасини олди.

— Юк ташиганинг учун сен ҳақ оласан! — деди Ортиқ укасига. — Олиб чиқ супургини, ўзинг супур!

— Аввал кунжарани тушириб берай, мунча шошманг, раис!

Ортиқ аслида бригадир эди. Лекин бутун Ойқўл хозир йирик бир бригада бўлгани учун кишлокда ундан катта бошлиқ йўк эди. Шунинг учун Аваз уни бир оз киноя билан «раис» деб атар эди.

Ортиқ девор тагидаги қўзиларни кўриб қолди. Қаердан ва қандай топилганини суриштириб кетди. Шофёр воқеани айтиб берган эди, Ортиқ, ишонгиси келмай, аввал Авазга, сўнг Турдига қаради.

— Ким билади, — деди Турди. — Бирорта чўпондан арзон-гаровга сотиб олишганми? Тўл пайғида хўжаликнинг кўзисидан сотадиган чўпонлар ҳам бўлади-ку.

— Ҳаммани ўзинга ўхшатасан-а! — деди Аваз.

Турди ўзи чўпон бўлганда шунақа ишларни қилганини Тўйчи Атга ҳам билар эди. Авазнинг гапини маъқуллаб қолди.

— Ҳа, нима, далага кўзи экиб қўйишгани бўлмаса? — фикрини Турди.

Аваз унга жавоб бергиси келмай акасига юзланди:

— Норбой отанинг сурувидан бўлса ажаб эмас. Ҳар йили эгиз туғадиган тусоқ совлиқ бор эди. Лекин бунақа кеч туғмас эди.

Норбой отанинг сурувида эгиз туғадиган совлиқлардан уч-тўрттаси ўтган йил ёзда ночорлик қилиб қисир қолган, кейин уларга ем бериб, куйиктирадиган дори едириб, қишда қочиришган эди. Шуларнинг энди қўзилаётганини Ортиқ билар эди. Ҳозир ҳаммасини эслади-ю:

— О66о! — деди, — айнаган чол, қўзиларни йўқотиб юрибди, дегин!

Кагга кўча томондан машина товуши эшитилди. Кейин устига брезент ёпилган яшил «газик» кўринди. Ортиқ директорнинг машинасини таниб, жонсарак бўлиб қолди.

— Директор билса, балога қоламиз. Бир эмас икки кўзи... Яшир буларни!.. Кунжарани супуриб ол! Тез!

Ортиқ мотоциклини тез буриб, «газик» томонга кетди. Шофёр чакмонга ўроғлик қўзиларни кабинага кири-тиб, эшикларини ёпиб қўйди. Турди кунжара майдаларини супуриб улгура олмаслигини сизди-да, устига машинанинг брезентини тўшаб қўйди.

Ҳўжаликка яқинда директор бўлиб келган Муталлиб Мансуров бошдан-оёқ бир хил кийинган эди: кул ранг матодан куртка, шу матодан тикилган кепка ва шим. Ёши ўттиз бешларда, рангпаррок. «Газик» тўхтаб, Мансуров ундан тушаётганда яхшилаб тозаланган қора хиром этиги йилтиллаб кетди. Ортиқ мотоциклдан сакраб тушиб, у билан эгилиб кўришди. Аваз одамларнинг олдида акаси учун ўнғайсизланиб, бир кизарди, сўнг ҳеч кимга қарамай ишида давом этди.

Қалин ва узун ёли кизларнинг сочидай бўйнидан пас-тта осилиб тушган чиройли қора йўрға отда ҳўжаликнинг бўлим бошлиғи Давлатбеков етиб келди. Отдан тушиб, жиловини Ортиққа берди-да, ўзи директорни молхоналар томонга бошлаб кетди.

Давлатбеков унча семиз ҳам, ориқ ҳам эмас, оқип юзли, хушмўйлов, новча одам эди. Яшил диагональ кители эскириб, ёқалари хиёл йилтираб қолган, кўкрагида кўп вақт тақиб юриб, кейин олиб қўйилган орденнинг ўрни билиниб турар эди.

Ҳўжаликнинг эски директори ишдан олинганда, кўп одам шу Давлатбековни директор бўлади деб юрар эди. Лекин вилоят бошқармаси ўша ерда масъул ишда ишлаган Мансуровни директор қилиб юборди.

Ҳозир Давлатбеков Мансуров билан ёнма-ён борар экан, бўйи директорнинг бўйидан ярим қарич баланд эканини сизди-да, бундан ўзича мамнун бўлиб қўйди.

Ортиқ отни боғлаб уларнинг кетидан шошилди. Учов-

лари молхоналарни кўриб чиқишди, сут соғувчилар билан гаплашишди. Директор машинасига қайтиб келаётганда Аваз унинг:

— Лекин молхона кўп йилга кетадиган қилиб қурилган экан, — деганини эшитди.

Ортиқ яйраб кетди:

— Ўзимиз ҳам шунга яраша меҳнат қилганмиз-да! Мана, ўртоқ Давлатбеков айтсинлар...

— Тўғри.

Мансуров кунжара ташиётган Авазнинг олдида тўхтади, «хорма, бор бўл» қилишди. Сўнг Ортиққа қараб:

— Техника кўринмайди-ку, — деди. — Қўшни қишлоқларда мана бунақа кунжарани молларнинг охуригача электр элтиб қўяди.

— Қани эди, шу электр бизнинг молхоналарга ҳам етиб келса! — деди Ортиқ.

Кутилмаганда Аваз гапга аралашди:

— Ха, зора молхонанинг шарофати билан уйларга электр кирса, биз ҳам телевизор-пелевизор кўриб турар эдик.

— Бу қанақа пичинг? — деди Давлатбеков.

— Нима, бу ерга электр келгани йўқми? — сўради Мансуров Ортиқдан.

Ортиқ укасига «сен тумшугингни тикма» дегандек захарханда билан қаради-да, директорга мулойим товуш билан изоҳ берди:

— Энди... бизнинг қишлоғимиз линиядан узоқ...

— Бу ер Ойкўлми ўзи? — деб Мансуров Давлатбековга юзланди.

Шу гапнинг қўзғалганидан кўнгилсизланиб турган Давлатбеков истар-истамас:

— Ха, Ойкўл, — деди.

— Қўшни қишлоқлар электрлаштирилганда Ойкўлга ҳам симёғоч ажратилган экан-ку. Хужжатини мен ўзим кўрдим.

Давлатбеков елка қисди ва Ортиққа «жавобини ўзинг бер» дегандай қилиб қаради.

Ортиқ бирорта ёлгон баҳона тўқимоқчи эканини Аваз унинг авзойидан сизди-да, энди бунга йўл бергиси келмади. Мансуровга ўзи жавоб берди:

— Симёғочларни арралаб, молхонага ишлатиб юборишган.

Ортиқ укасига бақрайиб қаради. Бу қараш аввал қўркувни, сўнг чексиз бир газабни билдирарди.

— Ким шундай қилган? — деб Мансуров Давлатбековга қаради.

Бу савол Ортиқнинг хаёлини бўлди, бўлмаса у Авазни сўкиб юборар эди. Давлатбеков Ортиққа «уқангни эглаб юролмасанг, баттар бўл» дегандай истехзоли кўз ташлаб:

— Нега шундай қилганингизни айтинг, — деди.

— Аввалги директоримиз... — Ортиқ «рухсат берди» демокчи эди, аммо бунинг етарли эмаслигини вақтида сезиб қолди: — Аввалги директоримиз буюрган эди. Қишда моллар кўчада қоладиган бўлди. Ноилож...

— Электр билан келадиган маданиятни ҳам молга едирибсизлар-да, — деди Мансуров ҳеч кимга қарамай. — Кошки шунга яраша даромад берган бўлсаларинг. Икки йилдан бери киримларингдан чиқимларинг кўп.

Мансуров бу гапни Давлатбековга ҳам тегизиб гапирганини ҳамма сезди.

— Чорвадан даромад олиш ўзи жуда қийин, ўртоқ Мансуров, — деди Давлатбеков. Шу билан у бутун хўжалик даромад планини бажармаганини эслатмоқчи бўлди.

Директор янгиланишининг бош сабаби шу эди.

Мансуров одамларнинг олдида бу гапни давом этказгиси келмади-ю бир четда қўлини чўнтагига солиб турган Турдини кўрсатиб:

— Бу йигит нима иш қилади? — деди. Ортиқ Турдининг ем-хашак бўйича омборчи эканини айтган эди, директор киноя қилди: — Мункайган чоллар далада қўй боқиб юришти-ю қирчиллама йигитлар омборнинг тарозисига посанги бўлиб ўтириптими?

Шофёр билан подачи қулиб қўйишди.

— Турдини вақтинча бу ишга қўйганмиз, — деди Давлатбеков босиқ товуш билан. Шу билан у Турдиннинг отини ҳам билишини, Мансуров оддий кишиларга жуда баланддан келиб муомала қилаётганини кўрсатмоқчи бўлди.

Ортиқ дадилланди:

— Турдини эрта-индин қўйга чиқармоқчимиз.

Директор индамай машинасига қараб юрди. Давлатбеков отига томон йўл олди. Ортиқ уларнинг қайси бирини олдин кузатишини билмай бир лахза иккиланди. Кейин қўрқа-писа директорнинг ортидан кетди.

Ёнинггарчиликдан сўнг ҳаво янада тиниқлашиб, тоғ чўққилари кишлокқа гўё қўл чўзса етгудек яқин келиб қолган. Баланд ён бағирларнинг у ер-бу ерида эрталаб кўзга ташланган қор урвоқлари ҳозир эриб, кўринмай кетган. Шамол ғуж-ғуж арчаларнинг ҳидини олиб келади.

Юкни тушириб бўлиб, уйларига қараб кетаётган Аваз шу улуввор тоғлару чакмонидаги бежирим кўзилардан бошқа нарсани ўйламасликка тиришади.

Аммо Ортиқ акасининг аввал кўрқиб, кейин ғазабланиб қарагани, янги директорнинг олдида ўсал бўлиб доддираб қолгани Авазнинг кўз олдидан кетмасди.

«Бир онани эмган ака-ука шундай бўладими? — Оталари уста Қамбарнинг ака-ука носоз бўлган пайтда айтадиган бу гаплари Авазнинг эсига тушди. — Ахир бир-бирини тарбиялаб, суяб, етаклаб ўсган оға-инилар кўп-ку, нега сенлар шунақа эмассанлар?»

Бунинг сабаби кўп. Бошда Қамбар отанинг ўзи ўша симёғоч воқеасини эшитиб, Ортиқни бу йўлдан қайтармоқчи бўлган эди. Лекин Ортиқ: «Бошқа иложим йўқ, — деди. — Молхонани қуриб берсам, бу гуноҳимни кечиршади. Агар қуриб бермасам, моллар кўчада қолади-ю ишдан ҳайдаламан».

Отда кўп юриб ўрганган Ортиқ энди мотоцикл эгаридан тушмайди. Эгардан тушса, умри барбод бўладигандек кўрқади. Акасининг шу заиф томонини Аваз яхши билади, ўзаро гап билан буни йўқотиб бўлмаслигини сезади. Шунинг учун боя атайлаб уни кўпчиликнинг олдида уялтириб, кўзини сал очмоқчи бўлди. Лекин бунинг натижасида икковининг ораси баттар совуганини сезиб, ҳозир таъби тирриқ бўлиб боряпти.

Уларнинг орасига совуқлик туширган бошқа бир сабаб ҳам бор. Бунинг бир чети ўша бўзда Авазнинг ошиқларини ютиб олиб, уни қиздирган Холбекка бориб тақалади.

Холбекнинг отаси Исмат бобо илгари кишлокнинг мартабали кишиларидан эди. Шунақа одамлар билан яқинлашишни яхши кўрадиган Ортиқ Исмат бобонинг Суюма деган қизига уйлаңди. Шундан кейин яна бир ходиса бўлди: қўшинининг қизчаси Хулкарни ўн яшарлигида Ортиқнинг ўн уч яшар қайниси Холбекка «фотиҳа» қилиб қўйишди.

Олдинлари Аваз бунга чандон эътибор бермас эди.

Аммо йиллар ўтган сари Аваз билан Хулкарнинг орасида соф бир меҳр пайдо бўлиб борар эди... Ошиқ можароси туфайли Аваздан совуган Хулкар бўй етганда ошиқлик туфайли унга яқинлашди. «Фотиҳа»нинг машъум маъноси ҳам уларга энди билинар, Холбек уларнинг орасида бир жарга ўхшаб турар ва бу жар йил сайин улканлашар эди.

Ортиқ қайнатасининг гапидан чиқмас ва қайниси Холбекка ён босар эди. Аваз мактабда ўқиб юрганда шу ваздан ака-уканинг орасида ёмон бир тўқнашув бўлди.

Ойқўлга ўхшаган узок қишлоқларга ўқитувчи етишмас эди. Ортиқ саккизинчини битирган бўлса ҳам, қайнатаси Исмаг бобонинг ёрдами билан бешинчи ва еттинчи синфлардан икки ставка дарс олди.

Аваз еттинчида, Хулкар бешинчида ўқир эди. Ортиқ синфхоналар қамлигини баҳона қилар, педагогика қоидасига хилоф бўлса ҳам, баъзан бу икки синфни қўшиб ўқитар эди.

Ўзининг билими паст, яхши дарс беролмайди, икки синф қўшилиб тўполон қилса, баттар асабийлашади. Қўлида узун линейкаси бор. Битта-яримта бола жуда жонига текканда линейка билан уриб қолади.

Бир дарсда Хулкар Авазга қоғоздан куш ясаб учирган эди, Ортиқ буни кўриб қолди. Қайниси Холбекка унаштирилган бу қизчанинг Авазга меҳри борлиги Ортиққа хиёнатдай кўринар эди. Қоғоз кушча баҳона бўлдида, Ортиқ Хулкарнинг қўлига линейка билан бир урди.

Хулкар ҳам ёши ўн учга кириб, иззат-нафси уйғониб қолган қиз эди. «Нега урасиз?!» — деб аччиқланиб, линейкани Ортиқнинг қўлидан тортиб олмоқчи бўлди.

Ортиқ ғазабланиб, линейка билан унинг иккинчи қўлига ҳам урди.

Буни нариги қатордаги партадан кўриб қолган Аваз чопиб келди-ю линейкани акасининг қўлидан юлиб олиб, синдириб ташлади. Синф шовур-шувур бўлиб кетди, кимдир кулди. Бу кулги Ортиқни чақиб олгандай бўлди. У қулочкашлаб укасининг юзига тарсаки тортиб юборди. Ёши ўн бешга кириб, мўйлови эрта сабза ура бошлаган Авазнинг юзида панжа излари оқариб чиқди. У акасининг ўтган сафарги калтагини ҳам унутмаган эди. Ортиқнинг Холбекка ён босиши ҳам маълум эди. Шунинг ҳаммаси бир бўлди-ю Аваз бор кучи билан акасининг қорнига бир мушт урди. Буни кутмаган Ортиқ гандираклаб бориб, полга ўтириб қолди.

Ортиқнинг ўқитувчи номи бор... Мактаб шов-шув бўлиб кетди. Қишлоқда яна юз хил гап. «Уста Қамбарнинг кичик ўғли акасини урибди». «Хамма айб акасида, мактаб болаларини урар экан». «Буларнинг асли таги паст!» «Айтмовдимми, кичигининг рафтори ёмон демовдимми!»

Жаҳл устида акасининг ўқитувчилигини унутиб шу ишни қилган Аваз энди уйда ҳам, қишлоқда ҳам ҳеч кимнинг кўзига кўрингиси келмас эди. У тоққа, чўпонларнинг олдига чикиб кетди.

Чўпонлар ёрдамчига мухтож эди. Хулқарнинг тоғаси Норбой ота Авазга қўй боқишни ўргатди. Кейинроқ унинг чўпонликка қизиқишини кўриб, ўзига шерик қилиб олди.

Аваз бошқа ўқимади.

Ортиқ ҳам, болаларни ургани маълум бўлиб, мактабдан бўшади. Яна қайнатаси Исмаи ота ёрдам бериб, қишлоқдаги магазинни олди, кейин бригадир бўлди.

Аваз ўзи билан бирга ўқиган баъзи синфдошларининг олий маълумот олиб келганини кўрганда, ўзи бугунгига ўхшаб кунжара ташиб юрганини ўйлаганда, мактабдан кетиб хато қилгани ҳали-ҳали юрагига армон солади.

Ака-уканинг кўнгли ҳам шундан бери бир-бирдан ҳеч илимайди.

5

Авазларнинг бир чети чорбоққа туташган каттагина ховлилари бор. Уйнинг соя томонига Санам хола узун қилиб ўрмак қурган, ранг-баранг жун ипларни бир-бирига тўғрилаб, гоҳ қайчини, гоҳ ўрмак қиличини ишга солиб, патгилам тўқияпти. Ёши эллик бешларда бўлса ҳам, юзига ҳали унча ажин тушмаган. Эғнида нафармон тусли делагай. Бошини қора дурра билан танғиб, устидан оқ дока рўмол ўраб олган. Аваз кўзичаларни ойисига кўрсатиб, қандай топганини айтиб берган эди, Санам хола:

— Ажали етмаган экан-да, — деб кўзиларга қараб кулимсиради.

— Хулқар уйдами?

Санам хола бирдан қовоғини солиб:

— Йўк! - деди.

— Қаёққа кетди?

— Билмайман.

Аваз қайнана-келиндик орасидан яна бир гап ўтганини сизди. Оғир тин олиб, ховлининг тўрига қараб кетди.

Бу ерда четан билан ўралган мол қўраси бор эди. Қўрага иккита соғин эчки кўканлаб¹ қўйилган эди.

Аваз қўзичоқларни қўрага олиб кириб, шохсиз қора кал эчкига эмизмокчи бўлди.

Аммо шум «кал» шаталоқ отиб эмизмади. Санам хола ўрмакнинг қиличини ишлар орасидан олаётиб, Авазни уришди:

— Тегма, энг серсут эчимни сутдан қолдирасан!

— Савоб иш-ку бу, ойи, қайтага сути кўпаяди.

Санам хола савобни тан олади-ю лекин эчкиларнинг сути унга жуда керак — қатигини кувида пишади, мойини йиғиб, бозорга чиқаради, тўкиётган патгилами учун бўёк, жун сотиб олади.

Аваз «кал» эчкини ийдириш учун қўранинг орқасида боғлоқлик турган қора улоқчани бўшатмокчи бўлган эди, Санам хола унга бакириб берди:

— Бўшатма! Топган пулинг ўзинга етмайди-ю яна менинг оғзимдагини олмокчимисан!

— Бу қўзилар очдан ўлади. Қаранг, сулайиб қолди. Уволидан қўркмайсизми?..

— Хе, уволи бошидан қолсин! Қўнғир эчкини ийдир, ювошроқ.

Аваз онасининг айтганини қилиб қўнғир улоқчани бўшатди. Бўйи нариги эчкидан баланд бўлса ҳам, сутни ундан кам берадиган қўнғир эчки улоқчасини таниб, қувониб эмиза бошлади. Шунда Аваз белбоғини ечиб, қўнғир эчкининг қўзини секин боғлаб қўйди. Кейин чўккалаб эмаётган улоқчани олди-да, ўрнига қўзининг биттасини қўйди.

Бу хийладан беҳабар эчки ҳар иккала қўзини ҳам ийиб, думини ликилладиб эмизди.

Дарвозадан қора чакмонини елкасига ташлаган, қошларигача оқариб кетган бир мўйсафид кирди. Безовта товуш билан:

— Аваз! Санам буви! — деб чакирди. Санам хола ўрмагини қўйиб ўрнидан турди. Қишлоқча одат билан чолнинг ўнг елкасига қўлини қўйиб кўришди.

— Келинг, — деб совуққина сўрашди.

Аваз қўрадан қўзиларни кўтариб чиқар экан:

¹ К ў к а н — ушқ моллар қатор қилиб боғланадиган махсус аркон.

— Э, Норбой ота-ку, — деди.

Аваз бу мўйсафид билан кўп йил бирга қўй боққан, кейин унинг жиянига уйланган эди.

Санам хола келинини суймас, шунинг учун Норбой отани ҳам хушламас эди.

Мўйсафид қўзиларни таниб, биттасини Авазнинг қўлидан олиб каради. Тўйиб эмган қўзича энгикиб нафас олар, отанинг қўлида юракчаси гурсиллаб урар эди.

— Умрингдан барака топ, Авазжон. Мени бир жанжалдан кутқаздинг.

— Яна қанақа жанжал?

— Хе, бу Ортиқ аканг тоза жонимни олди. «Миянгиз айниб копти!» дейди-я. Мия-ку, жойидадир. Кўз курғур узокни кўрмайдиган бўлиб қолди. Қаридик-да энди, ўғлим, етмиш бирга кирдик. Шартимиз кетиб, партимиз қолди. Бу қўзилар учта туққан совлиқнинг учамларидан эди. Онаси курғур ҳам биттасини эргаштириб кетаверибди.

— «Қўймисан» деганлари шу-да... Қани ота, уйга киринг. Қўзилар сўрида туради. Чакмонга ўраб қўямиз.

Норбой ота айвонга чиққанда Авазга жиддий кўз ташлаб:

— Сен ҳам мени доғда қолдириб кетдинг-а? — деди.

— Нега энди?

— Қариганимда чўпонликни қўлимдан оларсан дедим. Уйландингу чимилдикқа бекиниб олдинг.

— Жиянчангиз-ку, буни хонаки қилиб олган! — деди Санам хола. У ҳам тўлиб юрган эди, энди гап келиб қолганидан фойдаланди.

Аваз хазил қилиб қутулишга уринди:

— Менга қарангизлар! Аввал бу қўзиларнинг суюнчисини олай, кейин ҳар қанча сўкиш бўлса белни бақувват қилиб эшитай.

Аммо Норбой отага ҳам ҳозир хазил кетмас эди:

— Сен менга бир нарсани айт. Хулқар сенга шарт қўйиб текканмиш. Шу ростми?

— Қанақа шарт? — деб энди Аваз ҳам жиддийлашди.

— Чўпонликни ташламасанг, тегмайман, деганмиш-ку.

— Қизиқ экансиз, Норбой ота. Биз тўғримизда озмунча иғво бўлдимиз? Бу ҳам шуларнинг биридир-да.

— Шамол бўлмаса дарахтнинг учи қимирламайди, — деди Санам хола. — Чўпон халқи кечаю кундуз қўйнинг

кетидан юради, хафталаб, ойлаб уй бетини кўрмайди. Сенлар бунга чидайсанларми? Бирпас бир-бирларингни кўрмасаларинг туролмайсанлар!

Санам хола ишк-муҳаббатни қаттиқ уят ҳисоблар ва ўғлининг бу «иллагидан» куйиб-ёниб гапирар эди.

— Ё тавба! — деб у Норбой отага юзланди: — Йигит ҳам шунақа бўладими? Эртаю кеч хотини билан чакчақлашади. Иккови ҳиринг-хиринг кулади. Умрим бино бўлиб хотинга бунчалик бино қўйган эрни кўрганим йўқ.

Аваз яна гапни ҳазилга буришга уринди:

— Мени жуда мақтаб юбордингиз-ку, ойи!

У ҳазил қилган сари Санам холани писанд қилмагандай кўринар ва гашини келтирар эди.

— Шарм-хаё йўқ санларда! — деб ойиси яна бир парда кўтарилди.

Норбой ота ҳам Авазга «бўз бола йигит эдинг, хотиннинг измига тушиб қолибсан» дегандай ачиниб қараб турар эди.

Энди Авазнинг ҳам гаши келди.

— Қани, ойи, қолганини кейин гапирарсиз, ҳозир чой-ной кўйинг, — деб Норбой отани чол-камбирлар турадиган ўнгдаги уйга олиб кирди.

Санам хола ҳам уларнинг кетидан кириб, Норбой отага кўрпача тўшаб берди. Майда-чуйда гапни суймайдиган Норбой ота она-боланинг орасидаги губорни кўтармоқчи бўлди. Яхшилаб фотиҳа қилгач:

— Энди, Санам буви, — деди, — буларнинг замонаси шу экан.

Тикка турган Санам хола:

— Э, гап замонасида эмас! — деди. — Бундан ўша Ортиқ ҳам дуруст. Хотинини «гах» деса қўлига қўндиради. Бояқиш хотини...

— Улар билан ҳам муроса қилолмаган эдингиз-ку, — деди Аваз ойисининг сўзини кесиб.

Ортиқ ўтган йили қайнатасининг ховлиси ёнига уй қуриб, бу ховлидан уришиб чиқиб кетган эди. Аваз Санам холага шуни эслатиб, яна балога қолди:

— Сенларнинг касофатларинг уриб шундай бўлди! Ойимчанг фотиҳани бузиб, орага совуқлик туширди!

Аваз ойисининг феъли айниб турганда ҳеч қандай мантқиқни тан олмаслигини билар эди. «Гап қайтариш керак эмас», деб Аваз ўзини босмоқчи бўлар эди-ю лекин унинг қонида ҳам Санам холанинг «хамиртуруши-

дан» бир оз бор эди. Мана шу уни ҳам бехосдан кўтариб юборди.

Авазнинг бўйин ва чакка томирлари бўртиб чиқди:

— Ё қулоғимни тинч қўйинг ё биз ҳам шу уйдан кетиб қутулайлик!

Санам хола «кетавер» дейишга ботинолмади. Лекин аввалги шаштидан ҳам қайтгиси келмади:

— «Биз» деб мунча катта гапирма, бола! Хали кўрасан! Холбекдай йигитга вафо қилмаган хотинчанг сени ҳам маймун қилиб ўйнатади!

— Э, бунака бекорчи жанжаллардан кўра, маймун бўлиб ўйнаган ҳам яхши!

— Маймун дарахтда юради, унга пул керак эмас! Сенинг отанг хали тўйнинг қарзини узгани йўқ. Мен шу исқоти ўрмакка бир кило бўёқ олай десам, пул топилмайди. — Санам хола Норбой отага юзланди: — Чўпонлигида балодай ойлик олар эди. Энди бир ойда олиб келган матойи ўн беш сўм! Хотинининг пардозига етмайди!

Аваз ойисига ёмон бир гап айтиб қўйишини сездю эшикка интилди. Айвонга чиқар экан, дунё кўзига қафасдай тор кўринди. Ўзи ҳам ўзига аввалги Аваз бўлиб эмас, боши сувдонга сиғадиган ғариб бир қушча бўлиб туюлди. Ойиси эса ҳозир унинг назарида худди Ортик акасига ўхшаб кетди. «Ха, она-бола бир-бирига торган! — дерди у нафрат билан. — Кетиш керак, бир ёққа кетиш керак!»

Аваз айвоннинг чап томонидаги эшикни очди. Мис обдаста турган дахлиздан ўтиб, рангдор вассали сертоқча уйга кирди.

Келинчаклик буюмлари билан безатилган бу уй ҳозир кимсасиз эди. Деворда Хулқарнинг тўйга тиктирган шохи қўйлаги осиелиқ турар, каравот устида оқ билагузук кулча бўлиб ётар ва бунинг хаммаси Авазга мунгайиб қараётгандай бўлар эди. «Бу киши хали Хулқар билан нима деб уришди экан?» деган ўй Авазнинг юрагига тахлика солиб ўтди. У яна ташқарига чиқди.

6

Тевада бир парча оқ булут сузиб юрипти. Унинг теграсида осмон бенихоя тиниқ ва кўк кўринади. Қуёш пасайиб, оппоқ чўққилар устига қўна бошлаган, тоғнинг қори кўзни олар даражада ялтирайди.

Кеч кирган сари кишлок кўчаларида мактабдан қайтаётган болалар, булоқдан сув олиб келаётган аёллар кўпайиб боради.

Ойкўл кишлоғининг исми жисмига унча монанд эмас. Унда на кўл бор, на каттароқ бир арик. Фақат кишлокнинг ўртасидан бир булок чиққан. Бу булокнинг суви тоғнинг нариги ёғидаги Ойкўлнинг сувига ўхшаш кўмкўк ва ширин. Ойкўлга баланд Сунбул чўккидан одамнинг белидай сув қишин-ёзин тушиб турар экану ҳеч қаеридан чиқиб кетмас экан. Кексаларнинг айтишича, ўша сув тоғнинг тирқишидан оқиб келиб, мана шу булоқдан чиқармиш. Буни исботлайдиган бир ривоят ҳам бор эмиш: тоғда қўй боқиб юрган бир чўпоннинг таёғи кўлга тушиб, чўкиб кетибди. Таёкнинг ичига олтин яширилган экан. Кейин шу таёқ мана шу булоқдан чиққанмиш...

Шунинг учун булоққа ҳам, кишлокқа ҳам Ойкўл номи берилган экан. Булоқ бутун кишлокни ширин сув билан таъминлайди. Шу атрофда ўсган тераклар, садалар ва мевали дарахтларнинг томирига ҳаёт бағишлайди.

Ойкўл учун булокнинг аҳамияти шунчалик зўр бўлишига қарамай, хали ҳеч кимга унга дуруст эътибор берган эмас эди. Ҳозир атрофига сув сачраб, лой бўлган. Одамлар беҳабар колганда мол кириб булғаб кетади. Қишда сув тўнгиб, четлари сирғанчиқ бўлиб қолади. Қор-ёмғир ёғаётган пайтларда ҳам аёллар ва болалар сувга келишади.

Авазнинг отаси уста Қамбар, ўтган йили Тошкентда ишлайдиган катта ўғли билан Кавказга саёҳатга борди. Саёҳатдан қайтгандан кейин булокнинг шундай бўлиб ётгани кўзига жуда хунук кўринди. У директорга Кавказда кўрганларини айтиб, илтимос қилиб юриб, беш-олти қоп цемент, уч кубометр тахта ундирди. Ўрмон қоровулидан рухсат олиб, тоғдан Аваз билан тўртта яхши арча кесиб келди.

Ҳозир ота қора тўнининг этаklarини белбоғига қис-тириб, пойтеша билан арча йўняпти. Ўзи қорамағиз, бўйи баланд, калтагина соқолига битта-яримта оқ оралаган.

Булоқдан сув олаётган катта-кичик ҳамма унга изза-икром билан салом берар, «хорманг, отахон» дея-р эди. Кўпчиликнинг эътибори жуда ёқиб тушганда Қамбар ота:

— Ишқилиб, шу қора кўзлар омон бўлсин-да! — деб кўярди.

У ўзига ёкқан ҳамма одамларни, ҳамма ҳалол меҳнаткашларни — кўзлари қўнғир ёки қўк бўлса ҳам — қора кўзлар деб атар эди. Ҳамқишлоқлари ҳам унинг бу сўзларини худди шу маънода тушунарди.

Ёнига чўнтак приёмнигини оingan, соч қўйган ва свитер кийган йигит иккита бўш челақни бир қўлига олиб, нафис бир ашулани эшитиб келар эди. Қамбар ота унинг саломига алик олди-ю:

— Бери кел-чи, Замонали ўғлим, — деди.

Замонали Аваз билан бирга ўсган бола эди, яқинда институтни битириб келган, ҳозир хўжалик марказида иқтисодчи бўлиб ишлар эди.

Қамбар ота унинг қўйлаб келаётган жажжи приёмнигини, чарм филофи билан бирга олиб, боладай кизиқиб, айлантириб кўрди.

— Ҳукўматга қойилман-да. Шундай нарсаларни ясайди-я!

Унингча, бунақа янги нарсаларнинг ҳаммаси завод-фабрикалардан эмас, ҳукуматнинг қўлидан чиқар эди. Замонали қулиб, приёмникни қайси завод чиқарганини айтди.

— Ўша завод ҳам ҳукуматники-да, — деди ота. — Қани қулоғини бура-чи, дуруст ашулага ўхшайди.

Радиоода Робертинонинг ашуласи берилмоқда эди. Замонали унинг овозини баландлатар экан:

— Ҳў, мен айтган италиялик камбағалнинг ўғли шу-да, — деди.

— Э, ўша болами? Мен аёл киши дебман...

Робертино «О, қуёшим» деган майин, соф бир куйни айтар экан, хаёл Қамбар отани узоқларга олиб кетди. Қора денгиз бўйлари, корли Эльбурс чўққиси, ажойиб тоғ йўллари, туф деган ғалати бир топдан бино бўлган арман шаҳарлари, уни ўша ерларга олиб борган катта ўғли Акмал кўзи олдидан бир-бир ўтар эди.

— Бу дунё кенг дунёку-я! — деб қўйди ота. — Дунё кўрганга етмас экан-да, Замонали ўғлим.

— Кавказдан гапиринг ота, — деди Замонали уста Қамбарнинг суйган мавзуини эсига солиб.

— Бизнинг тоғлар ҳам Кавказдан қолишмайди-ю лекин уларнинг бир хил ишлари аломат экан-да. Хоҳ ишон, хоҳ ишонма, жуводдиздай сув чиқиб турган булоқ бўлса ҳам, атрофини цементлаб, устига шийпон қуриб қўйишаркан-да. Шуни кўрдиму ўзимдан уялиб кетдим. Ўттиз йилдан бери шу қишлоқда уй қурибман, молхона қурибману

шу булок... Ойкўлни Ойкўл қилиб турган шу сув олдимиздан оқкани учун кадрсиз бўлиб ётганини сезмабман.

Булоқнинг бир четига тош бостирилиб, ёноч новача ўрнатилган, ундан шилдираб сув тушиб турар эди. Замонали қўлидаги челақлардан бирини шу новачанинг тагига қўйди.

Орқадан мотоцикл товушини эшитиб, Қамбар ота ўтирилиб қаради. Рулда ўтирган Ортикнинг клеёнка плаши кечки офтобда ялт-юлт қилиб жилоланди.

— Ортик! Хў, Ортик! — деб Қамбар ота ўғлига қўл силкиди.

Мотоцикл бу ёққа қараб бурилди.

Унинг коляскасида юмалоқ кўзойнак таққан, ўсик мўйлови оппоқ оқарган, уч ой аввал қўйган соқоли ҳали унча узаймаган Исмағ бобо ўтирибди. Ортикнинг қайнагаси. Бу одам кейинги вақтда кўзи ожизланиб, хассасиз юролмайдиган бўлиб қолган. Ҳозир у кизил ирғай хассасини қўлтиғига қисиб келар эди.

Қамбар ота қудаси билан истар-истамас сўрашди-да, Ортикка қараб:

— Ўғлим, бу тахтангдан молга охур ҳам қилиб бўлмайди-ку, — деди. — Мен шийпон қураман деган эдим, директорингнинг ваъдаси бошқа эди. Фанер қани? Тунука қани?

Ортиқ мотоциклдан тушмай, оёғини ерга тираб турар, таъби жуда тирриқ кўринар эди.

— Дада, энди шу ишларни қўя туриг.

— Ха, яна нима бўлди?

Ортиқ Замоналининг олдида гапиргиси келмай, мотоцикл рулига қараб тараддудланди.

— Директор ўзгарибди, уста, — деди Исмағ бобо. — Эскиси дуруст эди. Буниси Ортикнинг жонини олаётган эмиш.

— Нимага?

— «Бригаданг қолоқ, қишлоғинг даромад бермайди» деяётганмиш-да.

Ортиқ новадан сув олаётган Замоналининг елкасига сергақланиб кўз ташлади. Замоналининг приёмниги ҳали ҳам охишта куйлаб турар эди.

Муюлишдан ёлдор қора от йўрғалаб чиқиб келди. Давлатбеков янги директорни қўшни бўлимга кузатиб қўйиб, энди қайтиб келмоқда эди. У Ортикни кўриб, отини булоқ бўйига қараб ҳайдади. Қамбар ота ўғлидан секин сўради.

— Бу одам ўрнидами?

— Ха, — деб Ортиқ мотоциклидан тушди.

Салом-алиқдан кейин Қамбар ота Давлатбековга арз килди:

— Мулла Усмон, сиз ҳаммасидан хабардорсиз. Шунинг учун битмай қолиб кетса, эл олдида яхши бўлмайди.

Давлатбековнинг кўнгли гаш эди. Бундан бир ой олдин бошқарма бошлиғи уни хўжалик директорлигига тавсия қилганини ишончли бир одамдан эшитиб, қувониб юрганда, Тошкент унинг номзодини тасдиқламапти... Ўтган ҳафта Мансуров директор бўлиб келди. Давлатбеков шундан бери ўзини камситилгандай сезади, Мансуров унинг кўзига енгиб чиққан рақибдай кўриниб, шашини келтиради. Бунинг устига бугун уста Қамбарнинг кичик ўғли Аваз симёғочларнинг сирини очиб, Мансуровнинг олдида Давлатбековнинг мавқеини яна бир поғона пасайтиргандай бўлди. Давлатбеков шунинг учун Қамбар отага ҳам қовоғини солиб:

— Мен сизга ёрдам берган эдим, — деди. — Лекин янги директор ҳар бир тийинга тузоқ қўйиб юрипти. Хўжалик даромад бериши керак. Шийпон нима даромад беради? — Давлатбеков ичида Мансуровга киноя қилиб ва ўзини ундан баланд олиб деди: — Бизга энди даромад берадиган нарсалардан гапиринглар.

Давлатбеков бу кинояни Мансуровнинг идорасида ишлайдиган Замоналига атайин эшиттириб айтди.

Замонали сувга тўлган челақни нованинг тагидан олди ва Давлатбековга томон ўгирилди. Паст товуш билан куйлаб турган приёмнигини «чик» этказиб ўчирди-да:

— Энди, Усмон ака, — деди, — даромад тўғрисида гапирамиз десак гап кўп.

Кўзи ожиз Исмаилов бобо булоқдан сув олаётган киши Замонали эканини энди унинг овозидан таниди ва бир нарсадан кўркқандай ранги оқариб кетди.

Давлатбеков билан Ортиқ ҳам Замоналига сергақлашиб кўз ташлашарди. Ёш бўлса ҳам кўп нарсани бошдан кечирган, Ойқўлнинг ҳамма воқеаларидан хабардор бўлган бу мутахассис йигитнинг кимга ён босишини билиш керак эди. Давлатбеков эгарга қулайроқ ўрнашиб:

— Қани, ўртоқ Сайфиддинов, гапингиз бўлса эшитайлик, — деди.

Замонали кўнглига тугиб юрган гапларини каттароқ йиғинда айтмоқчи эди. Аммо ҳозир Давлатбеков унинг

фикрини билишга чиндан қизиқаётганини сизди. Бошқалар ҳам жавоб кутиб жим турибди. Давлатбеков ўғли тенги йигитга «Ўртоқ палончиев» деб мурожаат қилгани алоҳида бир эътиборни билдирар эди. «Йиллар ўтиб, бу одам ҳам балки ўзгариб қолгандир?» — деди Замонали ичида. «Эҳтимол, ўз хатоларини тузатмоқчи бўлиб юргандир?».

— Ўзингиз биласиз, Усмон ака, — деди Замонали, — биз иқтисодчимиз, даромадни кўп ўйлаймиз.

— Албатта-да, энди даромад сизнинг касбингиз-ку!
— деди Давлатбеков.

— Ха, мана шу Ойқўл... илгари бир жамоа хўжалиги эди. Жуда сердаромад хўжалиги бор эди. Ғалланинг ўзи ҳар йили минг-минглаб даромад берар эди. Нега ўша лалмикорликлар ҳозир қўриқ бўлиб ётибди?

Замонали Давлатбековга қаттиқ тегмасин деб, бу гапни Ортикқа қараб айтди. Ортикқа бу савол оғир бир дашномдай туюлди. Унинг энсаси қотиб, Замоналига пичинг қилди:

— Сен ўқишда юриб баъзи нарсалардан беҳабар қолибсан, ука, мен хабардор қилиб қўяй, биз — чорвадор хўжаликчимиз. Сен айтган лалмикорликлар ҳозир яйлов!

Замонали Давлатбековга қаради, Ортикнинг пичинги унга ёққанини мўйловининг мамнун қимирлаб қўйганидан сизди.

— Қизик, — деб Замонали мийиғида кулди. — Чорва учун тоғдаги яйловлар ҳам етиб ортади-ку.

— Сиз буни биздан яхшироқ билармикинсиз? — деди Давлатбеков от устида Замоналига қисқа бир назар ташлаб.

Унинг тағидаги от эгаси одамлар билан гаплашганда сабр қилиб туришга ўрганган эди. Човига ўтирган пашшани қувиб, орқа оёғини ерга бир уриб депсинди-да, яна сукутга кетди.

— Сизлардан яхшироқ билмасам ҳам, — деди Замонали, — бир нарса менинг эсимда турибди: Ойқўл ғаллани кўп олган йиллари чорваси ҳам ҳозиргидан беш баробар кўп эди. Қамбар ота, сиз айтинг, ўша йиллари тоғда хўжаликнинг олти минг қўйи бормиди? Қани ҳозир ўша сурувлар?

Қамбар ота Замоналининг гапига қўшилса, ўғлига қарши гапиргандай бўларди. Шунинг учун жавоб бермай ерга қаради.

— Чорва билан ғалладан келган даромадга хўжалик қанча янги уй қурган эди, Қамбар ота? Бир эсланг, ўша уйларни сиз ҳам қурган эдингиз.

— Ҳа, Замонали ўғлим, ўшанда сенинг раҳматли отанг раис эди. Уч йилда иккам олтмишга уй қурган эдик.

— Шунча хўжалик янги уйларга қўчиб кириб, Ойқўл бутунлай ўзгариб кетган эди-ку. Мана, ўша уйлар хали ҳам турибди. Лекин ўшандаги даромадлар қани?

Қамбар ота Давлатбеков билан Ортиққа тил теккизмасликка тиришиб:

— Ҳа, энди, — деди, — Ойқўлни Каттаевлар чўктириб кетди-да.

Бу гапдан Исмаи бобо бир чўчиб тушди: у Каттаевнинг энг яқин кишиларидан эди.

Давлатбеков бу тўғрида гап очган кишини ёмон кўрар эди. Ортиқ шуни билгани учун Замоналига ўқрайиб:

— Биз сендан янги бир фикр эшитмоқчи эдик, — деди. — Сен унутилиб кетган эски гапларни кўтариб юрибсан-ку!

У Замоналидан ҳафсаласи пир бўлганини билдириш учун жавоб кутмай мотоциклига минди.

Бироқ от устида хомуш ўтирган Давлатбеков Замоналининг ниятини аниқроқ билмоқчи эди. Унинг кўзлари нохуш йилтилар, лаби лабига ботиб, мўйлови пастга осилиброқ турар, аммо қоматини аввалгидай тик тутиб гапнинг давомини кутар эди. Замонали хали ҳам бўлса унинг олдида ўз фикрини ўтказишга умид қилиб:

— Усмон ака, — деди, — ёшлиқда сиз менинг отам билан бирга ишлаган экансиз. Шундай бир одам жонини фидо қилган ишларни нахотки унутиш мумкин бўлса?!

Давлатбеков гап айланиб нимага келаётганини энди сезди. Замонали ҳам, отаси Сайфиддин акага ўхшаб, Ойқўлдаги жамоа хўжаликнинг Бодомзор қишлоғига мажбуран қўшилганидан норози эди.

Давлатбековнинг туғилган қишлоғи Бодомзор бу ердан ўн бир чақирим пастда. Азалдан унинг ери оз, суви кўп, одамлари боғдорчилик қилиб ўрганган. Уруш даврида ва ундан кейинги йилларда боғларга дуруст қаралмай, даромад пасайиб кетган. Бодомзордаги жамоа хўжалиги жуда заифлашиб қолган эди.

Бироқ бу жамоанинг раиси ўша пайтдаги райком секретари Каттаев билан курортларга бирга бориб, улфат бўлиб юрар эди. Элик биринчи йилда жамоа хўжаликлари йириклаштирилаётган пайтда Каттаев районнинг энг

бақувват хўжаликларидан бўлган Ойқўлни ва унинг атрофидаги бир-иккита чорвадор, ғаллакор кишлоқларни Бодомзордаги жамоага қўшмоқчи, ҳаммасига ўша улфатини раис қилмоқчи бўлди. Кўп жойларда тўғри амалга оширилган йириклаштириш бу ерда нотўғри ўтказилаётганини ойқўлликлар пайқаб қолишди. Чунки олти минг қўйи бор Ойқўл шу бирлаштирилаётган хўжаликларнинг энг бақуввати эди. Райондан узоқроқда бўлса ҳам, ўзига ўхшаш чорвадор, ғаллакор жамоаларнинг марказида турар эди. Бодомзор эса ўз ёнидаги боғдор, сабзавоткор жамоага қўшилиши керак эди. Йириклаштириш ихтиёрий бўлгани учун Сайфиддин ака кўпчиликнинг шу фикрини Каттаевга айтиб, у билан тортиша бошлади.

Ўшанда Исмат бобо жамоа хўжаликнинг ҳосилоти эди, атрофига уч-тўрт кишини йиғиб, Сайфиддин акани раисликдан туширишга зимдан ҳаракат қилиб юрар эди. Каттаев сўзини ерда қолдирган одамни аямаслигини, Сайфиддин ака унинг тишига тегиб юрганини ҳамма билар эди.

Исмат бобо шериклари билан Каттаевнинг олдига бориб: «Биз партиянинг солдатларимиз, — деди, — райком бизга нимани тавсия қилса, шунга розимиз. Сайфиддин раисликдан тушишни истамай сизга қарши чиқяпти, кўпчиликни чалғитяпти».

Каттаев махсус бюро чақирди, Сайфиддин акани «партиянинг жамоа хўжалиklarини йириклаштириш сиёсатига қарши», — деб айблади ва раисликдан олиб ташлашни таклиф қилди.

Кўпчилик ойқўлликлар: «Бизга бошқа раис керак эмас», — деб бунга ҳам қарши чиқишди. Йигирма-ўттиз киши тўпланиб, вилоят марказига арзга жўнади. Сайфиддин ака тоққа чорва иши билан чиқиб кетган, одамларнинг бу ишидан беҳабар эди. Исмат бобо киши билмас отланиб, районга қараб чопди. Каттаевга: «Сайфиддиннинг одамлари райкомнинг устидан областга арз қилгани кетяпти», — деб хабар берди.

Каттаев: «Сайфиддин халқни райкомга қарши отлантирипти, чора кўриш керак!» — деб, тегишли идорага топшириқ берди. Ойқўлликларни яхши гаплар билан йўлдан қайтаришди.

Эртаси куни Сайфиддин ака районга чақирилди-ю шу кетганича қайтиб келмади. «Гуноҳи зўр экан, қамалибди» деган гап тарқалди. Ойқўл ноилож Бодомзорга қўшилди. Исмат бобо йириклашган жамоа раисига муо-

вин бўлиб олди. Сайфиддин аканинг энг яқин дўстлари у билан ишлаб кетолмади. Йигирма бир хўжалик бир бригада бўлиб, Мирзачўлнинг янги ерларига кўчиб кетди. Қишлоқ анча бўшаб қолди.

Эллик бешинчи йилда Каттаев порахўрлик қилиб қўлга тушди ва қамалиб кетди. Эллик олтинчи йилда Сайфиддин аканинг бегуноҳлиги тўғрисида қоғоз келди — бу орада унинг ўзи вафот этган экан...

Бу орада Давлатбеков Бодомзордаги хўжаликка раис бўлган эди. Баъзи ойқўлликлар яна қўшилиш, айрилиш тўғрисида гап қўзғаганда, Давлатбеков уларни: «Ишёқмаслар, идорама-идора юриб арз қилишдан бошқа ишларинг йўк!» — деб қаттиқ уришди. Унинг юқоридаги катталарга яқинлигини кўп одам билар эди, гапига қарши чиқишга ҳеч кимнинг юраги бетламади.

Давлатбеков бу гапларнинг қовланишини шунинг учун истамайдики, Ойқўлнинг минглаб қўйлари Бодомзорда йўқ бўлиб кетишига унинг ўзи ҳам сабабчи бўлган. Тўғри, чорванинг баракасини ундан олдинги раис билан Каттаев учириб кетган эди. Лекин ҳали қолгани ҳам анча бор эди. Давлатбеков шу қолган чорва билан донг чиқарди.

Унинг «чорвадорликда Американи қувиб етиб, ўтиб кетамиз! Рязанликлар ташаббусига қизғин қўшиламыз» деб, радиоларда гапирганини, газеталарда ёзганини кўпчилик ҳали ҳам эслаб юради. Давлатбеков рязанликлардан ҳам ошиб кетишга интилиб, эллик тўққизинчи йилда гўшт топшириш планини икки юз эллик фоиз бажарди ва орден олди. Ўша йили Ойқўлнинг чорваси аввалгидан беш барава қамайиб кетди.

Бора-бора ордендор раиснинг чорваси бутунлай ўтириб қолди. Қўшни хўжаликларнинг аҳволи ҳам унча яхши эмас эди, уч-тўрттасини давлат ўз қарамоғига олиб, давлат айлангирди. Давлатбеков раис бўлган хўжалик шу жамоа хўжалигига бир бўлим бўлиб кирди. Давлатбеков бу бўлимга бошлиқ бўлиб қолди.

Бироқ мана бу Замонали қўзғайтган гаплар яна кўпчиликнинг оғзига тушса-ю янги директор унга ён босса, аҳвол мураккаблашиши мумкин.

Шунинг учун Давлатбеков Замоналига мумкин қадар ётиғи билан гапирди:

— Биламан, отангиз жуда ғайратли одам эди, Ойқўлда кўп яхши ишлар қилган эди... Лекин анча қизикқон одам эди-да, раҳматлик. Нозик бир пайтда ўша Каттаев билан олишиб, бир чеккаси ўзи ҳам ўзига жабр қилди.

Сиз менга бир оз... отангизнинг йигитлик пайтини эслатяпсиз. Лекин энди сиз олий маълумотли одамсиз, мумкин қадар вазмин бўлишингиз керак. Эски гапларни қўйинг. Нима бўлган бўлса бўлди, ўтди-кетди...

«Тушунарли! — деб ичида фикриниб қўйди Замонали. — Отам ўзига ўзи қилганмиш... Бу одам кўнглимдагини билиб олиб, мени ўз йўлига юргизмоқчи-ку. Хўп, ниятимни билмоқчи бўлса била қолсин!».

— Ўртоқ Давлатбеков, сиз «ўтди-кетди» деган хатоларнинг ёмон оқибати хали ҳам бор. Ойқўл яна қаддини тиклаш учун шуни таг-томири билан йўқ қилиш керак.

— Яъни, нимани? — ўсмоқчилаб сўради Давлатбеков.

Замонали унинг кўкрагига, кителининг орден тақиладиган жойига атайин бир кўз ташлаб олди-да:

— Орденлар қишлоқларни кўтарганларга ярашади, — деди. — Қамбар ота, бу қишлоқни қаттаевлар чўқтирган бўлса, уни яна кўтарадиган мард қани?

Давлатбеков ўзига қаратилган истехзони тушуниб, ранги оқариб кетди. Ортик Замоналига ўшқирди:

— Сен отангнинг қасдин оламан деб, ҳаммага тил теккизаверма, лекин!..

Замоналининг отаси тўғрисида хар гап очилганда бир безовта бўлаётган Исмаг бобо:

— Ортикжон, — деди. — Хайда машинангни! Бу кўчада гапиришадиган гап эмас. Ўртоқ Давлатбеков, сиз ҳам булар билан тенг бўлманг!

— Майли, қочинг, — деди Замонали Исмаг бобого нафрат билан кўз ташлаб. — Сиз чаёндай чақиб қочишнинг машқини олгансиз.

— Ўзингиз чаёндан ҳам захарлироқ кўринасиз-ку, мулла йигит! — деди Давлатбеков. — Кўзи ожиз мўйсафидга шундай дейишга қандай юзингиз чидайди?

— Бу «мўйсафид» менинг отамни чақиб, қаматишга қандай юзи чидаганикин?!

— Бекор гап, отангни Каттаев қаматган!

— Хўп, бу-ку отангизнинг алами экан, — деди Давлатбеков Замоналига. — Менинг орденимга нега осиласиз?

— Орденингиз ўзингизга буюрсин, ўртоқ Давлатбеков. Мен қишлоғимизнинг орқага кетиб қолганидан қуйяпман.

— «Қишлоғимиз» деб, Ойқўлни нукул айириб гапирасиз. Нима, уни бошқа қишлоқлардан ажратиб олмоқчимисиз?

— Гап бошқа қишлоқларда эмас, Ойкўлнинг Бодомзорга зўрлик билан қўшилганида. Каттаевларнинг бу хатоси ҳар икки қишлоқнинг ҳам иқтисодига зарар келтиргани аниқ. Бу хатони биз тузатмасак, ким тузатади?

Демак, Ойкўл Бодомзордан ажралиши керак. Унда бутун «сир» очилади-ю Давлатбековнинг ишдан олинishi ҳам осонлашади. Давлатбеков шуни ўйлаганда кўзлари газаб билан чакнаб кетди:

— «Иқтисод» деган гап билан чирик маҳаллийчиликни хаспўшлаёлмайсиз! Хўжаликларни йириклаштиришга қарши қаратилган даханапарастлик бу!

Замонали унинг газабига мос бўлмаган осойишта товуш билан:

— Бу янги гап эмас, — деди. — Каттаев ҳам шундай деб дўк қилар эди.

Давлатбеков Замоналининг бунчалик ўзини тутиб гап қайтаришини қутмаган эди. Бу билан курашиш қийин бўлишини ўйлади. Юқорида турган Мансуровни кўз олдига келтирди. Мансуровга қарши қаратилган бояги рақиблик туйғуси энди Давлатбековнинг ўзига ортиқча туюлди. «Мансуровнинг кўнглини олишим керак! — деди у ичида. — Бошқармада Ғиёсидинов бор, шу иккови қўйиб берса, бун пачақлаб ташлашим ҳеч гап эмас». «Одамларни сафарбар қилиш ўрнига, эски гапларни қовлаштириб, ҳаммани ишдан совутяпти» деб ишонтирсам бас!»

Давлатбеков яна аввалгидай босиқ бўлишга тиришиб:

— Майли, — деди. — Ёзиб беринг шу гапларингизнинг ҳаммасини. Бошқармада кўрамиз.

— Мен сиз билан Ортиқ аканинг олдидан бир ўтиб қўйдим. Энди бошқармага ёзаманми, мажлисда чиқиб гапираманми, буёғини ўзимга қўйиб берасиз. Мен ҳам партия аъзосиман.

— Жуда соз! — деб Давлатбеков отининг юганини жаҳл билан силтаб тортди.

Кичиган тумшугини тиззасига ишқаётган қора йўрға чўчиб жойидан қўзғалди.

Ортиқ Давлатбековни шу ахволда жўнатгиси келмас эди. Мотоциклни отнинг ёнидан юргизиб кетди. Нарироқ борганда мотоцикл коляскасидаги Исмаи бобо ялинган товуш билан:

— Ўртоқ Давлатбеков, илоҳим барака топинг, Ортиқдан ёрдамингизни аяманг, — деди.

— Ёрдамга арзирмикин бу одам? — деди Давлатбе-

ков Ортиққа қахр билан кўз ташлаб. — Ақалли укасини эплаб юролмайд-ю?

— Авазми? Э, у билан Замонали иккови бир!

— Ҳамма бузуқилар шу кишлоқдан чиқади, — деди Давлатбеков ва унинг хаёлига бошқа бир фикр келди: — Билиб қўйинглар, ҳозир бошқармага кўчириш бўлиmidан одамга келган. Агар бузуқиларинг гап қовлайверса, Гиёсиддиновга айтаман, Ойқўл даромад бермай ҳамманинг жонига тегиб юрибди, ёппасига чўлга кўчасанлар!

7

Кишлоқдан бир кир нарида — бехисоб қизғалдоқлар далани кизартириб, хиёл чайқалиб турган жойда Хулкар ўт ўради.

Авазнинг ҳаётидаги шунча ўзгаришларга сабаб бўлган бу келинчак бир қарашда гўзал ҳам эмасди. Бўйи ўртадан тикроқ. Сарик қўйлак устидан кийган қора нимчаси қоматини хипча кўрсатади. Юзи ўйчан ва маъюс. Унинг ёноқларидаги оқ қизғиш тиниқлик, ингичка қошларидаги қоралик бошқа тоғ кизларида ҳам кўп учрайди. Баъзиларга унинг лаблари хушбичим кўринса, баъзилари «бурни билан оғзи меъёридан каттароқ» дейди.

Бироқ унинг кўз қарашиди, қадди-қоматида, ҳар бир харакатида совломликдан, етилганликдан, ёш жувонларга хос нафосатдан дарак берувчи сирли бир жозиба бор эдики, одамни беихтиёр ўзига қаратар эди.

Қадди-қомати нозик кўринса ҳам, ўзи йигитлардай зағп билан ўт ўрар, ҳар ўроқ солганда, очилган қизғалдоқларнинг аллақанчаси кўлига бош эгиб тушар эди.

Хулкар ўрган ўтини бир боғ қилиб боғлади-ю ўроқчасини боғнинг устига санчиб қўйди. Сўнг марзада очилган нафармон тусли эрбўта гулларидан териб, чамбар ясай бошлади. Бу ишлар давомида у ҳам Авазни қийнаб юрган нарсалар тўғрисида ўйланар эди.

«Хоҳлаганингга тексанг айб қилмайдиган жойлар озми? Нега биз ўша ёқларда туғилмаган эканмиз? Ҳа, хўп, қайнанам ўз вақтида муҳаббатни уят деб ўрганган, келинчаклигида ёруғ кун кўрмаган. Лекин нега бунинг аламини биздан олади? Келин ўғлини яхши кўрса, фахр қиладиган қайнашалар ҳам бор-ку!»

Бугун Хулкар Санам холага:

— «Ойижон, яхши кўрсам сизнинг ўғлингизни яхши кўрибман-ку, нега ҳеч кўз очирмайсиз?» — деди. Кейин биттани у айтди, биттани бу. Охирида Санам хола:

— «Сен ўғлимнинг хотинига ўхшамайсан, ўйнашига ўхшайсан!» — деди.

Хулкар ховлидан йиғлаб чикиб кетди-ю шу далага келди.

У эсини танигандан бери бошидан кечирган энг оғир дамлари ҳозир хаёлида яна такрорланияпти.

Хулкар ўн яшарлигида «фотиха» деган нарса унга бир балодай ёпишган эди.

Томилга биноан у ўзининг бўлажак куёви Холбекдан ҳам, унинг ота-онаси ва ҳатто опасидан ҳам қочиши, тўйгача улар билан кўришмаслиги ва гаплашмаслиги керак эди. Бу одат аввал Хулкарга бир ўйиндай қизик туюлди. Хулкар болаларча бир ишқибозлик билан таомилни бажо келтириб юрди. Кейинчалик воқеани дурустроқ фаҳмлаб, Холбекни ва унинг ота-онасини астойдил ёқтирмай қочадиган бўлди.

У Авазни қачон яхши кўриб қолганини аниқ эслай олмайди. Аваз ҳам Хулкарга ўхшаб, эркин ва мустақил бўлишни яхши кўрар эди. Битта-яримта кўрган кинолари ва ўқиган китобларида эркин, хушу хурсанд яшайдиган одамлар бўлса, икковининг ҳам ҳаваси келар, шу тўғриларда кўп гаплашишар эди.

Аваз мактабда Хулкар туфайли Ортиқ акаси билан уришиб, чўпон бўлиб кетгандан кейин, Хулкар уни кўп ўйлайдиган ва соғинадиган бўлиб қолди.

Оилада ёлғиз фарзанд бўлгани учун онаси ҳам, Норбой тоғаси ҳам Хулкарни авваллари унча кўп тергашмас эди. У ўн уч-ўн тўрт ёшларида тоғда ўғил болалар билан бирга от чоптириб юрган пайтлари бўлар эди. Баъзан тоғасини йўқлаб, чўпонларнинг кўшига ҳам борар, Авазни ўша ерда кўрар эди.

Чўпонлик, айниқса қишда жуда ҳам қийин касб эканини Хулкар энди Аваз орқали билар эди. Ҳаво айланаиб қор ёки ёмғир ёғаверса, Хулкар қишлокда Аваз учун изтироб чека бошлар эди. Норбой ота кўпинча Авазни мактаб келар: «Бу боланинг зуваласи ўзи чўпон. Мен, умрим бино бўлиб, бунақа мол танийдиган одамни кўп кўрганман. Тўрт юз-беш юз қўйнинг ҳар бирини овозидан танийди-я! Сурувга бегона қўй оралаб қолса, бериги ёнидан туриб, ана» деб кўрсатади. «Шунча

қўйнинг орасидан қандай танийди-я!» деб одамлар ёқасини ушлайди. Мен Авазни кўзикмасин деб кўркаман.

... Хулкар «Холбекка тегмайман» деган фикрга келганда ўн олти ёшда эди. Аммо буни Аваздан бошқа ҳеч кимга айта олмас эди. Чунки уларнинг қишлоқларида ахлоқ, орийат бобида жуда қаттиқ тушунчалар бор. Бу ерда «бешиккертини» бузиб ёки эридан чиқиб, хоҳлаганига тегиш дунёдаги энг дахшатли номус ҳисобланади. Уруш йилларида жуда кўп эрлар қишлоқдан йироққа кетган, баъзиларидан ойлаб-йиллаб хат келмаган пайтларда ҳам, бу қишлоқнинг бирорта аёли қўйди-чикди бўлган эмас. «Ойқўлда палончининг қаллиғи ёки хотини палончи билан палондай бўлипти» деган гапни урушдан кейин ҳам ҳеч ким эшитгани йўқ. Бу ҳаммаси кўпроқ аёлларнинг инсофи ва интизоми туфайли эди. Эркаклар шаҳарга тушганда ёки армияга борганда қилган «шўхликларини» бир-бирларига айтиб мақтанишар эди-ю аёллар хатто ўз эрлари билан гоҳида жўн ҳазиллашиб ўйнаганларини ҳам бир-бирларидан уялиб яширишарди.

Хулкарнинг онаси кизини «эсон-омон эгасига топшириш» учун, уни бўй етган сайин қаттиқ тергар эди. У ўзи заиф, касалманд аёл эди, «Хулкаржон, отанг йўғида ҳам ота, ҳам она бўлиб ўстирдим, юзимни шувут қилма, қарғишимга қолма!» — деб ялинар, хатто йиглар, баъзан Хулкар шу мушфиқ онаси учун ўзини қурбон қилгиси, «майли, сиз учун ўлимга ҳам тайёрман» дегиси келар эди.

Аммо Авазни кўрганда, «бунинг ахволи нима бўлади? — деган ўй борлигини зиркиратиб ўтарди: — Менчи? Мен хоҳламаган йигитимга қандай... ўпич берман?»

Бир кун Аваз унга:

— «Ойқўлдан кетамиз!» — деб қолди.

— «Қочиб кетамизми? — деди Хулкар кўркиб. — Йўқ, етти пуштимга етадиган иснод бўлади!..»

Хулкар «йўқ» деб тўғри қилганини Аваз ҳам кейин билди. Холбеклар «шу бу йил тўй қиламиз» деб юрган йили ёзда Хулкарнинг онаси, касали оғирлашиб, дунёдан ўтди... Тўй кечиктирилди.

Хулкарнинг энди Аваздан яқин одами қолмаган эди.

Аваз «нима қиламиз» деб, Тошкентда ишлайдиган қатта акасига маслаҳатга борди. Акаси унга:

«Холбек билан яхшиликча бир гаплашиб кўр, — деди. — Қизни олиб қочиш сенга муносиб иш эмас.

Кўрқиб қочгандай бўласан. Хозир тошбўрон қиладиган замонлар ўтиб кетган. Сўнг ўзингнинг ҳақлигингни ўша қишлоқда ҳам исбот қилишинг керак. Ахир бу беъмани одатларни қачондир бир вақт ҳамма жойда бирма-бир парчалаб ташлаш керак-ку!.. Агар бирор ишқаллик чиқса, дарров менга хабар бер».

Аваз Тошкентдан қайтиб келаётса, от минган Холбек қишлоқнинг этагида бозорга қўй ҳайдаб кетаётган экан. «Тўйга тайёрланыпти» деган фикрдан Авазнинг юраги «шиғ» этиб кетди. Хозироқ гаплашмаса, кейин жуда қийин бўлади...

Аваз Холбекка рўпара бўлди-ю бор гапни айтиб берди.

— Қишлоқда яхши қизлар кўп, сенинг истаганинг ҳам топилиб қолар, — деди.

Холбек Хулкарни унаштирилгандан бери бирор марта яқиндан кўрмаган, у билан бирор оғиз гаплашмаган бўлса ҳам, орқаворатдан уни кўп ўйлар, таърифини кўп эшитар эди. «Шундай қизга уйланаман!» деган ўй кўнглига доим жуда илиқ, жуда ёқимли туюлар эди.

Аваз бир лахзада уни мана шу орзудан маҳрум қилди. «Бундан менинг қаерим кам? Нега мени номусга қолдириб бунга тегмоқчи?» деган ўй Холбекнинг вужудини қакшатиб юборди.

Аммо унинг қаршисида турган Аваз табибдан нажот излаб келган бемордай кўзлари жавдираб, ишонч билан қараб турарди. Одамнинг юзи офтобдан иссиқ...

Холбек унга ёмон гапира олмади. Ерга қараб, товуши олиниб:

«Кўрамиз», деди-ю қўйларини бозорга ҳайдаб кетаверди.

Исмағ бобо Хулкар билан Холбекка тўй қиламан деб, овоза қилиб юрган бир пайтда «Қиз Авазга кўнгил берган экан» деган гапни эшитиб, сочи тикка бўлиб кетди. Унинг баъзи бир яқинлари ҳам бу ҳодисани чидаб бўлмайдиган бир иснод деб билишар эди. Уларга қараб, Холбекнинг авзойи баттар бузилди.

Воқеадан хабардор бўлган ўқитувчилар бир кун Холбекни ўртага олишиб: — «Энди сен отанга ўхшама, эскича ориятни қўй, — дейишди. — Қизларнинг хоҳлаганига эрга тегиши кўп жойда аллақачон расм бўлиб кетган. Фақат бизнинг қишлоққа бу расм кечикиб келган. Ўзинг бир ўйлаб кўр: Хулкар тенгли қиз — Терешкова юлдузларга учиб чиққан бир даврда отанг «бешик-

керти»нинг даъвосини қилиб юрса, бу қайси дарвозага сифади?»

Қишлоқ нуқул шундай деб ўйлайдиган одамлардангина иборат бўлса эди, Холбек аламини ичига ютиб кетар эди. Аммо оғзига кучи етмаганлар дув-дув гап қилар, Холбек уларнинг олдида номусга қолиб, ерга кириб кетаётгандай бўлар эди. Кўчадан ўтиб қолса болалар ҳам унга ачиниб қараётгандай кўринар эди.

Ўша пайтда каникулда юрган Замонали бир кун Холбекни дарвозаларининг олдида учратиб қолди. — «Сен «гап-сўз»га эътибор берма, — деб ўқиган китобларидан, кўрган-билганларидан бир талай мисол келтирди: — Ўзинг ҳам биласан, ўткинчи «гап-сўз» этикка ёпишган лойга ўхшайди. Киши эътибор бермай ўтаверса «лой» ўзидан-ўзи қуриб тушиб кетади. Ахир, ҳамма дуруст одамлар Хулкарни тушуниб турипти-ку. Қизнинг муҳаббатига тан бериш ҳам танги йигитларнинг қўлидан келишини, бу ҳам ор-номусга киришини ҳамма маданий одамлар билади!»

Ўша пайтда ҳосилот бўлиб ишлайдиган Исмат бобо Замоналининг гапларини эшитиб қолиб, уни чаппараста қилиб сўкиб ташлади. Холбекни уйга олиб кириб:

— Аҳмоқсан! — деди. — Булар қаллигингни тортиб олиб, Авазнинг қўйнига солмоқчи-ю сен ёлғон «агитацияга» лаққа тушяпсан!

Рихси хола ўғлининг аҳволига ачиниб:

— Нима қилсин ахир, дадаси, тақдири қўшилмаган бўлса иложи қанча! — дерди.

Холбек кимнинг гапига қулоқ солишини билмай, гангиб, кўчага чиқишга ҳам юраги бетламай қолди. Унинг уйда бўшашиб ўтирганини кўриб, Исмат бобо яна сўкиб кетди:

— Зардаси йўк, орияти йўк, лапашанг! Булар бизни оёқ ости қилиб тепяпти, орқаси билан куляпти-ю сен уйда бақрайиб ўтирибсан! Э, ўл бу кўнингдан!

Холбек санчиб ўрнидан турди. Кўнглининг тубида зимдан тўпланаётган алам бирдан хуруж қилиб, вужудини титратиб юборди. «Дунёда ё булар юради, ё мен!» деган ўй энди биринчи марта унинг хаёлига келди.

Шу куни Холбек томга пичан олгани чиқиб, кўчадан ўтаётган Хулкарни кўриб қолди. У мис кўзани ёнбошига қўйиб, булоқдан сув олиб келаётган эди. Қаршисидан Аваз чиқди. Иккови юзма-юз туриб, сирли бир тусда гаплашиб қолишди.

Холбек уни кўриб, аъзойи баданидан ўт чиқиб кетди. У ҳовлига сакраб тушди-ю уйдан ов милтигини ўклаб чиқди...

Кечки пайт эди. Ўқ овозига одам тўлпанганда мис кўза қорни пачокланиб тупрокда ағанаб ётар, ундан тўкилган сув ерни қорайтириб, кўллаб турар эди. Авазнинг ўнг кўли шилқиллаб осилиб қолган. Енгининг ичидан сиркиб чиққан қон панжаларининг орасидан оқиб ерга томяпти. Хулкар йиглаб уни суяб турибди.

Ортиқ билан Замонали Холбекнинг қўлидан милтигини тортиб олган, ўзини судраб олиб кетишга уринишарди. Холбек силтаниб ва Авазга қараб хириллаб:

— Қолганига қарздорман! — деярди. — Иккалангни кўшмозор қиламан!

— Жим бўл-е, аблах! — деб Ортиқ уни итариб юборди. Холбек деворга бориб урилди. Бирдан акалик меҳри уйғонган Ортиқ Холбекни яна бир-икки тепди.

Авазни уйга олиб кериб кетишди.

Хулкар не ахволда уйларига қайтар экан, йўлда учраган баъзи кампирлар:

— Ҳамма бало мана шу мегажиндан чиқди! — дейишарди.

Авазнинг яраси унча хавфли эмас эди. Уйга олиб кириб дору-дармон қилишди.

Воқеадан кечроқ хабар топган Исмаат бобо «Замонали милицияга хабар бергани кетибди» деган овозани эшитиб, юраги така-пука бўлиб кетди. Қудаси уста Қамбарнинг олдига чопиб борди. Ортиқ ҳам шу ерда эди. Учовлашиб Авазнинг олдига киришди.

— Айтиб қўйма, қарғага отган экан, менга тегиб кетди дегин, — деб Аваздан илтимос қилишди. Аввал Холбекни, кейин «қасофат қизни» сўкишди.

Яраси оғриб, иситмалай бошлаган Аваз:

— Агар шу қизга яна тил теккизсаларинг, — деди, — ота-бола икковингни каматаману Хулкарни олиб, қишлоқдан чиқиб кетаман!

— Авазжон! — деб ялинди Исмаат бобо. — Биз шу қиздан кечдик! Майли, ўтган ишга саловат! Энди оғзингдан чиқарма...

Агар Аваз Хулкарни ўйламаганда, Холбекни ҳам, отасини ҳам аямаган бўлар эди. Чунки Холбекни отаси тезлагани унга маълум эди. Холбек эса милтиқни Хулкарга тўғрилаб отган, Аваз Хулкарни елкаси билан уриб четлатишга аранг улгурган, шундан кейин ўқ унинг би-

лагидан юқорисига тегиб, гўшти оралаб ўтган эди. «Агар Хулқарга бир нарса бўлганда кўрар эди!» — деди Аваз ичида. У Хулқарнинг судларда гувоҳ бўлиб юришини истамасди.

Аваз билан Хулқар даъвогар бўлмагандан кейин иш судга тушмади. Гап-сўз қилиб юрганлар ҳам «танглик қилишипти» дейишди. Авазларнинг қулоғи шундан кейин сал тинчиди. Аммо районнинг катталари воқеанинг бир четини эшитиб, Исмат бобони ҳосилотликдан, Холбекни бош чўпонликдан бўшатишди. Шунинг ўзи ҳам улар учун катта жазо бўлди.

Аваз кўп ўтмай тузалиб кетди. Тошкентдан катта акаси келиб, унинг тўйини бошқарди. «Маданий яшанглар» деб пўлаг каравот, диван, батареяли приёмник, китоб кўядиган этажерка совға қилди.

Исмат боболар илгари Хулқарга берган «тўккиз»ларини қайтиб олишди-да, бошқа жойдан келин қилишиб, Авазларга қасдма-қасд тўй ўтказишди. Хулқарларнинг тўйига бормаган одамлар уларнинг тўйига боришди.

Ортик катта акасидан ийманиб икки томонга баробар бўлишга тиришиб кўрди.

Аммо унинг хотини Суюма Хулқарни кўрарга кўзи йўқ эди. «Укамни номўсга қолдириб, отамни ишдан туширган бу юзсиз билан бир ҳовлида турмайман!» — деяверди. Ортиқнинг ўзи ҳам: «Укам менга ёмонлик қилганда қайнатам яхшилик қилган», — дер эди.

Охири улар рўзгор ажратиб чиқиб кетишди.

Санам хола Хулқарни мана шу сабабларга кўра суймас, бошқа майда-чуйдалар шунинг устига қўшилар эди...

* * *

Хулқар ҳали ҳам марзада туриб, эрбўта гулларини соч каби ўриб, чамбар ясар эди-ю «энди охири нима бўлади?» деб ўйланарди. Кўзига ҳеч бир нажот кўринмас, фақат Авазни ўйлаганда, ҳозир бориб у билан қандай кўришишини тасаввур қилганда, кўнгли бир оз ёришар эди.

Хулқар гулчамбарни битириб бошига кийди. Кейин боғ қилиб қўйган ўтини чамбар устидан бошига қўндирди ва марза бўйлаб юриб кетди.

Унинг бошидаги боғда ҳали сўлимаган лолақизғалдоқлар ҳар қадамда мулойим силкиниб қўяди.

Оч яшил арпа майсалари орасида ҳам кийгос очилган лолақизғалдоқлар қизариб кўринади.

Хулкар тоғли аёлларга хос бир одат билан бошидаги ўтти ушламай бўйнида тутиб борáди. Бояғи чамбар безак эмас — юкни қўл билан тутмай боришга хизмат қилади.

8

Хулкар марзадан бориб, ёлғиз оёқ йўлга чиққанда орқадан от дупури эшитилди.

Чавкар от минган, белига пичок, чакмоқ ва яна аллаканақа чўпонлик анжомларини осган йигит Хулкарга ортдан тикилиб қаради.

Хулкарнинг узун сочига такилган кумуш сочпопук сариқ куйлагининг этакларига урилиб майин жиринглар эди. Унинг хипча гавдасини йигит ортдан танигандай бўлди.

Хулкар отга йўл бермоқчи бўлиб четга чиқди. Йигит эса отини унга яқинлаштирди. Чавандозча чаккон бир ҳаракат билан қизнинг бошидаги ўтти олди-ю отининг ёли устига қўйиб ўнгарди.

Хулкар «ялт» этиб йигитга қаради. Унинг ўнг кўзи билан қулоғи орасидаги тангадай қора холига кўзи тушиб, сесқаниб кетди.

Холбек! Хулкарга шунча йил қалиқ бўлиб юрган, охирида Авазни ярадор қилиб тинчиган Холбек... Хулкар тўққиз йилдан бери унинг юзини энди биринчи марта шундай яқин жойдан кўрмоқда. Бу юзда ҳозир маъносини тушуниш қийин бўлган бир жилмайиш бор. Эхтимол у Хулкарни кўрkitиб юборганидан мамнун бўлиб кулимсираётгандир?

— Нега ундай қиласиз? — деди Хулкар норози бўлиб.

Холбек нега шундай қилганини ўзи ҳам аниқ билмайдди. Ҳар холда, кўнглида ғазаб ёки интиком туйғуси йўқ.

— Нима қилибман? — деди дўриллаган йўғон товуш билан.

— Беринг бу ёққа! Йўлингиздан қолманг...

— Шошаётганим йўқ, — деб Холбек яна илжайди.

У ўзига кўп алам ўтказган бу қизни яхшилаб бир кўргиси, у билан икки оғиз гапиришгиси келар эди. Холбек ҳам таомилга риоя қилиб, Хулкарни бирор марта яқиндан кўрмаган эди. Холбекнинг уйидагилар Хулкарни беҳаёдан олиб, бузукқа солишар, «яқшиям ўша шармандани келин қилмаганимиз!» дейишар эди. Бу гапларга озми-кўпми ишонадиган Холбек Хулкар деганда

кўзлари ўйноқлаган, эркак кишини хилватда кўрса дарров илжайдиган бир жувонни тасаввур қилар эди.

Бироқ ҳозир унинг ёнида бораётган Хулкар бутунлай бошқа. Оқиш ёноқларига ичдан уриб турган қизиллик ниҳоятда тиниқ. Қора кўзлари сесканганда ҳам, норози бўлганда ҳам шундай самимий қарайдики, Холбек ўзининг ёмон тасаввурларидан беихтиёр хижолат бўлди.

— Ҳа, энди, ҳамқишлоғимга ёрдам бергим келдида, — деди уялинқираб.

Ундаги ўзгаришни кўриб, Хулкар ўзини тез ўнглаб олди ва майинроқ гапирди:

— Ҳозир сиз бизга ҳамқишлоқ эмассиз-ку?

— Нега?

— Кўшни бўлимда ишлар эмишсиз.

Холбек «бари бир уйимиз Ойқўлда-ку» демоқчи эди, аммо ўзининг бошқа бўлимга кетишига ҳам Хулкар ва Аваз сабаб бўлгани эсига тушди. Бирдан Хулкарга зуғум қилиб сўради:

— Сенга ўт кўтартириб қўйиб, эринг нима қилиб юрибди?

Хулкар Авазнинг кунжара ташишга кетганини билар эди, шу эсига тушиб:

— У киши ҳам ўз аравасини тортиб юргандирлар, — деди.

Хулкарнинг товушидаги шўх оҳанглар Холбекка ғалати таъсир қилди.

Унинг овози бирдан мулоимлашиб:

— Хулкар, энди ростини айт, — деди: — Ўшанда нега фотиҳани буздинг?

— Эски гапларни қўйинг, Холбек ака.

— Мен билишим керак. Сени... йўлдан урганмиди?

— Аваз акам унақа одам эмас.

— Бўлмаса нега шундай бўлди?

Мен учун жуда қийин, — деди Холбек жиддий. Унинг ўзини тутиши ва гап оҳанги муҳаббатни хали ҳам тан олмаслигидан далолат берар эди.

Хулкар шуни сезиб гапни бошқа ёққа бурди:

— Сиз жуда яхши қизга уйландингиз, Холбек ака.

Холбек қўл силтади:

— Э, қўй, нимаси яхши ўша кўк кўзнинг?

— Вой, Жаннатхон ўртоғим сизни гапирса овзидан бол томади-ку.

Холбекнинг кўзлари қувончдан йилтиради, аммо хотинини писанд қилмаган бўлиб:

— Э, ўшанинг гапи ҳам гапми? — деди.

— Сиз билмас экансиз. Жаннатхонда бор овоз ҳеч қайси кизда йўқ. Бир ашула айтса одамни эритиб юборади.

Бу гап Холбекни хавотирлантириб қўйди:

— Ие, менинг йўғимда ашулачилик қилиб юрибдими ҳали?

Холбек хотинини кизғанаётганини сезиб Хулкар миёнида кулди:

— Ғалати экансиз. Бир жуфт қўшиқ айтса дарров ашулачи бўлиб қоладими?

Холбек гап билан бўлиб отининг жиловини ҳам қўлидан қўйиб юборди. Қаҳри келиб деди:

— Бутун қишлоқ эшитгандир қўшиғини?

Хулкар бир нарсани энди аниқ сезди: ўшанда Холбекнинг изтироб чеккани, кейин орият қилиб қўшни қишлоққа кетиб қолгани муҳаббат туфайли бўлган эмас. «Бу учун мен нима-ю Жаннатхон нима — ҳаммаси бир аёл, — ўйлади у. — Эҳтимол, ҳозир унинг ўз хотинидан хавотирланаётгани — хотинини ўзига жуда яқин олганидан, унга қўнғил қўйганидандир?» Аммо буни Холбекнинг ўзи тушунмас эди-ю:

— Келинчак нарса уялмайдими? — дерди хотинидан ташвиш тортиб.

Шу таразда уларнинг ҳар бири ўз ўйи билан бўлиб, йўлга қарамай борар эди. Холбек тагидаги отни бутунлай унутиб қўйган эди.

Қутилмаганда отнинг оёғи тагидаги бугадан катта бир бедана париллаб учди. Қаноти отнинг тумшугига тегиб кетгандай бўлди. От ҳуркиб ўзини орқага ташлади.

Ўтти ўнгараман деб эгарда ноқулай ўтирган Холбек отнинг бошидан учиб, ўт билан бирга ерга қулаб тушди.

От баттар чўчиди ва ўзини Хулкар бораётган томонга ташлади. Хулкар хиёл четланди-ю аммо отнинг қочиб арпазорга кириб кетиши мумкинлигини сезиб унинг қаршисидан чиқди. Отни кўп кўрган кишиларга хос бир абжирлик билан юганнинг сувликқа яқин жойидан маҳкам ушлаб олди. От бир силтанди, Хулкарнинг бошидаги кўм-кўк гулчамбар ерга учиб тушди. От уни шахт билан анча жойгача суриб борди-ю охири тўхтади. Хулкар унинг бўйнидан олди:

— Ҳа, жонивор, бўлди-бўлди, — деб ёлини силаб қўйди, сўнг Холбек томонга етаклади.

Юмшоқ ўт устига йиқилган Холбек дарров ўрнидан турди. Аммо Хулкарнинг олдида жуда ўсал бўлди. Усти бошини ҳам қоқмади. Юзлари оқариб кетган. Қўлидаги қамчисини маҳкам қисиб, отига яқинлашди. Югани индамай Хулкарнинг қўлидан олди.

Хулкар ерда ётган гулчамбарни олиб, бошига қўяр экан, қамчи товушини эшитиб, орқага ўтирилди.

Холбек отнинг юганидан ушлаб олиб, бўйни аралаш ўмровига устма-уст қамчи урарди. От жон-жаҳди билан орқага ташланар, ҳавога сакрар, аммо Холбекнинг темирдек панжараларидан чиқиб кетолмас эди. Хулкар Холбекка қаҳр билан деди.

— Менга қаранг!

Холбек тўхтаб унга қаради. Хулкар босиқ товуш билан давом этди:

— Мен сизни қизларга тушунмайди десам, сиз шу отга ҳам тушунмайсиз шекилли!

Холбек бўзрайиб қолди. Хулкарнинг бояги гаплари тагида ҳам бошқа маъно борлигини у энди пайқади.

Хулкар ўтини бошига кўтариб, йўлга тушди.

Холбек кўзлари ғазаб ва алам билан қисилиб, Хулкарнинг ортидан бир лахза қараб турди. Сўнг дир-дир титраётган отга бир сакраб минди-да, Хулкарнинг ёнидан от чоптириб ўтиб кетди.

Чавкар от марзалардан сакраб елдай учиб борар, Холбек эгарда михлангандай ўтирар, боя отдан йиқилган одам шу эканига энди ишониб бўлмас эди.

9

Холбек икки тавакали катта дарвозадан кира туриб отнинг ёли устига энгашди.

Сонлари тердан қорайган чавкар отнинг тақаланган оёғи дарвоза бўсағасига тарақлаб тегиб ўтди.

Пешайвонли уйнинг олдида, гилам тўшалган супада кўзойнак таққан Исмаи бобо хассасига юзини тираб ўтирар эди.

У отнинг дупурини эшитиб, дарвоза томонга қаради, аммо отликни танимай:

— Кимсан? — деди.

— Ассалому алайкум, дада.

Чол ўғлининг овозини таниб, дарров ўрнидан турди ва кўзи ожиз одамларга хос эҳтиётлик билан юриб, хассасини олдинга қилиб кела бошлади.

Ошхонадан Холбекнинг хотини Жаннатхон шошилиб чиқди. У оқ-сарикдан келган, паст бўйли, кўк кўзли, қўнғир соч жувон эди.

Холбек бостирма олдига бориб отдан тушгунча хотини етиб келиб, жиловни эрининг қўлидан олди. Ёқимли паст товуш билан:

— Мунча ҳаяллаб кетдингиз? — деди. Жаннатхоннинг юзида, овозида шундай меҳр ва шодлик бор эдики, бунинг таъсирида Холбекнинг ҳам чеҳраси очилди. Хулкарнинг бояги совуқ истехзосини эслади-ю «ундан ўзимнинг хотиним дуруст» деган гап қўнғилдан ўтди.

— Қалай, тинчликми? — деди Холбек.

— Беш кундан бери йўлингизга қараймиз.

— Сени бир соғинтирай дедим-да.

Бу орада Исмаат бобо улардан нарироққа келиб тўхтади. Унинг кўзи деярли кўрмас, шунинг учун қулоғи жуда яхши эшитар эди.

Холбек аввал хотини билан сўрашиб, унга меҳрибончилик қилгани отасига одобсизлик бўлиб туюлди:

— Буни кўп соғинтирма, болам. Бўлмаса, ашула айттавериб ҳамма ёқни бузиб юборади.

Отни боғлаётган Жаннатхон елкасига калтак теккандай чўчиб қайнатасига қаради. Сарғиш юзи лов этиб кизарди.

— Қачон шунақа ашула айтибман, отажон?

— Мамат полвоннинг тўйида-чи?

Холбек Хулкардан эшитган гапини ҳам эслади-ю хотинига ўқрайиб қаради.

Ўтинхонадан ўтин олиб чиққан Холбекнинг ойиси, семиз, барваста Рихси хола келинини ёқлади:

— Ҳой, отаси, қизлар базм қилганда ашула айтса айтибди-да. Ўғлингиз дарвозадан кирар-кирмас «суюнчи» олмасангиз бўлмасмиди!

— Билиб қўйсин-да, — деди Исмаат бобо. — Шарм-хаё ҳам керак.

Ховлининг бир ёнидаги деворда кичкина эшик бор эди. Шундан Холбекнинг опаси Суюма чиқиб келди. У ҳам онасидай тўла эди-ю лекин қоши, кўзи ва пешонаси Исмаат бобоникига ўхшаб кетар эди.

— Отамнинг гапида жон бор, — деди Суюма Холбекка. — Хотининг нуқул ўша беҳаё Хулкар билан пичир-пичир қилиб юради.

— Иккови ўртоқ бўлгандан кейин гаплашади-да, — деди Рихси хола.

— Гаплашмасин, касофати уради! — деди Исмат бобо.

У мана шунақа тўқнашувларда кўзининг ожизлигини унутиб, ҳамма қатори бўлиб қоларди. Бир чеккаси шунинг учун қаерда одамлар бир-бири билан айтишиб қолса, Исмат бобо дарров кўшилар эди.

— Менинг битта бошимга шунча хўжайин, — деди Жаннатхон алам билан ва уйга кириб кетди.

Кўшни ҳовлида ёш бола чирқираб йиғлади. Суюма кирган эшигидан қайтиб кетар экан:

— Қирилиб кетгурлар, бирпас тинч қўймайди-я! — деб болаларини қарғади.

— Отасининг ўзи, — деди Рихси хола қизининг кетидан, сўнг келини кирган уйга кирди.

Жаннатхон остона олдида мунғайиб ўтирар эди.

— Жон болам, кўнглингни кенг қил, — деб Рихси хола уни елкасидан кучди. — Мен ҳам сендайлигимда кўп жабр тортганман. Энди буни ҳеч кимга раво кўрмайман. Эрдан-ку, ёлчимадим, энди сизлардан ёлчитсин худо. Суюма бўлмади. Ўшанда тирик қолганидан қувониб тантиқ қилиб қўйган эканми?

Суюма олти ёшга кирган пайтларда уч яшар сингилчаси бор эди. Унда Холбек хали туғилмаган эди. Бир кун ойиси уйда кийим тикаётганда икки қизча сомонхонага кириб гугурт ўйнашади. Сомонхона — ҳамма ёғи берк, ўзи анча чуқур бино эди. Бир вақт Рихси хола болаларининг бақириб йиғлаганини эшитиб қолади. Қараса, сомонхонанинг эшигидан тутун буруқсиб чиқяпти. Болалар ташқарига йўл тополмай, бўғилиб йиғлашарди.

Рихси хола етиб борганда ичкарига тахланган беда боғлари ёниб кетган, сомонга ҳам ўт тушиб, ёнишдан кўра кўпроқ тутар эди. Тутунда ҳеч нарсани кўриб бўлмас эди. Суюма бир бурчакка қочган экан, Рихси хола уни пайпаслаб топиб, дарров олиб чиқди. Суюманинг сочига ўт тегиб, чаккасини бир оз куйдирган эди, шу куюк изи ҳозир ҳам бор. Ҳовлида Рихси холанинг бир ўзи эди. Кўшнилари чақириб дод солди-да, олов ичида қолган кичик қизчасини қутқаргани чопди.

Бу қизча болалик қилиб сомонхонанинг тўрига қочган экан. Рихси хола тутун ва олов ичига икки қайта югуриб кириб чиқди, аммо қизчасини тополмади.

Олов сомонхонанинг шифтига урган, том қулаши муқаррар эди. Рихси хола тутун ва олов қаърига учинчи марта чопиб кирди... Дод овозига етиб келган кўшнилари

унинг ўзини ичкаридан беҳуш аҳволда қутқариб чиқишди, эндида ёнаётган кўйлагини ўчиришди.

Рихси хола уч ой касалхонада ётди. Уни ким кўргани борса, кичик қизчасини сўрар эди. Эри ҳам, одамлар ҳам «қизчангиз тирик, Тошкентдаги касалхонада» дейишарди. Рихси хола бунинг ёлғонлигини тузалиб чиққанда билди... Кейин бутун меҳрини Суюмага берди. Орадан уч йил ўтиб, Холбек туғилгандан кейингина ёнғинда ўлган қизчасининг доғи Рихси холанинг хаёлидан анча узоқлашди.

Жаннатхон бу воқеадан кўп йил кейин эсини таниган бўлса ҳам, болалари учун жонидан кечиб, ўзини қайта-қайта оловга ташлаган онанинг шижоатини кўп эшитган, унга қойил бўлиб ва алоҳида бир хурмат сезиб ўсган. Рихси холанинг ўшандаги фидокорлиги хали ҳам бор. Бу оилада энг бағри кенг, меҳрибон одам шу эканини Жаннатхон келин бўлиб келгандан бери ҳам кўриб юрипти. Лекин Исмаи ота билан Суюма...

— Ўғлингиз сизга тортса бўлмасмиди, онажон! — деди Жаннатхон куюниб.

— Билмасам, энди, ўғил бола отасига яқин бўлади деганлари ҳам ростмикин? Лекин Холбек Суюмага ўхшаган эмас. Эсингдами, илгари Холбек сенинг ашулангни эшитса, яйраб, эриб кетар эди-ку.

Рихси хола келинига сирдошларча тикилиб қулимсиради. Фақат очик кўнгил оналар билан эрга теккан севимли қизлар орасидагина бўладиган сирдошлик Рихси хола билан Жаннатхоннинг орасида ҳам бор эди. Жаннатхон «ух» тортиб:

— О, онажон, — деди, — бу ҳаммаси уйлангунларича экан...

— Йўқ, болам, бунинг ичида бошқа вазелик борга ўхшайди. Сен кўнглига бир қўл солиб кўргин.

— Бу гаплардан кейин менга кўнгилларини очармидилар! Хали уриш бўлмаса деб кўрқаман.

— Кўрқма. Бунақа мунғайиб ҳам ўтирма. Эркак халқи ожиза бўлиб кўркиб ўтирганингни кўрса, баттар тепангга чиқиб кетади.

— Рост айтасиз...

— Тур, ҳеч нарса бўлмагандай ишингни қилавер.

Рихси хола келинининг бошидаги рўмолини тўғрилаб қўйди.

Жаннатхон ўрнидан турди-да, деразадан ташқарига хавотирланиб кўз ташлади...

Холбек ховлида отаси билан гаплашиб турар эди.

— Кўзингиз қалай? Халиги докторга учрадингизми?

— Хе, учрамаган докторим қолмади...

— Нима дейди?

— Исмат бобо касалликнинг номи ёзилган бир қоғозни ўзига узатди. Унга «глоукома» деб ёзилган эди.

Докторлар Исмат бобога «бу касаллик сизда анчадан бери бор экан, қаттиқ қўрқишдан, изтироб чекишдан кўзингиздаги қон босими ошиб кетиб, охири шундай бўлипти, энди буни биз тузатолмаймиз», дейишган эди.

Исмат бобо, ҳақиқатан, сўнгги йилларда жуда кўп изтироб чекди. У илгари «мен Сайфиддинни фош қилганман» деб юрар эди, «фош» бўлган киши беғуноҳ чикди.

Шунда Исмат бобо ичидан бир зил кетди. Бултур Холбек Авазни ярадор қилганда «энди ўзим қамаламан» деб ваҳимага ушди. Ниҳоят, амалидан айрилиб, бекорчи бўлиб қолди-ю бир йил ичида соч-соқоли «дув» оқариб, кўзи ҳам анча хиралашди.

Шунинг устига бир кун эски-туски қўйиладиган қазноқнинг сояси кўзига жуда салқин кўринди. Шу ерга кўрпача тўшатди, кейин «ғафлат босиб» ухлаб қолди. Бир вақт келини Жаннатхоннинг «вой-ей, ота, илон!» деган гапидан чўчиб уйғонди. Қараса, битта қора илон қўйнига кириб, яктагида қулча бўлиб ётибди.

Исмат бобо умрида бунчалик кўрққан эмас эди. Жон ҳолатда ўрнидан сапчиб турди. Илон ерга шалпиллаб тушгани эсида. Кундуз бўлишига қарамай, бирдан ҳамма ёқ қоп-қоронғи бўлиб кетди. Шундан бери кўзи деярли кўрмайди...

Холбек отаси берган рецептни ўқиб, ҳеч нарсани тушунмади.

— Илондан кўрқиб шунақа бўлганингиз рост эканми, энди? — деди.

Бу орада Холбекларнинг ховлисига туташган кўшни уйнинг текис томига Замонали чикди-да, радио антенна-сига сим боғлай бошлади. Холбек орқа ўгириб тургани учун уни кўрмас, аммо ота-боланинг гапи Замоналига эшитилар эди.

— Рост, кўрқишдан ҳам бўлармиш, — деди Исмат бобо.

Ўгли воқеани билса ҳам, қариллик эзмалиги туфайли ҳаммасини бир бошдан ҳикоя қилишга тушди.

Томдаги Замонали уларнинг гапини зимдан эшитишдан ўнғайсизланди.

— Холбек, яхшимисан? — деди.

Холбек шошиб ўғирилди: у Замонали билан тенгдош, иккови болалиқдан «тепишиб» ўсган. Оталарининг орасидан ўтган ишлар кўнгилларига ёмон ғубор солган бўлса ҳам, ҳар ҳолда, ҳалигача салом-аликлари йўқолган эмас.

— Э, Замонали, қалайсан? Ўқишни битирдингми?

— Анча бўлди.

Исमत бобо Замоналининг овозини эшитган заҳоти талвасага тушиб:

— Юр, уйга юр! — деб ўглининг енгидан тортиди.

Холбек бунинг сабабини сезиб, гаши келди. Отасининг гапига эътибор бермай, Замоналига юзланди:

— Ўзимизда ишляяпсанми?

— Ҳа.

— Холбек, уйга юр, юр дейман! — шипшиди яна Исमत бобо.

Холбек отасининг қилиғидан уялиб, Замоналининг олдида ерга кириб кетгудай бўлди. Сайфиддин ака қамалганда «ёмон одамнинг ўғлисан» деган гапдан кўнгли кўп марталар чўккан Замонали Холбекнинг ҳолатини ич-ичидан сезиб турарди. У булоқ бўйида Исमत бобога айтадиганини айтиб, Давлатбеков билан курашишни бўйнига олиб қўйгани учун энди бу Холбек билан ўзининг орасидаги мураккабликка барҳам бергиси келди.

Замонали томнинг четига келиб чўнқайди-ю:

— Холбек, биз бирга ўсган қўшнилармиз, — деди. — Бир нарсани очиқ айтсам хафа бўлмайсанми?

— Йўқ, нега! Туш, бирга чой ичамиз...

— ... Отанг нуқул мени кўрса ўзгариб кетади. Қасд олади деб ўйлайди чамаси.

— Замонали, энди бўлари бўлган... Бу одам ҳозир касал...

— Мен ҳам айтмоқчиманки, аввалам бор, қасд олиш истагим ўзи йўқ. Борди-ю бўлганда ҳам, мен бу кишининг нимасидан қасд оламан?

— Ҳаммасини Каттаев қилган! — деди Исमत бобо.

У ҳали ҳам ўзини оппоқ қилиб кўрсатишга тиришаётгани Замоналининг гашига тегди.

— Энди буни аниқлаш қийин! — деди Замонали. — Мен аниқламоқчи эдим, район у ёқдан-бу ёққа кўчаве-

риб, архивлари аралашиб кетибди. Керакли қоғозни топиб бўлмайди.

Холбек ерга қараб:

— Ҳа, энди... — деди-ю бошқа гап тополмади. Ўнғайсиз жимликни яна Замонали бузди:

— Холбек, сен билан биз оталаримизнинг ўчини бир-биримиздан оладиган одамлар эмасмиз.

— Ҳа, албатта.

— Отанг ҳам энди «қасд олади» деб ҳадиксирашини ташласа яхши бўларди. Бу кишининг кўзини қараган доктор айтиб берди. Этакларига илон кириб ётгани — бу бир тасодиф, албатта. Лекин бу кишидаги ўша таҳлика, ўша ҳадик бўлмаганда, илондан кўрққанлари кўзларига бунчалик ёмон таъсир қилмас эди.

Исмат бобонинг назарида Замонали ундан кулиб гапирётгандай туюлди. Узун мўйловига яраша ўсиб текисланмаган калта оқ соқоли асабий силкинди:

— Бу ҳаммаси худодан! Кимки мендан кулса, худо буни ўшанинг бошига ҳам солади!

— Яна ҳадик! — деди Замонали.

Холбек отасини жеркиди:

— Сиздан ҳеч ким кулаётгани йўқ!

Замонали ўрнидан турди-да, индамай антеннага унади.

Ота-бола уйларига қараб кетар эканлар, Замонали ўзига-ўзи деди:

«Энди яна худога сиғинадиган бўлибсан-да! Сиғинмай яшай олмайдиган инсон...»

* * *

Холбек отасини тирсагидан суяб катта, нақшинкор айвонга чиқди.

Бу данғиллама уйни ва айвонни Исмат бобо ўзининг «даври келган» йиллари қурган эди. Холбек ҳозир шуни эслаб, кўнгли баттар ғаш бўлди.

Замоналининг гаплари, ундан олдин Жаннатхоннинг ашула айтиб юргани устига энди бу ғашлик ҳам қўшилиб, уни жуда тажанг қилиб юборди.

У ўз уйида хотини билан ёлғиз қолганда токчада турган кашқарча рубобни қаҳр билан қўлига олди:

— Мен ҳафталаб уйда бўлмасам... Сен бунақа ашулачилик қилиб юрсанг!..

Жаннатхон эрининг вазоҳатини кўрди-ю ҳамма дардлари гўё бирдан янгиланди. Холбекка тик қараб:

— Урасизми? — деди. — Бу уйга кўшиқ сифмайди. Бу уйга рубоб сифмайди! Ғурбатдан бошқа нарса сифмайди бу уйга! Синдиринг буни! Беринг, мен ўзим синдираман!

Холбек кўзларини катта очиб, хотинини биринчи марта кўраётгандек унга тикилиб қолди.

Жаннатхон унга ҳеч қачон ҳозиргидек гўзал ва дадил кўринмаган бўлса керак. Холбекдаги тажанглик ўрнини энди ёмон бир хавотирлик ҳисси эгаллади.

У далада юрган оддий бир чўпон, Исмат бободай ёмонотлиқ кишининг ўғли. Кўшни ҳовлида Замоналидек ўқимишли ва одамшаванда йигит яшайди. Жаннатхоннинг ҳозирги ҳусни устига гўзал овози бор... Холбек шуларни ўйлади-ю хотинидан ажраб қоладигандек ранги «қув» учди.

Кўлидаги рубобни икки қўллаб қисимлаб, товушини пасайтириб:

— Билиб қўй, Жаннат, — деди. — Агар менга хиёнат қилсанг, шуни бошингга ураман. Ўшанда бу ҳам синади, бошинг ҳам кетади.

Холбек рубобни яна токчага қўйиб қўйди.

— Агар билмасангиз сиз ҳам билиб қўйинг, — деди эшик олдида турган Жаннатхон ҳам энди овозини пасайтириб. — Мен хиёнатдан ҳазар қиламан. Лекин ҳар кимнинг гапига учиб ғурбат қилаверсангиз, мен бу уйда турмайман, кетаман!

Жаннатхон айвонга чиқди. Беқасам камзулини бошига ёпинди.

Деразадан буни кўриб қолган Холбек хотинининг ойисиникига бориб ётмоқчи эканини пайқади-ю яна дарғазаб бўлди. Жаннатхонни уйга судраб олиб кириш учун айвонга чиққан эди, бирдан Рихси хола келинига ёндошди. Айвонда турган қизил мис кўзанинг тагида қолган сувини челақка бўшатди.

— Ол, айланай болам, — деди келинига. — Сувга бориб кел, ёзиласан...

Жаннатхон Рихси холанинг изтиробли юзига қаради-ю сўзини қайтаролмади. Кўзанинг балдоғини билагига солиб, қорнини ёнбошига қўйди.

Холбек индамай уйга қайтиб кирди.

Жаннатхоннинг билагидagi мис кўзани қатор-қатор болға излари безаб турарди. Кечки қуёшда бу излар олтин тангалар тизимига ўхшаб жилоланар эди.

Авазларнинг ҳовлисида бошқа ўйлар, бошқача ташвишлар...

Хулкар бошида кўтариб келган ўтини кўрадаги эчкилар билан бузокнинг олдига ёйиб ташлар экан, ошхона томондан Санам холанинг кимгадир зарда қилиб гапиргани эшитилди. Беғам эчкилар қизғалдоқ гулларини иштаха билан чимдиб ёйишар эди.

Яланг оёғига «пучуқ» калиш кийган, жийда гулли чойнак кўтарган Аваз ошхонадан хит бўлиб чиқди. Уй томонга ўтаётиб, кўрада турган Хулкарга кўзи тушди-да, тўхтади.

Хулкар бошидаги гулчамбарни кўлига олди. Жони қаттиқ эрбўта гуллари шунча эзғиланган бўлса ҳам, барги тўкилмаган ва кўм-кўк рангини йўқотмаган. Хулкар чамбарни ҳам эчкиларнинг олдига ташламоқчи бўлганда бирдан:

— Ташлама, — деди Аваз.

Хулкар орқага ўтирилиб, сўри олдида кулимсираб турган Авазни кўрди.

— Эрбўтани қуритиб қиём қилса ҳамма дардга даво бўлар эди-ку, — деди Аваз. Бу содда табибликни Авазга бир вақтлар Хулкарнинг ўзи айтган эди. Шу эсига тушди-да, чамбарни айвога олиб келиб, устуннинг миҳига илиб қўйди.

— Бўлдимми? — деб эрига маъюс жилмайиб қаради.

Аваз бу маъюсликнинг сабабини билар эди. Агар ҳозир у «нима бўлди?» деб сўраса, Хулкар йиғлаб ҳикоя қилишга тушар эди. Аваз бунни сезиб, ўзининг хитлигини ҳам унутди ва шўхроқ гап қидирди:

— Бугун уйга келсам, яна шамол-тўполон бўлиб турган экан. Мени ҳам варрақдай учириб, роса обориб-обкелди.

— Сиз куласиз... Менинг хўрлигим келади...

— Э, қулиш қаёқда, ҳозир ошхонада йиғлагандан баттар бўлдим. Шу чойни ҳам қор-бўронларнинг орасидан олиб ўтиб келяпман.

Уларнинг биридаги шўхлик ва завқ иккинчисига тез ўтар эди. Ҳозир ҳам Хулкарнинг кўзларида ёш қалқиётган бўлса-да, лаблари беихтиёр кулимсиради. Аваз уни бутунлай юпатиб олиш учун гапни ёқимлироқ нарсага бурди:

— Бу кўзиларни кара!..

Кулоқларининг оқи ва оёқчаларининг оласи ўзларига жуда ярашган кўзичалар эчкини эмгандан бери сўрида қора чакмон устида жимгина ётишар эди. «Тўйган кўзичокдай» деган ибора ҳозир уларга жуда мос тушар эди.

— Вой, мунча жажжи! Буларни ким олиб келди?

— Акангқарағай! — деб Аваз ўзини кўрсатди.

— Қаёқдан?

— Кейин айтиб бераман. Уйга кир. Норбой ота келган.

Хулкар иссиқ чойнакни Авазнинг кўлидан олди, айвонга чиққанда секин шивирлади:

— Йўлда мен бир одамни кўрдим, жуда қизиқ бўлди.

— Кимни? — қизиқиб сўради Аваз.

— Кейин!.. — деди Хулкар.

Тоғаси уни одобсиз демасин учун, Хулкар чойнакни кўтариб, уйга Аваздан кейин кирди. Норбой отани елкасидан олиб кўришди, тикка туриб сўрашди-да, айвонга қайтиб чиқди.

Аваз Норбой отага чой қуйиб бериб ўтирар эди.

Хулкар айвонда бирпас турди. Ҳозир унинг ювиниб-тарангиси, ўзининг келинлик уйига кириб ойна олдида бирпас дам олгиси келар эди. Аваз меҳмондан бўшаб, бу уйга киргунча, Хулкар энг тоза кийимларини кийиб ўтиришни истар эди.

Аммо ошхона томондан келаётган жаз-жуз товуши, капгирнинг қозонга урилиб асабий шақирлаши Санам холанинг феълини эслатиб турар эди. Қайнанаси овқатга уннаяптими, демак, Хулкар подадан сигирни қайтариб олиб келиши, уни ва эчкиларни соғиб саранжомлаши керак. Шунини қилмасдан туриб ўзига қараса, қайнанасига яна ёмон кўринади.

Хулкар бу ишларни қош қорайганда битирди. Кейин ойнинг ёруғида айвонда туриб, сирланган челақда кўпириб турган сутни катта қизил қовоққа доқадан сузиб ўткази бошлади.

Шу пайт Санам хола иссиқ шовла хидини таратиб, ошхонадан Норбой ота ўтирган уйга товоқ кўтариб ўтди.

Хулкар эрталабдан бери ҳеч нарса емаган ва жуда оч қолган эди, қайнанасига сездирмасликка тиришиб ютинди.

Санам хола унга гап қотмас ва қайрилиб қарамас эди. У келинининг биринчи бўлиб гапиришини истарди. «Биз бундай пайтимизда қайнанамиз бошимизда данак чақар

эди, ҳали мен нима қилибманки, бу аразлайди!» — дедирди у ўзича.

Тўғри, Санам хола шу Авазни эмизиб юрган пайтла-рида қайнанаси арзимаган бир нарсадан уриш чиқариб, шом қоронғисида унинг уйдан аразлаб кетишига сабаб бўлган эди. Уста Қамбар ўшанда узок бир қишлоқда иморат қуради, уйга кам келар, келганда ҳам хотинининг ихтиёрини онасига бериб қўяр эди. Санам хола аччиқ устида қоронғига ҳам қарамай, тоғ ичкарисидидаги ота қиш-лонига қараб жўнади. Аммо йўл юриб бир оз совиди-ю қайнанасининг қўлида қолган ўн ойлик Аваз кўз олди-дан ўтаверди... У ярим йўлдан орқасига қайтди. Келса, дарвоза занжир, ичкаридан боланинг устма-уст йиғлагани эшитилади.

Санам хола қорувли жувон эди, ҳовлининг орқаси-дан деворга тирмашиб томга чиқди. Пичан гарамининг орасида ўтириб ҳовлига қаради.

Супада бешиқда ётган болага бувиси чойнакчанинг жўмрагидан сут бермоқда эди. Бола йиғласа, кампир унинг онасини қарғаб терватар эди. Авазнинг ҳолдан кетиб қолганини сезган Санам хола бир вақт томдан осилиб ҳовлига тушди. Бешиқни Аваз билан бирга даст қўтариб, уйга олиб кириб кетди...

Шунча ишлардан кейин ҳам Санам хола қайнанасига биринчи бўлиб гапирган эди. Хулқар иккита гапга шун-ча қовоқ-тумшук қиладимиз?

Санам хола Хулқарни ошхонага кирар деган эди, кирмагандан кейин, тегишини қозоннинг тагида қолдир-ди. «Оч қолса бориб, ўзи топиб еяр», — деди ичида.

Ёш келинчакнинг мўйсафидлар билан бир дастур-хондан овқат ейиши одобдан эмас эди. Аваз Хулқарнинг ёлғиз қолганини сезиб турар, аммо меҳмон билан бошқа уйда еса, бу ҳам айб эди: хотинини шу мўйсафидлардан баланд қўйгандай бўлар эди. «Тавба! — деб Аваз ичидан нижиниб қўйди. — Бу қанақа одобки, одамни ўргимчак тўридай чирмаб ташлайди, ўзингни салгина эр-кин тутай десанг, дарров айбга айланиб кетади!».

12

Чол-кампир турадиган эски уйда ўнинчи осма чирок тутаб ёнар эди. Тўрда Норбой ота лўла болишга ёнбош-лаб ётар, Қамбар ота рангдор тунука билан безанган эски сандиққа суюниб ўтирар эди.

Овқатини ошхонада ёлғиз ўтириб еган Хулкар бир чойнак чой дамлаб, чолларга салом бериб, уйга кирди. Чойнакни пойгаҳда чордана куриб ўтирган Авазнинг олди-га қўйди-да, шовладан бўшаган чархинни мужилган суяклар билан бирга хонтахтадан йиғиштириб, олиб кетди.

Қамбар ота қайнана-келиннинг ишига аралашмаса ҳам, Хулкар овқатдан кейин чой дамлаб, одоб билан салом бериб кирганда алик ўрнига «баракалла, эна қизим!» деб қўйгувчи эди.

Бугун шу ҳам бўлмади. Қамбар ота ўзи билан ўзи бўлиб ўтирар эди.

Боя Ортик унинг олдига қайтиб бориб, Аваздан шикоят қилган, «шу кетишда Замонали иккови менинг ҳам бошимга етади, Ойкўлнинг кўчишига ҳам сабаб бўлади» деган, сўнг Давлатбековнинг таҳдидларини айтиб берган эди.

Уста Қамбар ўғилларининг носозлигидан илгарилари ҳам озорланиб юрар эди. Бугунги кўнгилсизликлар, шунча умид билан кураётган шийпонининг энди кераксизга ўхшаб қолгани уни багтар хафа қилди. Уйга келса, қайнана билан келин яна аразлалган...

Қамбар ота оғир тин олиб:

— Бола шу экан-да, Норбой ака, — деб қўйди. — Кичиклигида касал бўлиб, бошқа қилиб, қийнаб юборса, «бола-да, энди, катта бўлса ҳамма ташвишидан қутуламан-ку» деб ўйлар экансиз. Кейин карасангиз бола катта бўлган сари ташвиши ҳам катта бўлаверар экан.

Тевада тутаб ёнаётган осма чирок энди Авазнинг гаши-ни келтирди. У ўридан туриб, қайчини топди, қизиган шишани латга билан ушлаб токчага олиб қўйди-да, пиликни қирқиб, текислашга тушди. Қамбар ота булок бўйида бўлган воқеани, Замоналининг гаплари-ю Давлатбековнинг дўқларини айтиб берди.

— Оббо! — деди Норбой ота безовталаниб. — Биздан ихтиёр сўрамай кўчираверармикин-а, Аваз?

— Пўписа қилган, — деди Аваз. — Давлатга чорва ҳам керак. Чорва учун Ойкўлдан қулай қишлоқ бу атрофда йўқ.

— Сен нимани билиб ўтирибсан? Давлатбеков касд қилса, қўлидан хар бало келади.

— Ха, Катгаев қанча қишлоқларни кўчирган эди...

— Катгаевнинг даври ўтиб кетган, — деди Аваз, — сиз шийпонни кураверинг. Фанер бермаса, васса қиларсиз...

— Даромад бермагандан кейин нима қиламан деса қилади.

Аваз чироқ шишасини чамбарагига ўрнатиб, пиликни кўтарган эди, уй бирдан ёришди.

— Норбой ака, бу йил қўзини кўп олибсиз, энди бу ёғини пухта қилинг, — деди Қамбар ота. — Агар қўй ҳам дуруст даромад бермаса, қишлоқнинг ахволи танг.

Аваз латга билан қўлини артар эди.

— Менинг ҳам бошим қотган, уста, — деди Норбой ота. — Текис жойда қўзим ўтмай қўзи йўқотиб юрибману бу қўй-қўзи тоққа чиққанда нима қиламан?

Аваз пойгаҳга келиб чордана куриб ўтирди. Қамбар ота унга тикилиб қаради. Отасининг бу қарашида «энди нима дейсан?» деган маъно бор эди. Аваз «Қўйга чикмаслигимнинг сабабини биласиз» дегандай жавоб қараш қилди. Сўнг Норбой отага:

— Айтсангиз ўрнингизга одам топиб беришар, — деди.

Норбой ота чўккалаб ўтириб, хонтахтага тирсақларини тиради, Авазга юзини яқинлаштириб:

— Гапнинг пўскалласини айттайми? — деди. — Мен бу қўй-қўзини сендан бошқа одамга ишониб топширолмаيمان. Бугун Ортик аканг Турдини айтди, йўқ дедим. Ўлиб-тирилиб ҳисор зотини хиллаганман, юз йигирматадан¹ қўзи олганман. Қўли эгри одам бир ёзда меҳнатини «сув» қилади.

Аваз чордана курганича ўз тиззаларига қараб, индамай ўтирар эди. Норбой ота уста Қамбарга гап уқтириб кетди. Бу йил қўзи кўп бўлгани учун Аваз ойликни катта олишини, ойисининг бугунги таъналаридан ҳам қутулишини айтди.

— Кейин, ахир, сендақа чўпон ўзи кам бўлади, ўғлим! — деди Норбой ота Авазга. — Сенинг мол танишингга ҳамма ҳайрон қолиб, ёқасини ушлар эди.

Аваз ўзининг чўпонлик қобилиятидан ғурур қилиб, қўнгли тоғдай ўсиб юрган пайтларини эслади. Бугун унга шу ғурур етишмагани кўп сезилди. Лекин Хулкар... Аваз Хулкар билан ҳам фахр қилади-ку.

— Нега индамайсан? — деди Қамбар ота ўғлига қадалиб қараб.

Аваз нима десин, Санам хола билан Хулкарнинг ораси бунақа... Қамбар ота «аёлларнинг гапига аралашмайман», деб ўзини четга олади. Хулкар шундай қийналиб

¹ Ҳар юз совликдан, демокчи.

юрганда, Аваз уни ёлғиз ташлаб, қўй билан тоққа чиқиб кетса, ҳафтада, ойда бир келса, инсофдан бўладими? Хулқар унга жуда суяниб қолгани боя ҳам сезилди-ку. Одамлар яхши кўрган кишиси учун нималар қилмайди...

Қамбар ота энди зарда қилиб деди:

— Ё хотинингдан маслаҳат сўраб келасанми?

Аваз бошини кўтарди.

— Хотининг, хотининг дейсизлар. Нима, хотин қўйдан ҳам паст турадимми?

— Мен сени хотинингга қайишма демайман, ўғлим. Яхши йигит минган отини хоритмайди, олган хотинини қаритмайди. Ота-боболаримиздан қолган удум шу.

Аваз отасига тик гапирганидан энди бир оз ўнғайсизланди.

— Мени бошқа нарса қийнаяпти, — деди Қамбар ота: — Хотинпарвар бўламан деб сен ўзинг пастлаб кетяпсан. Ўтган йили элнинг оғзига тушган чўпон эдинг. Ҳозир нима қилиб юрибсан? Кеча молхона тозалаган экансан. Бугун кунжара ташибсан. Эртага отхона супурасан.

Авазинг хаёлига «меҳнатнинг айби йўқ» деган гап келди. Бироқ отаси андиша қилиб айтмаётган аччиқ бир эътироз ўзининг кўнглидан эшитилиб кетгандай бўлди: «Сендай қирчиллама йигит ўйда юрсин-да, Норбой ота кўзи кўрмай қўй боқсинми?»

13

Ой дам-бадам булутлар орасига кириб кетар, шунда қишлоқ уйлари бир-бирига чаплашиб кўринмай қолар эди. Фақат оқланган узун мактабхона ва унинг ҳовлисидаги мирзатераклар кўзга аниқроқ чалинар эди.

Мактаб ёнидаги икки хонали уйчада ўқитувчи киз Чўлпоной истикомат қилади. Унинг онаси — пастаккина серҳаракат кампир — жуссасига мос бўлмаган кучли товуш билан Фарғона шеvasида гапиради:

— Таладан келганимда шатта турган эди-я! — Кампир чироқсиз хонада гугурт чақиб, қимиз қадини қидирар эди. «Ҳозиргина» демоқчи бўлиб: — Эндигина кўрган эдим, ўлгирни! — дерди.

Чироғи ёниқ қўшни хонада ёзув столининг ёнида Замонали билан Чўлпоной бир дафтарни варақлаб кўришмоқда эди. Замонали кампирнинг гапига қулоқ солиб туриб, беихтиёр кулди.

— Онангизнинг тили жуда галати-да.

Чўлпоной ҳам кулимсираб ўрнидан турди, тош чирокни ёкиб, онасининг олдига кўтариб чиқди. Она-бола қимиз кадини кидирар эканлар, хонанинг бурчаклари пўпанак босиб кетганини энди кўришди.

— Замоналижон, — деди кампир, — янги директорга айтинг, Сабоҳатни қайтариб олиб келсин. Бу уйчани ойдаё қилиб, чирокни ёғиб ўтирган эди. Нафсингга ўт тушгур Давлатбеков «едиргани кўймайди» деб бечорани кетказиб юборди.

Сабоҳат деганлари самарқандлик зоотехник қиз эди. Ўзи тожик бўлгани учун ўзбекчани ҳам тожикча қилиб гапирар эди. «Ахволингиз қалай?» дейишса, «ёмон йўк». дерди. Чўлпонойнинг онаси эса «тушунмадим» демоқчи бўлиб, «чучунмадим» деб қўярди. Бу уйга келган одам икковини гапиртириб қўйиб, тилларининг галатилигидан қотиб-қотиб кулар эди.

Сабоҳат чорва илмини яхши билар, бу тоғда яхши кўпаядиган сергўшг ҳисор зотини хиллашга тиришар, қўйларнинг йиригини сотиб, майдасини олиб, фойдасини бўлиб ейишларига йўл қўймас эди...

Замонали унинг ҳозир қайси бир қишлоқда биология ўқитувчиси бўлиб ишлаётганини эшитган эди.

— Буни яхши эслатдингиз, она, — деди кампирга. — Чорвадор қишлоқда зоотехник йўғ-а, қаранг!

Давлатбековларнинг бошқа ишлари яна Замоналининг эсига тушди. Сўнг Мансуровни кўз олдига келтирди. У хали янги директор билан бирор марта ҳамсуҳбат бўлган эмас. Оддий бир идора ходими дабдурустан директорнинг олдига кириб, Давлатбековдай таникли одамнинг хатоларини гапирса, бировларни ёмонлаб юрадиган шикоятбоз бўлиб кўриниши ҳам мумкин. Жуда ўрнини топиб, яхши бир йўл билан гап очмаса, бутун ҳаракатлари хайф бўлади. Замонали шу йўлнинг қандай топилишини хали билмайди, бўш қолди дегунча гоҳ ундай, гоҳ бундай режа тузиб, ўйланиб кетади.

Унинг бу мураккаб ўйларини, Давлатбеков икковининг орасидан анча қаттиқ гаплар ўтганини Чўлпоной билан онаси хали билмайди, шунинг учун янги директорга бир оғиз айтиб, Сабоҳатни қайтариб олиб келиш мумкин деб ўйлашади. Замонали ҳам ҳозир ҳамма ташвишларни унутиб, Чўлпоной билан фақат яхши нарса-лар тўғрисида гаплашишни истайди.

Қимиз кади ховлидаги супадан топилди. Кампир ку-

либ ва ўзининг «қариб, эсини еб» қўяётганидан нолиб ховлидан чиқар экан:

— Замоналижон, мен келгунча кетиб қолманг-а! — деди.

— Хўп.

Чўлпоной билан онасининг Ойкўлга келиб туриб қолишларига Замонали сабаб бўлган.

У Чўлпонойни бултур Тошкентда институтларининг ховлисида юм-юм йиғлаб ўтирган пайтда биринчи марта кўрган эди. Қабул имтихонлари бораётгани учун Замонали «йиқилиб чиққанлардандир» деб ўйлади. Тун ярмидан ошган... Замонали унга яқинлашиб узр сўради-ю қўлидан келганича юпатмоқчи бўлди. Қизнинг узун киприклари кўз ёшидан намланиб, янада узун кўринар эди. Юзи рангпар, аммо жозибали, йирик-йирик кўзлари «шахло» деган сўзни эсга солади.

— Имтихондан «йиқилганда» биз ҳам йиғлаган эдик. Ҳозир, мана, институтни битиряпмиз. Шунақа, синглим, одам йиғлаб-йиғлаб марза олса, кулиб-кулиб суворар экан.

— Йиқилган бўлсам кошки эди...

— Бошқа гапми?

— Соғлигим тўғри келмай қолди...

Маълум бўлишича, Чўлпонойга сил касали юққан экан. Бешинчи синфдан бошлаб далада кўп ишлагани, ёз ойларида шийпонда ҳар хил аёлларнинг орасида тунаб юргани, қишлоқча одат билан соғ-касалини унча фарқ қилмагани, ўқишдан ҳам ортда қолмайин деб эрта-ю кеч тинмагани — ҳаммаси бир бўлиб шу оқибатга олиб келган эди.

Замоналининг унга раҳми келди.

Чўлпоной ўн биринчини битирган, ўзи қобилиятли, билими ҳам анча яхши, бошланғич синфларга дарс бериши мумкин.

Замонали Ойкўлда ўқитувчилар танқислигини эслади. Чўлпонойга «тоғ ҳавоси билан қимизи ўпкангиздаги ғуборни тез таркатади» деди, кейин уни онаси билан бирга Ойкўлга бошлаб келди. Янги ерларга кўчиб кетган қариндошларидан бирининг шу ҳовлисига киритиб қўйди.

Бунга ҳали бир йил ҳам бўлгани йўқ, лекин ҳозир Чўлпонойнинг юзлари тўлишиб, кўзи ҳам гўё бир оз кичрайган. Ёноқларида нафис қизиллик ўйнайди.

Онаси Замоналига миннатдорчилигини айтиб адо

килолмайди. Ойкўлнинг ҳавоси билан қимизини мақтаб, «курот экан, курот» дейди.

Замонали институтни битириб қайтгандан бери улар-никига қўп келади.

Хозир ҳам ҳовлидан қараган киши деразанинг пушти дарпардаси ортида Чўлпоной билан икковининг боши бир-бирига ёндошиб турганини кўради.

Чўлпоной қизил сиёҳ билан хатоларини чизиб, «2» қўйган бир дафтар стол устида очиқ турипти. Ҳали текширилмаган дафтарлар бир четга тахлаб қўйилган. Чўлпонойнинг қўллари эса Замоналининг кафтида.

— Шошманг, ойингизнинг гапини яна бир марта айтинг.

— Қайси гапини? — энгаҳидаги қулгичи ўйнаб сўради Чўлпоной.

— «Чучинмади»ни.

— Тушунмадим, — деб қулди Чўлпоной.

— Бўлмаса «ўтик» денг.

— Ҳа, айтаман. Асли тўғриси «ўтик». Сизлар «этик» қилиб ўзгартириб олгансизлар.

— Бўзак-чи?

— «Бузок» тўғрими бўлмаса? Асли «бўзлаш»дан олинган-ку.

— Бўлмаса бақа келинг, — деб Замонали уни ўзига томон тортди.

— У «бу ёққа» сўзини фарғонача қилиб «бақа» деб ҳазиллашгани учун, Чўлпоной ҳам ойкўлликларнинг талаффузига ҳазил қилди, ўзини орқага ташлаб:

— Жўк! — деди.

Унинг бу ҳазили шундай ширин чиқдики, Замонали ўзини туюлмай, Чўлпонойнинг елкасидан кучиб, лабига лабини қўйди.

Чўлпонойнинг юзи қизиб кетган, ҳаяжон баданига тўлқин солиб ўтар эди.

У Замоналини биринчи учрашган кунларидан бери яхши кўради. Аммо уни ўзига яқинлаштиришдан қўрқади. Тўғри, врач унинг касалини «енгил шакли экан, тузалиб қолибсиз» дейди. Чўлпонойнинг ўзи ҳам хозир соғайиб қолганини сезади. Лекин «бирор фалокат бўлиб яна қайталаб қолса, Замоналига юқади» деб хавотирланади.

... Чўлпоной лабини Замоналининг лабидан тез олиб, юзини юзига қўйди. Замонали бунинг сабабини сезди: «касалини ҳеч унутмайди-да».

- Унутдим деган эдингиз-ку, Чўлпонхон?
- Бошқа нарсани унутолмайман.
- Нимани?
- Менга қилган шунча яхшилигингиз ҳам етади.

Энди яна...

- Мен нима қилган бўлсам, ўзим учун қилганман.
- Ишонмайман. Сиз бундан нима фойда кўрибсиз?
- Сизга... сизни онам келин қилмоқчи.
- Бу гапни қўйинг, Замонали ака.
- Қўйсам ҳам, бир шарт билан қўяман.

Чўлпоной унга кўзлари ёниб қаради.

— Агар, — деди Замонали, — бошқа суйганингиз бўлса...

Чўлпоной стол устидаги дафтарга қараб жим турар, ёноқлари ловиллаб ёнаётгани ён томондан кўринар эди.

— Борми? — деди Замонали.

Чўлпоной «сиздан бошқа суйганим йўқ» дейишни истайди. Аммо бу унинг тўйга розилик бергани бўлади. «Касал кейин қайталаса, мен бу одамга нима бахт бера оламан» деган ўй эса уни тоғ бўлиб босиб турипти.

Ховлида қадам товушлари эшитилди.

Эшик очилиб, Чўлпонойнинг онаси кўринди. Бошқа вақт бўлганда кампир кизи билан Замоналининг орасида жиддий бир гап бўлганини сезар эди. Бироқ ҳозир бўш қимиз қаддини ағдариб кўрсатди-ю Ортиқдан шикоят қилиб кетди.

Ортиқ Замоналига кек қилиб Чўлпонойга қимиз бердирмаган. «Боринг, сизларни бу ерга кўчириб келган ўша одамга айтинг, ўзи қимиз топиб беради», — деган эди.

Замонали бояги гулдай туйғулар таъсиридан чиқиб тиканга ағанагандай бўлди. Врач Чўлпонойга бу йил ёзи билан қимизни қанда қилмай ичиб туришни буюрган, шунда касали ҳеч бир асар қолдирмай йўқолишини айтган эди. Бу ноинсоф...

— Ўзим бориб гаплашай-чи, — деб Замонали ўрнидан турди.

Чўлпоной уни қайтарди, эртага врач орқали ҳаммасини ўзи тўғрилашини айтди.

Замонали кулоқ солмай чиқиб кетди.

* * *

Толлар тагида қурбақа қуруллар эди.

Норбой отани кузатиб чиққан Аваз дарвозаларидан ташқаридаги яланглиқда бирпас турди. У Норбой ота-

нинг таклифига аниқ жавоб бермаган, бундан чолларнинг таъби хира бўлган, хозир ўзининг кўнгли ҳам гап тортиб турар эди.

Кўчадан кимдир шитоб билан ўтиб борар эди. Ой чиқди-ю Аваз уни свитери ва серсоч яланг бошидан таниди:

— Замон!

Замонали унга қараб бурилди. Аваз оёғидаги пучук калишни судраб босиб унга пешвоз чиқди.

— Мунча шошилиб қаёққа кетяпсан?

— Аканг билан уришгани!

Аваз ундан гап нимадалигини сўраб билгач:

— Менга қолса кимиз деб бормас эдим, — деди.

Сўнг отасидан эшитганларини, Давлатбеков Ортиққа «буларингни тийиб ол», деб буюриб кетганини айтиб берди.

Бу қишлоқда Авазнинг энг очилиб гаплашадиган тенгдоши — шу Замонали. Хулқар ҳам Чўлпоной билан борди-келди қилади. Кўп одам уларни «улфати чор» деб аташади.

— Бизнинг ака атайлаб шундай қилган бўлса керак, — деди Аваз.

— Мени ялингирмоқчи бўлибми?

— Ялингириб, кейин гапини ўтказиш учун.

— Аканг ҳам соддаку-я. Бизни тийиб олиш шунчалик осон эмишми?

— Амалдор одамга кўп нарса осон кўринса керак-да... Айтмоқчи, бу Давлатбеков биздан жуда дарғазаб бўлиб кетибди. Нима бўлди ўзи, дурустрок айтиб берчи?..

Гап қатта ва чигал мавзуларга ўтди-ю Замонали кимиз деб Ортиққа бориши чиндан ҳам ўринсиз эканини энди сезди. «Эртага врач тўғрилар», — деди ичида.

У Чўлпонойнинг ташвишини оширмаслик учун айтмаган нотинч ўйларини, Ойкўлнинг муаммоси ва Давлатбеков масаласидаги мушкулликни Авазга гапира бошлади.

Бу гапларни нақадар усталлик билан кўтариш кераклигини Аваз ҳам энди қадалиб ўйлай бошлади.

— Лекин... янги директор бугун менга анча одамшаванда кўринди, — деди у. — Аввал ўшанга бир тушунтирсангмикин, Замон?..

— Унинг ҳам бошини ғовлатишяпти-да.

— Нега?

— Э, Аваз, билган одамга, рахбар бўлишдан қийин иш йўк. Ҳар бир қишлоқда аллақанча муаммо бор. Амалпараст бригадирлару Давлатбековга ўхшаганлар шуни ўйламайди. Нукул бир-бирига чап бўлиб олиб, арзимаган масалаларда бир-бирини ёмонлаб боради. Сен бориб уларнинг айбини айтай десанг, Мансуров, янги одам, «бу ҳам гуруҳбозлардан эмасмикин» деб сени синайди.

— Ҳамма жойни айланиб кўрса ким қандайлиги биллиниб қолар эди.

— Айланиб юришга ҳам вақти кам-да. Ҳали районда кенгаш, ҳали вилоятда мажлис. Гоҳ у идора қайта қурилган, гоҳ буниси бунисига қўшилган. Район маркази беш йилда икки марта ўзгарибди.

— Нима бўляпти, ўзи Замонали? Марказдаги бобонг нима қиляпти? Обкомлар ҳам иккита... ҳар куни бир ўзгариш.

— Ҳайронман. Бобонинг бир ғоясини «ҳазм» қилиб улгурмасимиздан, иккинчи, учинчисини юбориб турибди. Қанча одам у ёқдан-бу ёққа кўчиб, ўзини омонат сезиб, асабийлашади. Давлатбеков мана шундан фойдаланиб қоляпти-да. «Шаҳарда ҳам данғиллама ҳовлиси бор, иккита машинаси бор» деб бултур бир мухбир газетада уриб чиққан эди. Шу ҳам натижа бермади-я!

— Фиёсиддинов суяган экан... Бизнинг ака айтиб қолди. Давлатбеков усталик қилиб, шаҳардаги ҳовлисини жиянининг номига ўтказган экан. «Волга»сининг филдиракларини олиб, бостирмага киргизиб қўйибди. «Победа»сини сотибди. Айланиб келиб, мухбир ёлғончи чиқибди... Бу одам билан олишиш жуда қийин...

— Биламан. Лекин ҳалол одамлар ҳам кўп-ку. Шуллар астойдил бел боғласа... Дарвоқе, Давлатбеков машинасини сотиб пулига мол олиб қўйгандир, дейман? Ўзимизнинг бригаданинг сурувларида ҳам яшириқча моли бўлса керак.

— Бунисини билмадим.

— Лекин сен чўпонликни бекор ташладинг-да, Аваз.

— Мен яна қўйга... қайтганимда ҳам... Давлатбековнинг яшириқча молини билиб бериш учун қайтмайман-ку.

— Албатта-ю лекин... Давлатбеков ўз манфаати учун кўпчиликнинг манфаатини қурбон қилиб юрган одам-да. Эсингдами, эллик тўққизинчи йилда шу одам қахрамон раис бўламан деб гўшт планини уч юз процент бажаришга сўз берган экан. Дўшпи тор келганда сен боқаёт-

ган совлиқларни ҳам гўшга топшироқчи бўлган экан. Сен совлиқларни бермай, уришиб, сурувни Давлатбеков тополмайдиган узок дарага ҳайдаб кетиб, қутқариб қолган экансан. Агар бўшроқ чўпон бўлганда шу совлиқлар ҳам кетар эди-ю Ойқўлнинг ҳозирги сурувлари ҳам қолмас эди...

Бу хотира Авазга ёқимли туюлди, айни вақтда, отаси билан бўлган бояги нохуш гапларни эслатди. Унинг назарида, Замонали ҳам, «илгари бошқача эдинг, ҳозир ўша Аваз эмассан» демоқчи бўлар, лекин андиша қилиб айтмас эди.

— Очигини айтавер, Замонали. Уйдаги ташвишларга ўралашиб, пилигим пастлаб қолаётганини ўзим ҳам пайқаб юрибман.

— Йўқ, мен бундай демоқчи эмасман. Чунки гап умуман шу қишлоғимизга соя солиб турган нарсаларни йўқотишда. Эски урф-одатлар ҳам ҳазилакам соя эмас. Хулқар иккаланг шу соянинг бир четини кўтариб ташлаб, Ойқўлнинг юзини анча очдиларинг. Лекин... бу ёқда бошқа мушкул ишлар ҳам кўп-да... Одам биттасидан қочса, бошқа ундан ёмонроғи орқадан келиб, оёқдан олар экан...

— Худди шу сен айтган савдо ҳозир менинг бошимга тушган. Мен Хулқарга кийин бўлишини ўйлаб юрувдим. Аслида бу қийинчилик билан ҳам юзма-юз олишган маъкул экан... Мен йўғимда Чўлпонжон иккаланг хабар олиб турарсизлар, ахир...

— Хулқарданми?.. Сен қўйга қайтмоқчимисан?

— Ҳа, эртага кетсам керак.

Шу пайт ой булутлар орасидан сузиб чиқди-ю камтиги булутнинг четига урилиб, шўх бир силкиниб қўйгандай кўринди.

14

Келинчаклик буюмлари билан безатилган сертокча уйда еттинчи чироқ қизғиш нур сочиб ёнмоқда эди.

Тахмондаги кўрпалар устига ёпилган бахмал сўзана, тўрдаги токчада қитир-қитир қилиб турган батареяли приёмник, эшикка яқин қўйилган ва китоблардан майишиб турган этажерка, шоҳи рўйжа ёпилган пўлат каравот шу хирагина ёруғда алланечук ғамгин кўринарди.

Боя Авазни кутиб ювиниб-таранган ва энг тоза кийимларини кийган Хулқар ҳозир дераза яқинидаги қўпол-

гина диванда қўллари олдига қўйиб, бошини эгиб мунгайиб ўтирибди.

Аваз икки тоқча ораллиғида чарм ўқдони билан осиллиқ турган қўштиғ милтиқни олиб кўрди, сўнг уни деворга суяб қўйди-да, бўш пистон ва дори солинган халтачани топиб, ўқ ясай бошлади.

Бу ишларни у Хулқарга кўрсатишдан ўнғайсизлангандай, унга орқа ўгириб қилар эди. У ҳамма гапни Хулқарга айтиб берган эди. Унинг чўпонликка қайтмасдан туrolмаслиғини Хулқар ҳам сезар, буни ақли билан тушунар эди-ю аммо юраги билан қабул қилолмас эди. Боягина Аваз шунчалик унинг кўнглига қараган эди, уларнинг ҳамма ўйлари, истақлари, дардлари бир жойдан чиқаетган эди. Ҳозир эса Аваз гўё бошқа бир олам бўлиб қолган. Ўқ ясашга киришганидан сезилиб турибдики, бу уйдан тезроқ кетишни истайди.

Хулқарга уйлари ҳозирданок ҳувиллаб қолгандай туюлади. Бу ерда қанча кунлар ёлғиз ўзи қайнасанининг ўқдай тегадиган гапларини эшитиб яшаши керак. «Онам ҳам йўқ. Бахтим қаро бўлмаса, онам тирик юрмасми?».

Чироқ пастлай бошлади. Аваз Хулқарга ўгирилиб:

— Тўшак солмайсанми? — деди. — Чироққа қара!

Хулқар секин ўрнидан турди ва тахмондан кўрпа-ёстиқ олиб қаравотга қўйди. Аваз ясаган ўқини чарм ўқдонга жойлай бошлади. Хулқар буни кўриб, тўсатдан қаҳри келди.

— Кетадиган бўлсангиз, олинг, тўшагингизни ўзингиз тўшанг, — деб диванга кўрпа-ёстиқ келтириб қўйди.

Бу унинг «бир ўзингиз шу диванда ётасиз» дегани эди. У Аваз учун ўйлаб топган энг оғир жазо шу эди.

— Хўп, — деди Аваз унинг аразини тушунган маънода кулимсираб.

Хулқар қаравотга ўзи учун тўшак солар эди.

Аваз ўқни жойлаб бўлиб, қўлини шимиға артди, дивандаги кўрпанинг остидан ёстиқни олиб, қаравотга, Хулқарнинг ёстиғи ёнига келтириб қўйди:

— Мана, топшириғинг бажарилди, — деб ҳазиллашди.

Ҳозир Хулқарнинг кўнглига ҳазил сизмас эди. Болаларча бир аламдан лаблари пиршираб:

— Биламан, — деди. — Сизга қўй бўлса бас. Қўзи маъраса совлиқ бўлиб югурасиз!

— Рост! — кулди Аваз. Сўнг Хулқарнинг белидан олиб уни ўзига қаратди: — Бу чўпонлик ҳам бангиликка

ўхшар эканми? Бир ўрганганингдан кейин хумор қила-
верар экан. Қишлоқда одам зерикиб кетар экан.

— Биз зериктирган бўлсак, майли, кетаверинг!

— Нима қилай, ахир, олти ойдан бери уйдаман. Агар
сен бўлмасанг, олти кун ҳам турмас эдим.

Хулкар унга «мен-чи, мен бу уйда сизсиз қандай
тураман?» дегандай қилиб қаради. Аваз унинг кўзлари-
даги маънони пайқаб:

— Менга ҳам осон тутма, — деди. — Норбой ота
мункайиб қўйда юрибди. Совхозга чўпон етишмаяпти.
Мен сенинг кошингдан кетгим келмай юраверсам, чўпон-
ликнинг азобидан қочадиган оқбилак йигитлардан нима
фарқим қолади? Шу кетишда мен элнинг назаридан қола-
ману, сен ҳам бора-бора аввалги меҳрингни йўқотиб
қўясан.

— Сиз йўқотмасангиз, мен ҳеч вақт йўқотмайман!

— Мен ҳам йўқотмайман деб кетяпман, Хулкар!
Бўлмаса, сендан бир кун ҳам узоқлашгим келмайди...

Хулкар унинг қўлидан секин чиқди, ёстиқларни уриб-
уриб юмшатди-да, ёнма-ён қўйди.

* * *

Пастлатилган чироқ лип-лип этиб ўчишга ҳозирла-
нар, Аваз билан Хулкар пружинали каравотда ёнма-ён
ётишар эди. Уй бир кўриниб, бир қоронғиликка шўнғир,
улар шифтга тикилиб, ўй суришарди.

Хулкар энди Авазнинг кеча-ю кундуз қўй билан юриб,
қор-ёмғирнинг тагида қолиб қийналишини ўйлар эди.
Бир йил Норбой ота суруви билан селда қолиб, алла-
қанча қўй-қўзилари оқиб кетган, отанинг ўзини зўрға
қутқариб олишган эди. Ундан олдинги йили қишда Аваз
боқиб юрган сурувни бўрон қувиб кетган эди. У қўйлар-
ни қайтаролмагандан кейин, ўзи ҳам бир кеча-ю бир
кундуз сурувнинг кетида юриб, аллақайларга кетиб қол-
ган эди. Кейин уни кидириб топишганда юзи совуқдан
кўмирдай қорайиб, қўллари шишиб кетган, буни Хулкар
ҳам кўрган эди.

Ҳозир ҳаммаси унинг кўз олдида турибди: Норбой
ота Авазнинг оқсаб зўрға қадам қўяётганини кўрди-ю
уйга кирганда оёғидаги кигиз этигини ечиб олмоқчи
бўлди. Лекин ҳарчанд тортса ҳам, этик Авазнинг оёғидан
чиқмас эди. «Оёғини ҳам совуқ уриб, шишиб кетипти-
да» деб ўйлашди. Кигиз этикни кўнжидан тўпиғигача
кесиб чиқариб олишди. Кейин билишса, Авазнинг оёғини

совуқ урмаган экан. У шу кигиз этикни бир кийганича неча хафтадан бери ечмаган экан. Чунки чўпон деярли ҳамма вақт кечаси этик кийиб ётади, қўйларга бир гап бўлса, дархол югуриб бориши керак. Аваз «хар куни кийиб ечиб юраманми», деб кўпдан бери шундай юрган эди. Кигиз кечаю кундуз оёқ билан ийланавериб, оёққа ёпишиб, унинг шаклига роса мослашиб кетибди. Этикдўзлар қолип билан шонни тайёр этикдан бўлак-бўлак қилиб чиқариб олганларидай ё бу оёқларни ёки кигиз этикни бўлак-бўлак қилиб олиш керак бўлиб қолган эди.

Ўшанда бир кийган этигини шунча кун ечмай, оёқлари оқем бўлиб кетса ҳам чидаб юрган Аваз энди қандок қиларкин? Олдинда уни яна нималар кутаётган экан?

Бир мижджа қокқунча Хулкарнинг хаёлидан мана шу ўйлар чопкиллаб ўтди. Сўнг қоронғиликда унинг майин товуши эшитилди:

— Аваз ака, сизга ёрдамчи чўпон беришадими?

— Албатта.

— Қўй соғиш, овқат пишириш ўшанинг бўйнига тушади, а?

— Навбатма-навбат қиламиз, нимаиди?

— Мен шу ишларни уйда навбатсиз ҳам қилиб юрибман.

— Хўш?

— Мени бирга олиб кетинг.

Аваз ёнбошга туриб, Хулкарнинг юзига тикилди. Энди чирокнинг липиллагани Авазга чақмоқнинг чақинидай туюлди. Хулкарнинг юзи шу чақмоқ ёруғида жуда аниқ кўринди. Аваз унинг жиддий ва илтимоскорона қараб турганини пайқади.

— Чўпонликнинг машаққати кўп, сенга жавр бўлади, Хулкар!

Авазнинг ҳаяжонли товушидан унинг ҳам шунга мойиллиги сезилиб турар эди. Хулкар буни пайқади.

— Кемага тушганининг жони бир, — деб шивирлади. — Сизга келган азобни мен ҳам бирга тортарман.

Авазнинг эҳтиросли лаби Хулкарнинг иссиқ юзига яқинлашганда чироқ сўнгги бор липиллади-ю ўчди.

Деразадан ой нури қуйилаётгани энди аниқ кўринди.

* * *

Эргалаб айвонда Хулкар Авазга нон, майиз, коса-товоқ тугар ва бу ишларни хушу хурсанд қилар эди.

Аваз кечаги милтиқни икки бўлак қилиб филофга жойлар, унинг ҳам чехраси очик кўринар эди.

Қамбар ота билан Санам хола «булар қандай инсофга кела қолди» деган маънода кўз уриштириб олишди. Кейин Санам хола келини туккан майда-чуйдаларни жойлаш учун уйдан гилам хуржун олиб чикди. Бу унинг кўнгли ийиб кетганини билдирар эди. Чунки гилам хуржун тўйга ёки байрам кунлари шаҳарга отлик борганда берилар эди.

Аваз шу куни кетганича тўрт кун ўтгандан кейин жийрон кашка от миниб келдию:

— Дада, мен Хулкарни олиб кетаман, — деди.

— Қаёққа?

— Қўйга-да. Тоққа.

Хулкар бир сидра қўрпа-ёстиқларини, ҳатто батареяли радиоприёмникни ўраб тайёрлаб қўйган экан, айвонга қўтариб чикди. Санам хола буни кўриб:

— Хой, ўйлаб гапиряпсанми? — деди ўғлига. — Бу кишлоқ бино бўлгандан бери аёл киши тоғда қўй боққан эмас-а!

— Қўй боқмайди, рўзғор ишларини қилади.

— Вой шарманда! Уятнинг тагида қолиб кетамиз-ку!..

— Сен мунча қизишма, кампир, — деди Қамбар ота. Сўнг Хулкарга мулойимлик билан тушунтирмакчи бўлди:

— Қизим, бу ишни қўй. Чўпонлик сенга ярашмайди.

— Чўпон эмас, дада, ёрдамчи...

— Бари бир, ёшгина жувон тоғда, қўшда бир ўзинг... Яхши эмас... Қийналиб қоласан.

— Қийналса ҳам, офтобнинг тиғида кетмон чопадиган аёлларча кийналар-да, — деди Аваз. — Бу ерда қолса, Ортиқ акам буни чопиққа юборади.

— Қачон? — деб Қамбар ота хайрон бўлди.

Аваз воқеани айтиб берди.

У симёочлар молхонага ишлатилиб кетганини айтгандан бери, Ортиқ «сиримни очди» деб, укасидан хафа бўлиб юрар эди. Ҳар йил ёзда водийдаги ғўзаларга ишлов бериш пайтида бу ёқлардан ёрдамчилар сўралар, Ойқўл ҳам беш-ўн кишини йигирма-ўттиз кунга чопиққа юборар эди. Йўл узок ва иш оғир бўлгани учун одатда доим эркаклар боришар эди. Бу йил Ортиқ аёллардан ҳам ёрдамчи юбормокчи бўлди-ю Авазнинг кўзини «мошдай очиб» қўйиш учун рўйхатнинг бошига Хулкарни ёзди.

Аваз ўзи Хулкарни тоққа олиб кетишни ўйлаб юра эди, бугун шу гапни эшитиб, акасининг олдига борди.

— Барзангидай йигитлар турганда сизнинг кунингиз аёлларга қолдими?

— Сенинг хотининг ҳам ўшалардан қолишмайди.

— Қолишмаса, чопиққа менинг шеригимни юборинг. Хулкар унинг ўрнига қўйга чиқади.

— Кейин сен хотининг билан андармон бўлиб, сурувни хароб қилсанг-чи?

— Жавобини ўзим бераман.

— Йўқ, чорвада бунақа оилачилик кетмайди!..

Шундан кейин Аваз марказга борди ва Замонали билан директор муовинининг олдига кириб, Хулкарнинг қўйга чиқишига рухсат олиб келди. Авазнинг қўйда зерикиб юрган шериги чопиққа борадиган бўлди.

— Энди гишт қолипдан кўчган, — деди Аваз отасига. — Хулкарни олиб кетмасам, ёлгончи бўламан.

Қамбар ота ўғилларининг ноиноқлигини яна бир марта огриниб ҳис қилди-да, ерга қараб, жим бўлиб қолди.

— Қанақа отасиз?! — деб Санам хола бирдан уни жеркиб кетди. — Ўғилларингизга бурнидан ошириб гапиролмайсиз! Бўшсиз!

— Гапнинг фойдаси йўқ, кампир!

— Яна биздан «таги паст» деб кулишади. Шўримиз бор экан!

— Оғзига кучи етмаганлар кулса кулар-да, ойи-жон, — деди Хулкар. — Қирғизлар, қозоқлар эр-хотин бирга қўй боқишар экан. Биз ҳам шуларга ўхшаган одаммиз...

— Хой, ойимча, ундай бўлса сен қозоққа теккин эди-да! Қирғизга теккин эди-да!

— Тилишгни тий! — деди Қамбар ота.

Отга юк ортаётган Аваз ойисига қарамай:

— Бўпти! — деди. — Бугундан бошлаб мен ҳам ўзбекман, ҳам қозоқман, ҳам қирғизман!

Аваз Хулкарни отга миндириб жўнаб кетди.

15

Санам хола аламини нимадан олишини билмай, ховлидаги ўрмагига унади. Ўрмак қиличини қарсиллатиб уриб, гилам тўқир экан, сўрида ўтирган Қамбар отага зарда қилиб гапира бошлади:

— Ота бўш-бўёв бўлгандан кейин булар бебош бўлмай

ким бўлсин! Катта ўғли Тошкентда, тагида машинаси бор, ойда-йилда бир хабар олай демайди!

— Иши кўп-да, ахир. Банд.

— «Бандман» дейдию ҳар йили хотинчаси билан курортга боради! Бу укаси ҳам ўшаларга қараб шундай қияшпти! Учта ўғил уйлантириб, битгасининг ҳузурини кўрмасам-а!

— Ҳузурига зор эмасмиз, хотин, доғини кўрмасак бўлди.

— Сиз зор эмассиз-да. Ўтган йили Қапказларга бориб келдингиз!..

— Сени ҳам юр дедим, ўзинг бормадинг-ку. Акмал бирга олиб кетмоқчи эди.

— Керак эмас менга! «Қариликда йўрғалик» деб яна гап бўлаймиди? Сизга тушибманки, бошим гап-сўздан чиқмайди! Ўшанда отам раҳматли «ўлма, болам, завол кўрма-ю лекин мени шарманда қилдиларинг, болаларингдан қайтсин» деган эди. Мана, шу айтганлари...

— Э, у гаплар ўтди кетди-да! Ковлаб нима қиласан?

Шундай бўлса ҳам, Қамбар ота сўрида, кампири ўрмак устида бирпас жим қолишди ва ўша қарғишнинг тарихини эслаб кетишди.

Санам хола бу ердан саккиз чақирим нарида, тоғ орасида жойлашган Қўктош қишлоғидан эди. Отаси ўзига тўқ бир одам эди-ю тўнғич ўғлини уйлантириш тараддусига тушиб, ҳовлисига тўққиз ёғочлик, вассалик уй қурдирган эди. Уста Қамбар ўшанда йигирма ёшга кирган девқомат, мулоийм табиат бир йигит эди. Ўн еттига тўлган Санамой ҳам жуда жозибали қиз бўлган бўлиши керак, акс ҳолда ҳовлининг бир четида уй қураётган уста йигит унга ошиқ бўлиб қолмас эди. Қиз ёпинғичини ёпиниб, чой дамлаб келганда, йигит пайт топиб уни гапга тутар эди. Қиз отасидан кўриб, ўзини жуда тийиб юрар эди-ю аммо ўрни келса йигитнинг гапига жавоб берар, «Уста ака, ойим сўрадилар, кечга палов дамлайликми?» деб сўрар ва йигит истаган овқатни дарҳол мухайё қилар эди. Қизнинг отаси Санамойни шу қишлоқлик бир бойнинг Мамат деган жиянига бермоқчи бўлиб юрар эди. Уста Қамбар буни чолдан эшитган, Санамойни бошқа қишлоқлик йигитга бермасликларини билар, аммо қиздан ҳеч умидини узолмас эди.

У қураётган уй битган кунларда Қўктошда катта бир кўпқарилик тўй бўлди. Уста Қамбарнинг яхши қора оти

бор эди, ўзи ҳам чавандоз йигит эди, улоқда бир неча марта соврин олди.

Санамой укалари билан тоғнинг устидан, тошнинг ортидан мўралаб, йигитнинг улоқ чопишини кузатар, бирор киши отдан йиқилса ёки тўдада қолса «ўшамикин» деб кўрқиб кетар эди. Аммо думи тугилган мумдай қора от тўдани ёриб чиқар, гардишли телпак кийган уста Қамбар улоқни гоҳ у тақимиға, гоҳ бу тақимиға босиб, маррага элтиб ташлар, Санамой қувонганидан кўзларига ёш келар эди. «Энди бўлди, бас!» — деб шивирлар эди у ўзича, аммо гардишли телпак кийган чавандоз яна тўдага кириб кетарди.

Ўша куни Санамой шунчалик кўп ҳаяжонландики, одагдаги эҳтиётни ҳам унутиб қўйди. Улоқ таркагандан кейин тоғдан пода қайтди. Санамой подадаги сигир ва эчкиларини қайириб келишга бораётиб, қишлоқ четида отлиқ келаётган уста Қамбарга дуч келди. Иккови деворнинг панасида туриб гаплашиб қолишди.

Йигит ҳам кўпқарида қизишиб, кўзига ҳеч нарса кўринмайдиган бўлиб қолган эди.

— Агар отанг бермайдиган бўлса, ҳозир опқочиб кетаман! — деди.

Қиз кўрқиб унамади.

Улар панада гаплашиб турганини кимдир кўрган экан, қизнинг отасига айтибди. У пайтларда бўй етган қизнинг бегона йигит билан овлоқда гаплашиб туришигина эмас, очиқ юз билан кўриниши ҳам даҳшатли гуноҳ қисоблар нар эди. Бир вақт Санамой орқасига ўгирилиб қараса, отаси таёқ кўтариб югуриб келаётибди.

— Вой, мен энди ўлдим! — деб, қочадиган жой қидириб қолди.

Отини жиловидан тутиб ерда турган йигит бир сакраб эгарга минди. Аммо қизни шу аҳволда ташлаб кетса номардлик бўлишини сизди. Йигит уни ҳимоя қилиб, отаси билан таёқлашса... бу ҳам муносиб иш эмас. Қўктошликлар жуда ориятли одамлар, тўйдаги оломон гўпланиб, «Бизнинг қишлоққа иснод келтирди!» — деб, қизни ҳам уста Қамбарга қўшиб тошбўрон қилиб юборишлари мумкин.

Йигит «таваккал» деди-ю қизни ердан даст кўтариб, орқасига мингаштирди. «Хайт» деб, ўз қишлоғига қараб от қўйиб кетди. То қизнинг отаси отланиб, яқинларига хабар бериб йўлга чиққунча, уста Қамбарнинг улоқчи оти бир-иккита қирдан ошиб, кўздан ғойиб бўлди. Уста

Қамбар кўктошликларнинг ҳадемай Ойкўлга бостириб келишини билар эди. Ўша пайтда Ойкўлда бир юзу етти ёшга кирган, кишлоқнинг энг табаррук онаси ҳисобланган бир кампир бор эди. Уста Қамбар қизни ўз уйларига эмас, шу кампирнинг олдига олиб келди.

Бу воқеалар бўлаётган пайтларда кишлоқларда хали бойлар, муллалар бор эди. Кўктошлик бир бой одам йиғилган жойда Санамойнинг отасига ёпишди:

— Сен қанақа қиз ўстиргансан? Кўктошнинг номини булғадинг! Биз энди қандай бош кўтариб юрамиз!

Охири жанжал жуда йириклашиб кетди-ю кўктошликлардан элик-олтмиштаси таёқ кўтариб, пичок тақиб, Ойкўлга йўл олишди.

Уста Қамбарнинг ҳам қариндош-уруғлари, ёр-дўстлари кўп эди, «Кўктошликлар уриб бўпти!» — деб, булар ҳам шайлана бошлашди.

Уста Қамбар кераксиз бир уриш чиқишини, қимлардир ўлиши ёки майиб бўлиши мумкинлигини сезиб, яна ўша бир юз етти ёшлик кампирнинг олдига борди. Фотима кампирнинг саксон беш ёшлик иккита мўйсафид ўғли бор эди. Буларнинг бири хотин томонидан уста Қамбарнинг оталари билан чатишган эди. Бошдан оёқ оқ кийинган, мунқайган Фотима кампир бир қўли билан ҳассасига таяниб, иккинчи қўлини белининг орқасига қайириб қўйиб, икки мўйсафид ўғлини эргаштириб, кўктошликлар билан оёқликлар уришамиз деб турган жойга чиқиб борди. Кўктошликлар Фотима кампирни билишар ва унинг қарғишидан кўрқишар эди.

— Она, йигитларингиз уялмай сизни орага солишипти-да! — деди улардан бири.

— Ўзим келдим, болаларим, — деди кампир. — Бу устани васвас босиб, уят иш қилиб қўйибди. Юзимиз шувут ҳаммамизнинг. Энди уришганининг фойдаси йўқ! Қанча қалин десаларинг тўласину қизни никоҳлаб олсин. Шариатда ҳам бошқа йўл йўқ!

— Биздан қалин билан қутулмайди! — деди кўктошликларни бошлаб келган бой. — Синглисини Маматта берсин!

Санамойни олмоқчи бўлиб юрган Мамат ҳам оломоннинг ичида тишини қайраб турар эди.

Уста Қамбарнинг ўн олти ёшлик синглиси шундай гўзал ва чевар қиз эдики, унинг таърифи Ойкўлдан ошиб, кўктошликларга ҳам маълум бўлган эди. Ойиси ҳам қизини ўғилларидан ортиқ суяр эди. Уриш-жанжал-

ни яхшиликча босолмаганларидан кейин икки қишлоқ мўсафидлари «Санамойни уста Қамбарга, устанинг синг-лисини Маматга бериши керак» дедилар.

Уста Қамбар, унинг онаси ва сингиси бунга қўнмасалар икковарадан чиқарилар эдилар. Шунинг учун но-илож қўндилар.

Санамойни қайнаси ёмон кўриши ана шу кизи ту-файли бошланган эди.

— Сени деб паридай қизимдан айрилдим. Шўрлик, бегона юртда майиб бўлди! — деб, баъзан келинини қувиб соларди.

Рост, қўктошлик куёв дуруст чикмади, хотинини уриб бир қўлини майиб қилиб қўйди.

Ўша нуроний Фотима кампир ҳам Санамой билан уста Қамбарни кўрганда:

— Тавба қилинглар, — дерди. — Шайтоннинг йўли-га юриб, шу балога гирифтор бўлдиларинг, энди тавба қилиб, ота-оналарингдан дуо олинглар!

Кейинчалик уста қамбарлар колхозга кириб, бунақа гаплардан қулоқлари тинчиган бўлса ҳам, ўшангача улар муҳаббатни «бахтсизлик келтирувчи айб иш» деган эъти-қодга келиб қолган эдилар. Бундай эътиқодга берилган киши ўзини шунчалик қийнаган «айбни» бошқаларда, хусусан, ўз болаларида кўрса кечира олмайди.

Санам холанинг Аваз билан Хулкарга каттиқ-курум гапиришларига туб сабаб мана шу эди. Ўзи келинчакли-гида кўп камситилган, феъли бузилиб, баджаҳл бўлиб қолган қайнана энди келинини ўша эътиқод бўйича тер-гар эди.

Қамбар ота йигит киши бўлгани учун ойиси уни кўпда уришиб-сўкмас эди. Бироқ сингисининг бахтсизлигига сабаб бўлганлиги унинг ҳам қўнглида доимий бир армон бўлиб қолган эди. У онасининг олдида ўзини доим гу-нохкор сезар, Санамойга ачинса ҳам, «Ойи, сиз менинг хотинимни нега мунча қийнайсиз!» демас эди.

Ўғиллари ўсиб-улғайганда ота-оналарининг машхур тарихларини ундан-бундан эшитиб, Қамбар отадан «шун-дай бўлгани ростми?» деб сўраган пайтлари бўлар эди. Қамбар отага бу савол оғир бир таънадай эшитилар, мулойим табиатли одам бирдан аччиғланиб:

— Бор, ишингни қил, бунақа гапга аралашма! — деб, савол ерган ўғлини жеркиб ташлар эди.

Шундан кейин оилада ҳеч ким бу тўғрида гапирмай-диган бўлар эди. Фақат Аваз Хулкар туфайли ўқ еб,

кўнгилсиз воқеалар юз берганда, баъзи бировлар ўша эски ярани тирнаб, «Бунинг ота-онаси шунақа одамлар эди, таги паст бўлса аслига тортар экан-да!» — деган эди.

Бу оғир гапларни ота-онаси энди унута бошлаганда, мана, Аваз Ойкўлнинг тарихида бўлмаган бир ишни қилиб, хотинини тоққа, қўйга олиб чиқиб кетди.

Қамбар ота ўзи ёшлигида қилган иш билан ҳозир ўғли қилаётган ишнинг бир-бирига алоқадор жойи борлигини сезар ва «аслига тортади» деган гап яна эсига тушар эди. Аммо бунинг учун у аввало ўзини гуноҳкор деб биларди. Чунки ўшанда уни қон-қонига сингдирилган эътиқод ҳали кўнглидан кетмаган эди. Шунинг учун Санам хола эслатган қарғиш (раҳматли кайнатасининг «болаларингдан қайтсин» дегани) сира узиб бўлмайдиган ёмон бир қарздай, боши устида ҳамон осилиб турган бир хавфдай туюлиб кетди.

— Нима, қарғиш бўлса ҳам биздан нарига ўтмасин, хотин, — деди у. — Болаларга умр тила, ишқилиб, орқамизда қолсин.

Санам хола индамай ўрмак тўқир ва бошқа нарсаларни ўйлар эди.

Келаси ойда бўладиган бир тўйнинг эгалари Санам холани таванбошиликка таклиф қилган эди. Обрули кайвониларга топшириладиган бу нарса ҳақиқатан жуда назик иш эди. Баъзи аёллар ўзлари келтирган совғалардан пастроқ сарпо олишса, гинахонлик қилишар, хатто уриш чиқаришар эди. Агар шу тўйда Санам хола сарпо улашадиган бўлса, бунақа аёллардан балога қолиши аниқ.

«Ўлсин шу шарманда, келини ҳам ўзига тортган, эрига мингашиб, тоққа кетган. Биз келиб-келиб шунинг қўлига қараб қолдикми?» деган гаплар ҳозирданок Санам холанинг қулоғига эшитилаётгандай бўлади.

Қамбар ота жавоб ололмагач, тоғларга кўз ташлади.

Баланд чўққилардан пастки ёналарга булут ўрмалаб тушмоқда эди. Отанинг кўзига тоғлар одатдагидан тундроқ ва баҳайбатроқ кўринди. «Ота-она розилигисиз кетган бу икковининг аҳволи нима кечаркин? — деган гап кўнглидан ўтдию шу захоти ичида: — Нима бўлса ҳам, завол кўрмасин, бошлари тошдан бўлсин!» — деб қўйди.

Тоғдан шиддат билан оқиб келаётган каттакон сой Ойкўлни анча наридан четлаб ўтади-да, пастдаги боғдор

қишлоқларнинг ариқ ва ҳовузларига сув беради, тегирмонларини юргизиб, чархпалакларини айлантиради.

Баландроқ ерлардаги чорбоғ эгалари сойнинг оқими га мослаб ўрнатган чархпалаклар Давлатбековнинг ҳовлиси атрофида кўп учрайди. Давлатбеков ҳар гал уйдан чиққанда сувда қорайиб қолган ёғоч паррақлар тиник, шўх оқимнинг кучи билан муттасил айланиб турганини кўради. Чархга боғланган сопол идишлар ёки ту누ка банкалар сувга тўлиб юқорига кўтарилади, сўнг навбатма-навбат пастга эгилиб, ичидагини новага шошилмай тўкади. Сув новадан ариқчага жилдираб ўтиб, бир парча томарқадаги дов-дарахтлар ва сабзавотларнинг чанқоғини босади.

Янги директор келгандан бери иши кўпайиб қолган Давлатбеков кеч ётиб, эрта турганда ва уйкуга тўймай боши оғриб кетаётганда кўзи шу чархпалакларга тушса, «Булар ҳам мендай эртаю кеч тинмайди-я!» — деб қўяди.

Асли ўзи Давлатбековнинг бутун ҳаётида шу чархпалакка ўхшаб кетадиган бир нарса бор. У ҳам доим ўзини ҳаёт оқими га тутади-ю ҳар битирган ишидан, тақдирга таъсир қила оладиган ҳар одамдан бир манфаат чиқариб, кўнглининг шунга чанқоқ жойини суғоришга тиришади.

Давлатбековнинг кўнглидаги доимий бир чанқоқликнинг боиси шуки, у ўз мавқеини мумкин қадар баланд кўтаришни истайди, аммо бу истакни амалга ошириш кун сайин қийинлашиб боради. Агар Давлатбековнинг бўлими ёзги ишларда бошқа бўлимлардан орқада қолса, тили бу ваздан ҳам қисик бўлади-ю ахволи жуда чатоқлашади.

Шунинг учун Давлатбеков гўшт, тухум, жун, ёғ, сут топшириш, пичан ўриш графигини ошириб бажаришга жон-жаҳди билан ҳаракат қиляпти. Деярли ҳар кўни бўлимидаги беш қишлоқнинг ҳаммасини отда бир-бир айланиб чиқади. Хусусан Ойқўл унинг диққат марказида туради. У Замоналини баъзан Ойқўлда, баъзан давлат хўжалиги марказидаги идорада арифмометрини шикиллатиб ишлаб ўтирган пайтларда кўриб қолса тил учида саломлашади. Давлатбеков у билан аразлашишни ҳам, ҳозирча унга ҳужум қилишни ҳам ўринсиз деб билади. Аввал графикни бажариб, мавқеини мустаҳкамлаб олсин, кейин Замоналини ёнбошга келтириб, кўтариб уради.

Шунгача у Замоналига эргашиши мумкин бўлган

ойкўлликларнинг кўроқроқларини яхшилаб «бураб» қўйишга, бошқаларининг кўнглини олишга тиришади.

Ўтган ҳафта Ойкўлда пичан ўроғи сустрлашиб қолди. Давлатбеков бориб, сабабини суриштириб қараса, баъзи одамлар ўзларининг хусусий молларига пичан ўриш билан андармон бўлиб, давлатга кам ишлаётган экан.

Кечки пайт одамлар ишдан қайтгандан кейин Давлатбеков Ойкўлни айланиб, томларда қуритилаётган ва ғарам қилинаётган пичанларни кўриб чиқди. Кейин Ортиққа автокачкани қўштириб келишни буюрди.

Эргаш кўса деган кишининг томидаги пичаннинг ғарами каттароқ эди. Пичан ўришга чиққанда нормасини бажармаётган ишчилардан бири ҳам шу одам эди. Автокачка келгандан кейин Давлатбеков Ортиққа Эргаш кўсанинг томидаги пичанни кўрсатиб:

— Олинг, автокачка босинг, давлатнинг пичанига элтиб қўшасиз! — деб буюрди.

Ортиқ томга чиқди. Пичан босаётган Эргаш кўса қўлидаги паншахани силкитиб:

— Хақларинг йўқ! — деди. — Мен бу пичанни давлатнинг пичанзоридан ўрибманми? Хусусий молга ажратилган адирдан ўриб келганман!

Кўчада от устида турган Давлатбеков Эргаш кўсанинг нормани бажармаётганини айтиб сўқинди.

— Сизга ўхшаганлар бутун бўлимга иснод келтиряпти! — деди. — Шахсий манфаатини давлат манфаатидан баланд қўяётган одамларга шафқат йўқ! Норманинг қанчасини бажармаган бўлсангиз, шунча пичанингиз давлатникига элтиб қўшилади!

— Битта менми нормани бажармаган?

— Кимки нормани бажармай хусусий пичанга зўр берса, томидан олиб давлатникига қўшаверамиз! Қамбаров, босинг пичанни автокачкага! Чикинг, сиз ёрдамлашинг! — буюрди Давлатбеков аравакашга.

Шу куни Эргаш кўса пичанидан ажради.

Нормани бажармаётган кишилар Давлатбековнинг ҳеч балодан қайтмайдиган қаттиққўл киши эканини яна бир марта сезишиб, дурустроқ ишлай бошлади. Бешолти кун ичида Ортиқнинг бригадаси ҳам графикни қувиб етди.

Дўқдан кўркмайдиган, Давлатбековнинг ишидан норози бўлиб юрган одамлар план хусусида унга индамаса ҳам:

— Юртга ғамхўрлиги йўқ, — деб тўнғилашади. —

Одамларни фақат ишлатишни билади. Катта мажлисларда «турмуш маданиятини ошириш керак» деб қарор қабул қилинган эди. Ҳаммаси қоғозда қолиб кетяпти.

Ойқўлдаги ўқитувчилар орасида бўлган бу гапларни Давлатбековга Ортиқ келиб айтди. Баҳорда республика махсус пленуми турмуш маданиятини ошириш бўйича катта қарор қабул қилгани Давлатбековнинг эсига тушди. Район ҳам, область ҳам бу қарорнинг амалга ошишини кўп суриштиради. Газеталар «палон жойда, палон ойдан бери аҳолига маданий хизмат кўрсатилмайди» деб, танкидий мақолалар босади. Ортиқ Давлатбековга шундай мақолалардан бирини кўрсатиб:

— Бир йўлни қилайлик, Усмон ака, — деди. — Бўлмаса, тўнғиллаб юрган ўқитувчилар ҳам Замоналига қўшилиб, газетага ёзиб чиқишдан тоймайди.

— Бораверинг, мен ўзим тўғрилайман.

Орадан уч кун ўтгач Ойқўлга кўчма кино билан Тошкентдан келган бир лектор борадиган бўлди. Давлатбеков бунини шахсан ўзи уюштирганини кўрсатиб қўйиш учун кишлоққа олдинроқ келди.

Мақтабхонанинг олдида кишлоқ Советининг раисаси Ражабой Сафарова ўқитувчилар билан гаплашиб турган экан. Этик кийган ўрта яшар бу аёлнинг раисалигини Давлатбеков унча писанд қилмаса ҳам, шу кунларда ўзига хайрихоҳ одамларни қўпайтиришга уриниб юргани учун Сафарова билан отдан тушиб кўришди.

Ўқитувчилар орасида оқ кофта ва плисели қўнғир юбка кийган Чўлпоной ҳам бор эди. У Давлатбековга аламли бир назар ташлаб қўйди.

Бунинг сабаби Сафарованинг гапидан маълум бўлди:

— Ўртоқ Давлатбеков, бу Ортиқнингиз жуда хаддидан ошиб кетаётганга ўхшайди. Чўлпонхонга доктор бу юрган қимизни бердирмай қўйибди.

Давлатбеков бу гапни Ортиқнинг ўзидан эшитганда: «Сайфиддиновнинг севгилисини бошлабсан, майли, бир ялиниб келсин, кўрайлик!» — деган эди. Ҳозир эса ўзини билмаганга солиб:

— Қачон? — деди ва Чўлпоной шунақа иш билан раисанинг вақтини олганидан норози бўлган каби қошини чимирди: — Нега менг айтмадингиз?

— Врач сизга телефон қилиб тополмади. Қамбаровга қоғоз қилиб берган эди, ўқиб ҳам кўрмай, қайтарди.

— Жини қўзиб юрган бўлса керак-да! — Давлатбеков раиса билан ўқитувчиларнинг кўзи олдида бригадир-

нинг хатосини тузатган киши бўлиб: — Қани, ўша қоғозни менга беринг-чи! — деди.

Давлатбеков докторнинг қоғозини Чўлпонойдан олаётганда, «Қамбаров, бунақа ишлар иккинчи такрорланмасин, ўқитувчига қимиз бериб турилсин!» деб резолюция қўймоқчи эди. Бироқ дастхати яхши эмаслиги, бир вақтлар араб алифбосида бошланғич маълумот олганича курс-пурслардан бошқа жойда ўқимагани, уйда болалари ҳам ёзуvidан хатолар топиб юриши эсига тушди. «Бу қиз ҳам хатомни топиб масхара қилади» деди-ю резолюция қўйишдан ўзини тутди, врачнинг қоғозини икки буклаб чўнтагига солди.

— Бўлди, бугундан бошлаб яна қимизингизни олаверасиз. — Давлатбеков раисага юзланди: — Кечқурун Ойкўлда катта томоша бўлади, сиз ҳам қатнашасизми?

Давлатбеков турмуш маданиятини ошириш тўғрисида лекция ва «Сен етим эмасман» деган картина бўлишини айтар экан, раиса ҳам, ўқитувчилар ҳам, «янги директор бу одамнинг кўзини очаётганга ўхшайди» дегандек, бир-бирларига маъноли қараб олишди.

Чўлпонойнинг назарида, Давлатбеков Замоналига ҳам муносабатини ўзгартиргандек ва икки орада ҳеч бир адоваг қолмагандек туюлди.

— Бугун кечқурун бўлса, — деди Чўлпоной суюнган товуш билан, — эълон-пейлон ёзайлик, ҳамма келсин.

Давлатбеков дарсларини тугатиб китоб-дафтарларини қўлтиқлаб чиқиб келаётган тўп-тўп болаларга қаради.

— Булар бор жойда эълон нима керак! — деди.

Янги кино келганда ҳаммадан ортиқ қувониб, бутун қишлоққа жар соладиганлар болалар эканини Давлатбеков яхши билар эди. У бугунги оқшомнинг мумкин қадар тантанали ўтишини истарди. Давлатбеков болаларни тўхтатиб, кечқурун ажойиб бир кино кўрсатилишини шундай оҳангда айтдики, болалар бирдан:

— Ур-ее-й! — Кино-о-о-о! — деб чувуллашди.

— Лекин кинодан олдин жуда ғалати лекция бўлади. Бунга ота-оналаринг келишсин. Ойиларингга, опаларингга айтинглар, ҳозирдан ўсма-пўсмасини қўйиб, ясан-тусанини боплайверсин. Ўзларинг ҳам кинога яхши кийиниб, галстук тақиб келинглар. Галстуксиз келган пионер кинога киргизилмайди. Тушунарлими?

— Тушунарли-ии-и!! — деб қичкиришди болалар ва хушxabарни ҳаммага айтиш учун қишлоқ бўйлаб елдай югуриб кетишди.

Давлатбеков бу ишни қойиллатганини сезиб, ўзи ҳам бир яйраб олди. Унинг онгида чархпалакка ўхшаб айла-ниб турган нарса шу пайт ҳамма косаларини қувончга тўлдириб чиккандай бўлди. Тўғри, кечқурун лекциядан кейин тушган саволлар Давлатбековни анча шоширди. Пичанини олдиргандан бери Давлатбековга ўқрайиб юр-ган ўша Эргаш кўса лекторга қараб:

— Маданият дейсиз, мулла ака, бизга шу вақтгача электр туширилмагани маданиятга кирадими? — деб қол-ди.

Говур кўтарилди. «Тўғри савол!» деган хитоблар эпи-тилди. Лектор Эргаш кўсанинг гапини дафтарчасига ёзиб олди, бошқарма парткомида бу масалани кўтаришга сўз берди.

Давлатбеков минбар олдида раислик вазифасини ўтаб турар эди. У симёючлар туфайли яна гап эшитишдан кўркиб, Ойқўлга электр тушириш ҳақида юқориларга оғиз очолмас эди. Шундай бўлса ҳам, одамларни тинчи-тиш учун:

— Бу йил Ойқўлга электр, албатта, келади, — деди. — Биз тегишли жойлар билан гаплашиб юрибмиз. Агар яна шунақа гапларинг бўлса, майли, лекцияни маж-лисга айлангириб қўя қоламиз. Қани, ким гапиради? Марҳамат, мажлис очик.

— Кино нима бўлади? — деди кимдир сабрсизланиб.

— Кинони бугун кўрмасак ҳам бўлаверади, — деди Давлатбеков ясама бир совуққонлик билан.

Зал норози бўлиб гувиллай бошлади.

Давлатбековнинг айтганини қилиб, галстукларини та-қиб келган ва қаторларга сочилган лолалардек бўлиб ўтирган пионерлар кинонинг бошланишини кутаётган бо-шқа одамларга қўшилиб:

— Йўк! — деб қичқиришди. — Кино бўлаверсин! Кино!

Қарсак бошланди. Давлатбеков шуни истар эди:

— Хўп, хўп, талабларингта биноан, энди «Сен етим эмассан» деган кино кўрсатилади! — деб лекторни бош-лаб тушиб кетгунча қарсак тинмади.

Фильмни кўраётганда кўнгли юмшоқроқ аёллар уруш даврининг кўзга ёш келтирадиган воқеаларидан пича йиғ-лаб олишган бўлса ҳам, картинадан ҳаммаларининг руҳ-лари кўтарилиб, кўнгиллари яйраб тарқалишди ва бир неча кун шу тўғрида гапириб юришди.

Давлатбеков ёрдамчиларига буюриб, бу фильм билан

лекцияни ўз бўлимининг бошқа қишлоқларидан ҳам айлантириб чиқди. Бу орада хўжалик ишлари бўйича қилган ҳаракатлари яхши натижа бериб, бўлими сут топшириш ва пичан ўриш бўйича биринчи ўринга чиқди.

«Ана энди бирортаси менга осилиб кўрсин-чи!» — деди Давлатбеков.

«Бирортаси» деганда у энг аввал Замоналини назарда тутар эди.

17

Мансуров директор бўлиб келганда хўжаликнинг банкдаги счёти ёпилиб ётар, ишчилар, хизматчилар ойлиқни ҳам вақтида ололмай хит бўлиб юришар эди.

Вилоят бошқармаси бундан хабардор бўлгани учун янги директорни «қурук» юборгиси келмади. Хўжалик кўтариш учун анчагина маблағ берди. Мансуров шу маблағнинг катта бир қисмини иш ҳақи фондига ўтказдириб, ойлиқларни вақтида тўланадиган қилди-ю одамларнинг чехраси очилди.

Кўплар қатори Замонали ҳам янги директорга умид билан қаради. Мансуровнинг ҳамма қишлоқларни ўзи айланиб чиққани, камчиликларни тез пайкаши, планнинг бажарилишини қаттиқ талаб қилиш билан бирга, даромадга ҳам кўп эътибор бераётгани Замоналига ёқди. Шу тўғрида ўзи ўйлаб юрган муаммоларни директорга кириб айтгиси келди.

Бирок Мансуровга рўпара бўлганда бунга кўнгли чопмай қолди. Янги директор қишлоқларда мушқул ишлар кўплигини кўриб диққат бўляптими ёки майда-чуйда гапларни «дастурхон» қилиб арзга келувчилар унинг жонига текканми, ё ўзи табиатан бир оз тундрок ва чўрткесарроқ одамми, хуллас, идора хизматчилари билан унча очилиб гаплашмайди. Кенгашдами, кабинетидами, агар ходимларидан бирортаси хом-хатала фикр айтса, ёки гаши чўзса, устма-уст лукма ташлаб, шарт кесади.

Замонали идорада план ва даромад масалалари билан шуғулланади. Бошқармага Мансуровнинг имзоси билан юбориладиган баъзи ахборотларни тайёрлашга иштирок этади, шу муносабат билан директорнинг кабинетига деярли ҳар куни кириб туради.

Бугун машинкада кўчиртирилган ва таблицалар билан безанган варақларни Мансуров энди Замоналининг

қўлидан олиб кўра бошлаганда телефон устма-уст жиринглаб қолди.

Мансуров ковоғини солиб трубкани олди-ю кейин бирдан чехраси очилиб:

— Э, Абдуманноп Воҳидович, салом алайкум! — деди.

Абдуманноп Воҳидов бошқарма парткомининг биринчи секретари эди. У билан Мансуров университетда бирга ўқиганини, ҳозир ҳам икковининг яқинлиги борлигини Замонали одамлардан эшитган эди. Шунинг учун Мансуровнинг гапига қулоқ солмасликка тиришиб, девордаги катта соатга ва оқ дермонтин қопланган эшикка қарай бошлади.

— ... Ҳа, Ойқўл деган қишлоғимизга хали электр борган эмас, — деди Мансуров трубкага.

Замонали беихтиёр қулоғини «динг» қилиб тинглашга тушди. «Оббо, Ойқўлга келиб кетган, лектор қишлоқнинг талабини Воҳидовга бориб айтибди-да!» деган ўй кўнглига жуда илиқ туюлди.

— ... Бошқа қишлоқларимизнинг кўпига электр борган, — дерди Мансуров. — Ҳа, тўғри, Ойқўлга ажратилган симёғочларни бултурги директор молхонага ишлаттириб юборгани рост... Лекин бунинг учун қишлоқни «жазолаш» керакми ахир?.. Албатта!.. Менми?.. Ҳа, ижрокомга икки марта кириб ҳал қилолмадим... Энди ўзингиз сал юмшатиб берсангиз, кейин мен... Ҳа, Ойқўлни қоқоқликдан чиқаришнинг чоралари... Албатта-да, ахир, электр билан ҳам маданият боради, ҳам... йўқ, мана, масалан, қўй қирқимини олинг... Чўпонлар қирқлик ишлатиб, қўллари қаваргани билан ишининг унуми бўлмайди, жун қимматга тушади. Холбуки, қўйнинг жунини электр билан оладиган машиналаримиз бекор турибди. Мана шуни тушунишмайди-да!.. Ўзингиз бир ёрдамлашинг, Абдуманнопжон... Хўп, хўп, эртагача!..

Мансуров трубкани қўйиб, Замоналига томон бурилганда чехраси одатдагидан хийла очик кўринди. Столига ёпилган кўк мовутнинг бир чети сал буришиб турган экан, шуни кафти билан секин текислаб қўйди. Сўнг Замонали тайёрлаган материалларни варақлаб чиқиб:

— Бўпти, раҳмат, — деди ва Замоналига жавоб бермоқчи бўлди. Аммо Замонали стулга яхшироқ ўрнашиб, бир лаҳза жим қолди-да:

— Муталлиб Мансурович, мен ҳам Ойқўлданман, — деди. — Ҳозир телефонда сиз айтган гапларни эшитмай-

ин десам ҳам... эшитиб қолдим. Мени кечиринг. Ойқўлни қолокликдан чиқариш... менинг ҳам кўнглимда бир дард бўлиб юрибди... Шунини сизга айтиб, маслаҳат сўрамоқчи эдим.

— Хўш, қани...

Замонали гапни Ойқўлнинг илгари сердаромад хўжалиги бўлганидан, ғаллани ҳам кўп экиб, яхши ҳосил олганидан бошлади. Сўнг унинг Бодомзорга қандай қўшилганини, отаси билан Каттаевнинг орасида қандай олишувлар бўлганини, Давлатбеков раис бўлиб орден олган йили чорва қандай ўтириб қолганини, ўшандаги хатоларни ҳозир тузатиш нега қийин бўлаётганини бирма-бир айтиб берди.

Муаммонинг бир чети Давлатбеков орқали бошқарма бошлиғи Гиёсиддиновга ҳам бориб тақалишини, Замоналининг кўнглида отасининг дарди ҳам борлигини сезган Мансуров сукут қилиб ўйланиб турди-да:

— Чигал масала, — деди. — Уша ёқларда яна ғалла экиш бўлса, биз ўзимиз ўйлашиб кўрармиз. Лекин ногўғри бирлаштирилган қишлоқларни ажратиш... бошқарманинг иши. Гиёсиддиновнинг қулоғига ҳозир бунақа гап кирмаса керак.

— Мен буни ўртоқ Воҳидовга ёзиб бермоқчи эдим, — деди Замонали. — Ё мажлисда гапирсаммикан? Унда Давлатбеков «долзарб пайтда одамларни ишдан чалғитяпти» деб айблаши мумкин.

— Йўқ, бўлмайди... Воҳидовга ёзиб берганингизда ҳам... бир нарсани унутманг, биродар. «Давлатбеков ундай, палончи бундай» деб алоҳида шахслар тўғрисидаги гапни кўпайтириш керак эмас. Принципиал баҳс бошқаю «палончини йиқитишим керак» деб қасдма-қасд олишиш бошқа. Хусумат аралашган ишлардан мен ҳам жуда безор бўлганман. Агар сизда ҳам шу сезилса, мендан ёрдам кутмайсиз.

Шу топда Мансуров Замоналига яна бадқовок ва тунд кўринди. «Давлатбековга тақилма!» деб огоҳлантирганими бу «ё ишни пухта қил» демоқчимиз? Наҳотки Замоналини хусуматга боради деб ўйласа?

Замонали директорнинг олдидан мана шунақа ўйлар билан чиқиб кетдию бир неча кун нима қилишини билмай юрди. Сўнг директорга айтганларини қисқа ва лўнда қилиб коғозга туширди-да, Воҳидовга элтиб берди.

Давлатбеков бугун идорадан анча хурсанд бўлиб чиқди. Ҳозир унинг бўлими сут топшириш ва пичан ўриш бўйича олдинда бормокда эди. Бугунги кенгашда Мансуров шунга айтиб, «бошқалар ибрат олиши керак» деган маънода гапирди.

«Тан берди-я, баччағар! — дерди кўчада кетаётган Давлатбеков. — Душманларим мени ёмонлаб юрган бўлса ҳам, бу мактади-я! Танти экан-е. Тил топишиб кетадиганга ўхшаймиз».

Давлатбеков танишининг ховлисига боғлаб келган отини олгани борар экан, атрофга мамнун бир назар ташлаб чиқди.

Сойнинг нариги юзидаги сердарахт истироҳатгоҳнинг ичида ёзги кинотеатрнинг баланд девори кўриниб турибди. Кинотеатрнинг болохонасида қулоқни қоматга келтирадиган жаз музика янграйди ва «Сукунат» фильмига одам чорлайди.

Бири чойхона олдида, бири чорраҳада баланд симёғочлар устида турган темир радиокарнайлар жаз музикани босиб кетишга тиришаётгандай қаттиқ-қаттиқ сўйлайди.

Радиокарнайнинг тагидаги магазинда ун ва макарон бериляпти. Ўттиз-қирқ киши сабрсизлик билан навбат кутади, кимлардир навбатсиз олишга уринади, кўпчилик шовкин солиб, бунга йўл бермайди. Идораларда иш куни тамом бўлгани учун одам тобора кўп келиб, магазин олдида оломон улканлашяпти.

Давлатбеков шу магазин олдида бир нарсадан хайрон бўлиб тўхтади: макарон олишга турган одамлар орасида Мансуровнинг онаси ҳам бор. Кўп йиллар ўқитувчилик қилиб, бу йил пенсияга чиққан, ингичка олтин гардишли кўзойнак таққан рангпар кекса аёл, қўлида бўш сумка, ёнидаги аёллар билан гаплашиб навбат кутиб турибди.

Давлатбековнинг хаёлига дадил бир фикр келди. У орқага қайтиб, яна идорага, директорнинг кабинетига кирди. Дабдурустан:

— Ўртоқ Мансуров, — деди, — бизни синамоқчимисиз ё уялтирмоқчимисиз?

Хирароқ бир ёзувни кўзойнак билан ўқиётган Мансуров кўзойнагини тез қўлига олди:

— Тинчликми ўзи?

— Онангиз макаронга навбатда турибдилар.

Давлатбеков бу гапни шундай куюниб айтдики, гўё Мансуровнинг онаси эмас, унинг ўз онаси чидаб бўлмас даражада қийналиб қолган...

Мансуров оила аъзоларининг ишига ходимларининг аралашини ёмон кўради. Бундан ташқари, онасининг магазинларга кўп чиқишини хўшламайди, «нима керак бўлса айтинг, ўзим олдириб бераман» дейди. Бироқ онаси пенсияга чиққандан бери уйда ўтириб, зерикар, «бировларни ишга солиб олдириб берганинг керак эмас, ўзим ҳам бўшман, кўпчилик навбат кутганда мен нега кутмас эканман!» дер эди.

Мансуров ҳозир бу гапларни эслаб, «кексалик хар-хашаси», деб яна гапи келди. Аммо Давлатбековга мулоимроқ гапиришга тиришди:

— Хўш, директорнинг онаси магазинда кўп қатори навбат кутса нега бунча эриш кўринади ўзи?

Мансуров бу саволни фақат Давлатбековга эмас, ўзига ҳам бермоқда эди. Онасининг ҳозирги ишини бир кўнгли ёқтирмай турипти. Яна бир кўнгли Давлатбековнинг шу ишга аралашганидан норози бўлиб, онасини ғаразли гапдан ҳимоя қилишга ундайди.

Ундаги иккиланишни сезган Давлатбеков жонкуяр одам киёфасида яна дадил эътироз қилди:

— Тоғдаги чўпонларга ун-пунларни рўйхат билан жўнатдирдингиз. Сизнинг оилангизга шу рўйхатдан ўрин топилмасмиди?

— Чўпонлар бу ерга келиб хар нарсага навбат кутса, қўйни ким боқади, ўртоқ Давлатбеков? — кулиб сўради Мансуров.

Мансуров «арзимаган гапни бунча жиддий муаммога айлангирмайлик» деган маънода кулар эди. Аммо Давлатбеков бу кулгига бошқача маъно берди. «Жонкуярлигим ёқпти, фақат ўзини камтар тутиб куляпти» деб ўйлади ва яна бир поғона кўтарилди:

— Э, қўйинг-э! Камтарлик ҳам эви билан-да! Идора хизматчиларингизда ҳам фаросат йўқ экан-е! Ойингизни чақиринг, бу ердагилар эплаёлмаётган бўлса, мен сизга бўлимизнинг магазинидан бериб юборай шу макарон билан унни. Бу йил бизга Украинанинг бугдойидан тортилган унлар келган!

Мансуров бирдан жиддийлашиб:

— Лекин менга кўп керак-да, — деди. — Бўлимизда бори егармикан?

Давлатбеков «энди тил топишдик» деб қувониб, паст товуш билан:

— Неча пул керак? — деди.

«Бу менинг кўнглимга макарондан кўприк солиб ўтиб, ҳамтовоқ бўлмоқчи-ку» деган гап энди Мансуровнинг кўнглига келди. У истехзоли жилмайиб деди:

— Хар бир ишчи билан хизматчига бир пуддан бўлганда ҳам сал кам уч минг жон... хисоблаб кўрингчи?

Давлатбеков сир бой бериб қўйганидан изза бўлиб:

— Тўғри, сиз бутун хўжаликни ўйлашингиз керак, — деди. — Лекин шундай нуроний онангиз бор эканлар. Ахир бу танкисликлар вақтинча-ку. Ўтган йилги қурғоқчиликнинг касофати. Бу йил йиғим-терим яхши олинса ўтади кетади. Сиз онангизни қийнаганингиз қолади. Муваққат танкислик бу!

— Муваққатми, бошқами, нима қийинчилик бўлса, шуни биз эл билан баробар тортамизми, йўқми? Ёки элга меҳру оқибат бизнинг давримизда унутилиб кетса ҳам майлими?

— Албатта унутилмаслиги керак... Ахир мени ҳам бу ерга меҳру оқибат тортиб келди-ку. Азбаройи сизнинг онангизга кикина бир ёрдам қилгим келганидан...

Давлатбековнинг риёкорлиги энди Мансуровнинг жаҳлини чиқарди:

— Сиз меҳру оқибат кўрсатаман десангиз, директорнинг онасидан бошқа одам топилмасмиди? Бўлимингизда ёрдамга муҳтож одамлар озми? Ёрдам сўраётган кишлоқлар йўқми?

— Мен қўлимдан келган ёрдамни ҳеч кимдан аяган эмасман. Мана, битта факт. Иш қайнаган пайт бўлса ҳам, ўзим югуриб юриб, ҳамма бригадаларга кино кўрсатдим... Лекция ўтказдик...

— Ойда-йилда битта кино!.. Агар электр бўлса, одамлар кинони хоҳлаганида кўрар эди. Мен нуқул сизнинг оғзингизни пойлайман. Ойқўлга электр туширишни талаб қилармикинсиз дейман...

— Энди, сизнинг ташвишингиз бусиз ҳам жуда кўп деб торганиб юрибман-да...

«Яна йўл топди-я, бунақа маккор одам кам бўлади!» — деди Мансуров ичида.

Давлатбеков симёғочлар важдан гап эшитишни истамай жим юрганини Мансуров аллақачон сезган эди.

— Мана, — деб Мансуров столининг тортамасидан

битта қоғоз олиб Давлатбековга узатди. — Сизнинг... «тортинчоклигингизни» сезиб, биз ўзимиз ҳаракат қилдик. Воҳидов ёрдам берди. Энди сиз бу қарорни олингу ишни тезлатинг. Ойкўлга шу ойнинг охиригача электр бориши керак.

Давлатбеков ўлганининг кунидан «қувонч» билдирди:

— Жуда яхши бўлипти-да! Бу ёғи албатта бизга тан. Лекин... бу ой ичи бошқа долзарб ишлар кўпроқми...

— Бошқа ишлар ўз йўлига. Сиз макаронга сарфламоқчи бўлган вақтингизни ҳам шунга сарфланг!

Давлатбеков бу гапни хазилга йўйиб, зўрмазўраки кулди.

Мансуров деразадан қараб, ташқарида тўхтаб турган прицепли машинани боя мўлжалга олиб қўйган эди. Ҳозир шу машинага ортилган тўрт қиррали цемент «симёғоч»ларни Давлатбековга кўрсатди:

— Илтимос шуки, энди мана бунақа арралаб бўлмайдиган «симёғочлардан» ўрнаттиринг!..

Давлатбеков «хўп» дейишга мажбур эди.

Орадан икки ҳафта ўтгач, симёғочлар сафи жарлардан ва қирлардан «хаглаб» ўтиб, Ойкўл томонга тизилиб бора бошлади.

18

Саратон киргандан кейин чилланинг қори баланд чўққиларнинг учига чиқиб кетди. Булутлар ҳам кўпроқ ўша баландликларда ҳурпайиб юришади, қурк бўлган товукларга ўхшаб, оқ чўққиларни узоқ-узоқ босиб ётишади.

Арчазор ўрмон тоғнинг пастидан сийрак бўлиб бошлангани ю баландга чиққан сари қалинлашиб ва йириклашиб боради. Бироқ уч-тўрт чақирим юқорилагандан кейин ўрмон яна сийраклашади. Салкин баландликларда бутадай яккам-дуккам нимжон арчалар ерга қапишиб ўсади, қорли чўққиларга яқинлашганда эса тамоман йўқолади. Афтидан, ўрмонга тоғнинг бели кўпроқ ёқади.

Чўпонлар қўйларини ўрмон сийрақроқ жойларда, тоғнинг белидан юқоридаги ўтлоқларда боқадилар.

Кўкёна деб аталадиган кенг ўтлоқнинг этагида юз йиллик арчалар, танаси қизил чиройли четанлар, ғуж-ғуж бўлиб турган кул ранг зирқлар, итузумга ўхшаб мева қиладиган шилби дарахтлари (бу мевани айиқлар

шилиб ейишни яхши кўради) — хаммаси бир-бирига чирмашиб, улкан бир ўрмон яратган.

Қор сувлари ва тоғ булоқлари тошларга урилиб шалдирайди. Бу шалдираш ўрмондан акс садо бўлиб қайтади.

Бир вақт ғазабли йўфон товуш бу шалдирашни босиб кетди:

— Ча! Харом ўлгир! Ча!

Юнги узун чиройли қора серка арчазорлар орасидан чопиб чикди-ю Кўкёнаннинг тик ён бағридан юқорига қараб чопди.

Унинг кетидан Холбек югуриб келмоқда эди. У серкани узоқдан қувиб келаётгани қора терга ботиб кетганидан ва оғзини очиб, қийналиб нафас олаётганидан билиниб турар эди.

У яна бир марта ғазаб билан:

— Ча! — дедию бор кучини тўплаб, ёнанинг ўнг томонидан чопиб кўтарила бошлади. Холбек серканинг ён томонидан айланиб ўтмоқчи ва олдидан кесиб чиқмоқчи эди. Аммо серка ундан тезроқ ва енгилроқ чопар эди.

Холбек кўлидаги ирғай таёғини серканинг боши устидан ошириб олдинга отди.

Одатда қўй-эчкилар чўпоннинг таёғи устидан ўтмайди, олдига таёқ келиб тушса, дарров орқага қайтади. Серка ўз олдига келиб тушган таёқдан хатлаб ўтмадию аммо ортга ҳам қайтмади. Бир сакраб ўнг томонга бурилди-да, аввалгидан ҳам тезроқ чопиб, қийиклар юрадиган кўкиш қоятошлар орасига кирди. Тошдан тошга сакраб ўтиб, кўринмай кетди.

Холбек тоғда кўп юриб пишиган бақувват йигит бўлса ҳам, ҳозир жуда ҳолдан тойган эди. Серкани тутолмаслигига кўзи етгач, ўзини майин кўкатнинг устига ташлади.

Бири ортидан бири мўралаб турган беҳисоб ён бағирларга, бир-биридан тик қоятошларга, бири бирига улашиб кетган жилғаларга, қўл етмас улкан чўққиларга Холбек ҳозир ғазаб билан қараб чикди. Бу улкан тоғ, бу ёввойи табиат уни бояги серкадан ҳам ожиз қилиб қўйган эди. Холбекдан безиб қочган серка шу тоғдан, шу табиатдан ҳимоя топган эди. Бу беозор уй хайвони энди ёввойи тоғ эчкисига айланиб кетиши мумкин — бундай ходисалар тоғда бўлиб туради...

Холбек елкаси билан нафас олиб, ҳансираб ётган жойдан Кўкёнаннинг тепасида ўтлаб юрган бир сурув

қўй кўринар эди. Холбекнинг кўзи барваста чўпоннинг ёнидаги аёл кишининг сариқ кўйлагига тушди. Бу Хулкар эди. Хали аёл кишининг оёғи тегмаган бу баландликда юрган Хулкар эри билан бирга Холбекка тепадан кулиб қараётгандай кўринди. Холбек сакраб ўрнидан турди. Таёғини қўлига олди-ю қиялаб пастга тушиб кетди.

Катта бир дўнгликнинг икки томонида икки сурув қўй ёйилиб юрар, ёлғизликдан зериккан чўпонлар дўнглик устига тўпланишиб, гаплашиб туришар эди.

Қўнғиртоб мўйловлик, қирқ беш ёшлик кисик кўз Суюнбой ака таёғига кўкрагини тираб, тикка турар эди. Юзи ва кулоғига ҳам жун чиқиб кетган, гўштдор, бурнида кўкиш томирчалар кўриниб турган серқош, серсокол Эшмурот ака — лақаби «жунбош» — эллик ёшларга бориб қолган. У таёғини тиззасига қўйиб, катта бир тошнинг четида ўтирибди.

Директор ўша куни Турдини «омборнинг тарозисига посонгисан» деб уришгандан кейин, у ҳам қўйга чиқиб келган. Хозир Эшмурот ака билан бирга Ойкўлнинг бўйдоқ қўйларини боқаётган Турди кўкат устида ёнбошлаб, пичоғи билан бир чўпни йўнар эди.

Холбек уларнинг олдига бўшашиб қайтиб келди.

— Ие, ахир, ушлаган эдинг-ку! — деди Эшмурот ака.

— Падарига лаънат, бўйнидаги ипи ночор экан, узилиб кетди.

Серканинг бўйнига осилган сариқ жез қўнғирокча узилган ипи билан Холбекнинг қўлида қолган эди.

— Уриб чаток қилдинг-да, ука, — деди Суюнбой ака. У Холбекнинг шериги эди. — Сал нарса бўлса отни ҳам, қўйни ҳам, эчкини ҳам савалайверасан. Бирда эмас бирда қасдини олади-да.

— Урмай нима!.. — Холбек серкани сўқди. — Қўйларни нукул кийик юрадиган бузуқ жойга бошлайди!

— Бу зор қолгур ўн кундан бери тутқич бермаяпти, шу кетишда ё бўрига ем бўлади, ё кийикларга қўшилиб кетади, — деди Суюнбой ака.

— Э, сиз мунча кўркманг, бўри еса товонини ўзим тўлайман.

— Товонидан ҳам уяти ёмон, ука! Серка қўйнинг йўлбошчиси, шунинг учун хар сурувда битта бўлади. Серкасини йўқотган чўпон байроғини олдирган аскарга ўхшаб қолади.

Холбекка ҳам шуниси алам қилмоқда эди. У қўлида қолган кўнғироқни ерга аччиқ билан отиб урди.

Кўнғироқча узук-юлуқ жиринглаб, бир-икки юмаладию Турдига яқин бориб жим бўлди.

— Э, буни йўқотманг, Холбек ака! — Турди кўнғироқни олиб тилига қаради: — Узилмпти... Менга қаранг! Серкани бўри еди деб акт тузинглару шу кўнғироққа қўшиб беринглар қўйинглар.

Эшмурот ака кулди.

— Сенга шу кўнғироқ керакми? — деб Холбек Турдига ўшқирди. — Ол, бўйнингта ос!

— Дарров тажанглигингиз тутмасин, мен тўғриликча маслаҳат бердим.

— Э, бу Холбекнинг тажанг бўлганича бор. — Эшмурот ака ўрнидан туриб пастда ёйилаётган қўйларига бир қараб олди. — Бу йил тоққа бир касофат оралаган. Пастдаги фермадан кечаси айиқ битта бузоқни кўтариб кетибди. Ҳеч ақлга сиғмайдиган иш.

— Ғўштга ўрганган айиқ бор битта, — деди Суюнбой ака.

— Ғўштга ўрганса тўғри фермага борадими?

— Подачилар ҳам мундай чодирдан чиқиб, ўқ-пўк отишмапти-да, ўлғудай кўрқоқлик қилишипти.

— Ўқлари ёмғирда қолиб, дориси нам тортган экан дейишади.

— Баҳона.

— Баҳона бўлмаганда ҳам, кечаси иккита айиқни битта ов милтиғи билан эплаб бўладими? Айиқ ярадор бўлиб қутургандан кейин бутун фермани пийпалаб ташлайди-ку.

— Буниси рост.

— Ҳа, мен шуни эшитгандан бери кўрқиб юрган эдим. Мана энди бу серка...

— Сиз ҳар нарсадан кўрқаверасиз, — деди Турди ва Кўкёнадан тушиб келаётган Хулкарни кўрсатди: — Ана уни қаранг. Аёл боши билан ҳеч нарсадан тап тортмайди.

— Мен мана шуни айтяпман-да. Буларнинг касофати бизга уряптими, дейман. Қўй жонивор жуда ҳалол нарса, бехосият одам ораласа, бирор фалокат бўлмай қолмайди.

Ҳамма бирпас жим қолди.

Эшмурот ака томоқ қириб олди-да:

— Ё тавбангдан кетай худо! — деб қўйди. Бу иборанинг маъносини унинг ўзи ҳам яхши билмайди, аммо

гуноҳга алоқадор мавзуда гапирса шу сўзларни кўп так-
рорлашга одатланган. — Уруш вақти... Мен Ховос то-
мондаги бир колхознинг қўйини боқаман. Шеригимнинг
ёшгина хотини бор, эрини йўқлаб қўшга кўп келади.
Бир хил кунлар ётиб ҳам қолади. Ўшанда мен кучга
тўлган норғул йигитман... Ё тавбангдан кетай худо, ҳали-
ги жувонни кўрсам шундай шайтон кўтаради, унга қара-
майин десам ҳам шундай тикилиб қарайман!.. Эри қур-
ғур ҳам бўшроқ йигит эди... Бир кун жувон менга жил-
майиб қўйгандай бўлди. Шайтоним авж олиб, йўлини
пойлашга тушдим. Қиш пайти эди. Жувон кишлоқдан
чиқадиган куни сурувни унинг йўлидаги овлоқроқ бир
жойга ёйиб чиқдим. Шу атрофдаги пичан ғарамини
мўлжалга олиб қўйдим... Ё тавбангдан кетай худо, хаё-
лимга шундай нарсалар келадики, қўйлар ҳам кўзимга
кўринмайди, чўпонлигим ҳам эсимга келмайди. Нукул
халиги жувоннинг йўлига қарайман... Бир вақт сал
хушимни йиғиб атрофга кўз ташласам, бўрон бошланиб,
шамол қўйларни Гулдурама жар деган бузук жойларга
қараб қувиб боряпти. Олдинга чопиб ўтиб, сурувни қай-
тармоқчи бўлдим. Ё тавбангдан кетай худо, сурув ўзим-
ни жарга суриб олиб бориб ташласа бўладими!.. Жарда
қор бор экан, ҳечқатим синмади. Лекин дарров эмаклаб
кочмасам қўйларнинг тагида қолиб ўлар эканман... ўша
куни ўтгиз уч қўй жарга қулаб, бир-бирининг тагида
қолиб, ҳаром ўлди... Ҳалоллаганларимни айтмаёқ қўя
қолай.

Эшмурат ака бунинг ҳаммасига ўзининг бузук нияти-
дан эмас, ўша жувоннинг беҳосиятлигидан кўрар:

— Қўйга аёл ораласа ёмон бўлишини мен ўшанда
кўрганман, — дер эди.

— Ўзингиз ҳам бировнинг жуфти ҳалолига кўз олай-
тирибсиз-да, роса жазосини тортибсиз! — деди Суюнбой
ака кулиб.

— Э, мен тинчгина юрган эдим. Ўша жувон келдию
бутун ишни худо урди!

— Ҳамма бало одамнинг ўзида, — деб эътироз қилди
Суюнбой ака.

Икковлари баҳслашиб кетишди. Холбек Эшмурот ака-
нинг тарафини олди. Чунки у ҳам «касофат» деган нар-
садан кўрқади. Бундан ташқари, Эшмурат ака айбни
Хулкарнинг «беҳосиятлигига» ағдариб, Холбекка бир оз
енгиллик берди.

Турди гапга аралашмас, ўрнидан кўтарилиб, Хулкар

кетган томонга қараб турарди. У Эшмурот акани «қолок одам» деб билар, унинг гапларига эътибор бермас эди. Тоғда аёл зотини соғиниб юрган Турди Хулкар билан бир учрашиб, гаплашишга иштиёқманд эди.

19

Қўйлар тунайдиган бўзлик қўтонлар қорамтир арча-зорлар орасида яшил оролларга ўхшаб кўринади. Денгиз сатҳидан неча минг метр баланд турган шу қўтонлардан бирида Авазларнинг чодирин бор. Тош ўчоқда арча чўғи яллиғланиб турибди. Енгларини шимариб олган Хулкар чодир олдига супра ёйиб, яхши кўлчиган хамирдан зувала ясапти.

Токқа чиққандан бери унинг юзи янада тиниклашган. Кўзининг оқи ниҳоятда тоза. Тоғда ҳаво салқин бўлса ҳам, сийрақ, шунинг учун офтоб юзни тез қорайтиради. Аммо Хулкарнинг оч жигар ранг ёноқларида ажиб бир қизиллик ўйнайди.

Тўғри, бу ерда ҳам ташвиш оз эмас. Хулкар чодирда ёлғиз ўтиргиси келмайди, рўзғор ишларини битиргач, Авазга қўшилиб, ҳар куни аллақанча ёналардан ошади, аллақанча жилғалардан ўтади. Пастга тушиб, юқорига чиқаверишлардан оёғи толиб, нафаси қайтиб кетади. Тунлар ҳам тинч ўтмайди: қўтон очик бўлгани учун қўйлар туриб кетиши ёки бирор йиртқич оралаб қолиши мумкин. Кечалари Аваз чодирдан ташқарига чиқиб, ечинмай ухлайди. Хулкар ҳам чодирда якка ётишни истамайди-ю ҳаво очик бўлса эрининг ёнига чиқади. Кўрпа-тўшак, оқ чойшаб ва оқ ёстиклар ичкарида қолади, чунки ташқарида ётган чўпоннинг устига гоҳ қўйлар бостириб келади, гоҳ қўзичалар қумалоқлаб кетади...

Бугун кечаси эр-хотин юлдузлари паршираган қопқора осмонга қараб ётиб, шу тўғрида гаплашиб қолишди.

— Одамлар яхши кўрган хотинлари учун қасрлар қурган экан. Сенинг ётишинг бу, Хулкар. Четдан қараган киши «шу ҳам турмушми» деса керак.

— Четдан қараган одам нимани кўради? Менинг кўзим билан қарасин.

— Қани, кўзингни бер, бўлмаса, мен бир қарай...

— Қаранг... Ҳозир биз энг чиройли бир қасрда ётибмиз. Шифтида қандиллар эмас... юлдузлар ёниб турибди. Деворлари ғиштдан эмас, тоғнинг тошларидан, ўрмон-

нинг арчаларидан. Бир хил касрлар хотинларга қафас бўлган экан. Бу ерда мен... сиздай эркинман.

— Мендай?

— Ойим раҳматли мени қиз туққанидан ўксинар эди. «Эрк деганнинг ҳаммасини эркакка берган, худо суймаган бандасини аёл қилиб яратади» дер эди. Мен сизга ўхшаган йигитларга ҳавас қилар эдим... Чодирдан чиқиб, ёнингизда кийиниб ётганим ҳам шундан.

... Бу суҳбатни Хулкар ҳозир батафсил эслар эди-ю гоҳ ўзидан-ўзи бир оз уялиб, гоҳ завқ қилиб жилмаяр эди.

Хулкардан анча наридаги улкан арча тагида қулоғи ва думи кесилган, боши кагта Тўрткўз ит ерга бағрини бериб ётарди.

Хулкар хамирни зувалалаб бўлди-ю ўчоқдаги чўғ устига қозонни тўнтариб қиздира бошлади. Ит ўрнидан туриб, йўғон товуш билан вовуллади.

— Тўрткўз, Тўрткўз! Қўшнингни танимадингми? — деди Турди.

Хулкар Турдини кўриб беихтиёр қувонди: тоққа чиққанларидан бери қўшни чўпонлар улар билан бордикелди қилишмас. Хулкарга ўқрайиб қарашар эди.

— Тўрткўз, ёт! — деди Хулкар ва Турдига пешвоз чиқди.

Ўчоқдаги чўғнинг тапгидан Хулкарнинг юзи қизариб, кўзлари ёниб турар эди. Турди унга шўх бир назар ташлаб:

— Ҳорманг, Хулкархон! — деди.

— Келинг, Турдивой, омонмисиз!

Турди ўзини анча эркин тутар эди. Чодирдан ичкарига бош суқиб:

— Ҳеч ким йўқ-ку, — деди. — Ие, радиони ҳам олиб чиқибсиз-да.

— Ўлсин, батареяси тамом бўлиб хириллаб қолди.

Хулкар қизиган қозонни ўтдан олди. Зувалаларни ажиб бир чаққонлик билан қозонга ёпиштириб, ёйиб, нон шаклига келтирди. Урвоқсиз юмшоқ хамир қизиган қозонга «жиз-жиз» этиб ёпишар эди. Хулкар нонни ёпиб бўлиб, устидан озгина сув сочди-да, қозонни яллиғланган чўғнинг устига тўнкариб қўйди.

Турни унинг ҳар бир ҳаракатини ҳавас билан кузатар эди. У хийла келишган йигит эди. Ўзининг қизларга ёқишини билар, шунинг учун Хулкар билан ҳам анча дадил гаплашар эди.

— Хулкархон, кўлингизда магнитингиз борми дейманда?

Юзи иссиқдан бўғриққан Хулкар унга савол назари билан қаради. Турди изоҳ берди:

— Шундай юмшоқ хамир тўнкарилган қозондан оқиб тушиб кетмагани фалати. Худди магнит ушлаб тургандай.

— Ха, буми? Бунақа «магнитни» ойингизнинг кўллариди кўрмаганмисиз? Хожар холам ҳам қозон нонни яхши ёпадилар-ку.

— Э, у бошқа! Сиз бошқачасиз!

Унинг мақтовида алохида маъно борлигини Хулкар энди сезди:

— Бирор иш билан келганмидингиз?

— Қатикқа уста эмишсиз, оқлиқ олмоқчи эдим.

Хулкар қозонни ўтдан олди. Нон арча чўғида қизариб, кўпчиб пишган эди. Хулкар уни капир билан кўчириб ола бошлади.

Турди нонларнинг юзиди Хулкарнинг кўлидан қолган фалати изларга қараб:

— Нонни ҳам ўзингизга ўхшатиб чиройли қиласиз-а! — деди.

Хулкар қошини чимириб:

— Оқлик керак бўлса, чодирдан олиб кета қолинг, — деди. — Қатик кўк кастрюлкада.

Турди чодирга кирди, сирланган кўк кастрюлкани кўрса ҳам кўрмагандай:

— Қани? — деди. — Ўзингиз олиб бермасангиз мен тополмайман.

Хулкар кип-қизил сўлқилдоқ нонларни дастурхонга ўраб чодирга олиб кирди.

— Мана-ку, — деб кастрюлкани кўрсатди.

— Хулкархон, энди шу нонингизнинг хамиртурушидан ҳам бермасангиз суқим киради.

— Девдай йигит хотинларга ўхшаб оқлик, хамиртуруш сўраб юришингиз қизиқ.

— Нима қилайлик, бу тоғда бизнинг сизга ўхшаган... Хулкаримиз бўлмаса. Нонни ҳам, қатикни ҳам ўзимиз пишириб, ивитамиз-да.

— Ажаб бўпти! — деб Хулкар кулди. — Хотини борлар олиб чикса бўлмайдимиз?

— Менда хотин ҳам йўқ.

— Бўлмаса, уйланинг!

Турди унга жилмайиб қараб қолди.

Хулкар унинг кўзига одамлар айтгандай «шайтони зўр» жувон бўлиб кўринди. Турди бир энтикиб олиб:

— Уйланиш тўғрисида сиздан маслаҳат олмоқчиман, — деди. — Сизга ўхшаган бирор киз бўлс...

Хулкар ҳам энди ўзи ҳақида тарқалган ёмон гапларни эслади. Турдининг тўғрилиқча келганидан шубҳаланди.

— Мана ҳамсоялик ҳурмати, — деб нондан иккитасини берди: — Суқингиз ёмон бўлса, олинг. Маслаҳатни мендан яхшироқ аёллардан сўрарсиз... Мана оқлик...

— Хулкархон, нега ундай дейсиз? Сизни ёмон деганларнинг ўзлари ёмон.

— Раҳмат, Турдибой... Энди мени гапга тутманг, Аваз акангизга тушлик элтишим керак.

Хулкар дастурхонга ўроғлиқ нонни бир қўлига, кастрюлкадаги қўйнинг қатигини иккинчи қўлига олди-ю чодирдан чиқди.

Турди келган томонга қайтиб кетар экан, елкаси оша ўтирилиб Хулкарга қаради.

— Эрингизга ҳавасим келяпти!

Хулкар Тўрткўзни эргаштириб қаршидаги ёнада кетиб борар эди. Кулиб қўйди:

— Ҳавасингиз келса, айтдим-ку... Киз кўп!

Турди нарироққа бориб, унга яна бир ўтирилиб қаради.

20

Кун қиёмга келган бўлса ҳам, тоғ ҳавоси салқин, қўй-қўзилар жилғанинг майин кўкати устида — офтобда кавш қайтариб дам олишади. Шохи узун қизил серка арча соясида ястаниб ётибди. Шохининг учи билан биқинини кашлаганда бўйнидаги қўнғироқча мулоғим жиринглаб қўяди.

Аваз билан Хулкар юқоридан шилдираб тушаётган тиниқ сув бўйида, арча билан айқашиб ўсган зирк тагида ўтириб овқатланишади. Улар ўтирган баландликдан жилғадаги сурув яхши кўринади. Катта бўлиб қолган семиз қўзилар оналарининг соясига бошларини яшириб кавшанишади. Кичикроқлари жилға бўйида у ёқдан-бу ёққа югуриб ўйин тушишади. Шўх ширбозларнинг орасида Аваз даладан топан тусоқ қўзичалар ҳам ўйноқлаб юрибди.

Тоғ ялпизининг ва қандайдир хушбўй бир ўтнинг хиди сув салқинига қўшилиб димоққа урилади. Қарши-

даги ён бағирнинг гоҳ у тошида, гоҳ бу тошида какликлар бир-бирини йўқлаб сайрайди.

Авазлардан беш-тўрт қалам нарида Тўрткўз ит иягини олдинги оёқларига қўйиб қимир этмай ётади: гўё у ҳам какликларнинг сайрашидан эриб кетган.

Аваз овқатни еб бўлиб, майин қўкат устига чўзилди. Баданидаги чарчоклик ёқимли бир ховурдай таркаб йўқолиб борар, еру кўк бенихоя осуда туюлар. Аваз ўзини ҳар қачонгидан ҳам эркин ва хотиржам сезар эди.

Баланддан самолёт гўнғиллаб ўтар экан, Хулқар уни кўзи билан қидириб осмонга қаради. Қанотлари шўнғитган қушни эслатиб орқага керилган «ТУ» жанубга томон шошади. Ким билсин, Дехлигами ёки Жакартагами?

Хулқар бошини орқага ташлаб самолётга тикилиб турганда дуррасининг устига чамбар қилиб қўйган икки ўрим узун сочлари очилиб кетди-ю учи қўкатлар устига келиб тушди.

Аваз ётган қўйича қўлини чўзиб қўкат устидаги соч ўримларидан бирини олди ва секин тортди:

— Чўзил сен ҳам.

— Йўқ, қўйинг.

— Чарчагандирсан. Чўзила қол.

— Мен ўтирганда яхши дам оламан.

Авазнинг шўхлик қилгиси келар эди. Хулқар буни сезиб нарироқ сурилиб ўтирди-да:

— Ана у Турди-чи, — деди. — Ўша оклик сўраб келибди. Кўзи бирам суқ. Нон қилаётувдим. Иккита бердим.

Аваз қўлларини бошининг орқасига қўйиб, осмонга тикилиб қолди.

Ҳозир унга олам ҳам, одамлар ҳам шу осмондай тоза ва ёруғ кўринар, дунёда ёмонлик йўқдай, фақат тушунмовчилик бўлиши мумкиндай туйилар эди.

— Мунча ўйланиб кетдингиз?

Аваз ётган қўйича юзини Хулқарга бурди:

— Гуручингдан қолганми?

— Уч-тўрт ошлик бор.

— Бўлмаса... Эртага оқшом тизза бўйи қилиб палов дамла. Шуларни бир қақрайлик.

— Кимларни? — деб Хулқар хайрон бўлди.

— Суюнбой акани... Бошқаларини ҳам.

Аваз кўшни чўпонларнинг Хулқарга ёмон муносабатини яхшилиқ билан йўқотмоқчи эди.

Хулкар унинг ниятини пайқади-ю меҳри товланиб, бир нарса дегиси келди. Аммо муносиб сўз тополмай, Авазнинг очиқ турган кўйлак ёқасини тўғрилаб қўйди.

— Яна тугмасини узибсиз-ку, — деб уни уришган бўлди. — Лўлига хотин чидамайди, сизга тугма!..

Аваз кулди. Хулкар нимчасининг ёқасидан игна олди.

— Кел, қўй шуни, Хулкар. Кўкракка шамол тегиб юрсин.

— Бўлмаса «кўчмак» ўйнайлик.

— Ютқазасан.

— Сиз ютқазсангиз-чи?

— Агар ютқазсанг... Нима десам кўнасанми?

— Ҳо, шумсиз-а!

— Бўлмаса ўйнамайман.

— Лекин шўхлигингизни қўйиб турасиз.

— Унақа чеклаш кетмайди.

— Хўп, бўлмаса, илоҳим ютқазинг!

Аваз учи тирсакка ўхшаш силлиқ тош топиб, бўзни ўйиб, икки қатор чуқурчалар ясади. Хулкар этагига бир дунё ранг-баранг юмалоқ тошчалар териб келди.

Нўхатдай-нўхатдай келадиган бу тошчаларни санаб, ҳар чуқурчага олтитадан солиб чиқишди-да, биттадан чуқурчани бўш қолдиришди. Кейин иккови чуқурчаларнинг икки томонига ёнбошлаб, «кўчмак»ка киришди.

Нимасидир дамкани эслатадиган бу ўйин баъзи жойларда «ўрда» деб аталади. Ҳар юриш чуқурчалардан биридаги тошчаларни олиб, бошқа чуқурчаларга биттадан улашиб кўчириш билан бошланади. Уста ўйинчи тошчаларнинг ва чуқурчаларнинг аниқ ҳисобини олиб кўчади.

Чўпонлар қадимдан ўйлаб топган «кўчмак» бошдан-оёқ чорвадор ҳаётига мосланган. Бўш чуқурчада тош учтага етса «қўзилаган» бўлади.

— Қўзилатиб олинг.

— Бойитиб оламан. Кўч.

— Вой, куйди-ку!

— Оббо, ҳаром ўлгир...

Хулкар қувониб, Авазнинг «кўйган» тошчаларини олди-да, ўз олдида алоҳида турган каттагина чуқурчага — «қозонга» солди.

Одатда қизлар «кўчмак» ўйнамайди. Хулкар ҳам буни шу тоққа чиққандан кейин Аваздан ўрганган эди. Ҳозир «устозини» жуда шошириб қўйди.

Кутилмаганда Тўрткўз бошини кўтариб ириллади.

Айни вақтда пастдаги серканинг кўнғироғи кескин жиринглаб кетди.

Яқинлашаётган хавфли серка билан ит бир вақтда сезган эди. Тўрткўз қаттиқ хуриб, пастга отилди. Қўй-қўзилар «дув» этиб Авазлар ўтирган томонга ўрлаб қочишди.

Аваз ўрнидан сакраб турди-ю Тўрткўзнинг кетидан югурди.

Бир лаҳзада ҳамма ёқ тўполон бўлиб кетди. Арчаларнинг орасидан пусиб келган сарғиш-кўнғир тусли улкан бир айиқ юз эллик қадамча нарида эди. Итни кўриб қочмади-ю ўзини қалин зиркларнинг панасига олди.

Аваз айиқни кўрмай: ўша ёққа чопиб борар, унинг қўлида ҳеч нарса йўқ эди.

Хулкар айиқнинг қатта бошини, бу бошга номутаносиб кичик-кичик кўзларини ва кесилганга ўхшаш қалта кулоқларини аниқ кўрди. Айиқнинг баҳайбат елкасида ёлга ўхшаш бир тутам жуни хурпайиб турар, унинг қаршисида Аваз ҳам, Тўрткўз ит ҳам жуда кичик кўринарди.

— Аваз ака, айиқ! Эҳтиёт бўлинг! Айиқ!

Хулкар шундай деб Авазнинг кетидан югурди.

Аваз сал секинлади ва бор кучини овозига бериб чўпончасига қийқирди.

Хулкарнинг кичкириғи ва кучукниг хуриши устига Авазнинг қийқириғи ҳам қўшилиб, тоғлар янграб кетди.

Айиқ энди орқага чекинди. Қўпол гавдасига мос бўлмаган бир тезлик билан лапанглаб қочди-да, қалин ўрмон ичига кириб, кўздан йўқолди.

Қўй-қўзилар асабий маърар эди.

— Оббо хумпар-ей! — деди Аваз ҳансираб Хулкарга яқинлашар экан. — Хайрият, битта-яримта қўйни кўтариб кетмади.

Хулкарнинг юзида қон қолмаган эди. Титроғини бошига тиришиб:

— Халиги... бузукни кўтариб кетган айиқ шумикин? — деди.

— Шу бўлса керак. Бўлмаса купша-кундуз бунақа килиб келмас эди.

Хулкар кўзлари жавдираб Авазга қаради-ю:

— Бирда эмас бирда сизга дуч келса... — деди. — Энди мен кўрқиб ўламан!

Аваз бошқа бир ходисани эслаб, юраги «шиғ» этиб кетди. Бундан олти йил аввал шунақа бир айиқ Қаршибой деган чўпон йигитни ўлдириб кетган эди. Аваз суякларини синиб, гавдаси халта бўлиб ётган ўша йигитни кўрган

эди. Айиқ кечаси кўрага хужум қилганда Қаршибойнинг кўлида милтиғи йўқ экан. Ўзи дадил йигит эди. Таёғи билан айикнинг бошини мўлжаллаб уради. Таёқ қарсиллаб тегади-ю синиб кетади. Айиқ бўжириб унга ташланади, йигитни фижимлаб, кўтариб ерга отаверади. Қимир этса яна кўтариб отади...

Ҳозир шу ҳодиса Авазнинг кўз олдидан ўтди-да, «Хулқарга рўпара келиб қолса нима бўлар эди» деган ўй кўнглига тахлика солди. Аммо бунини Хулқарга билдирмасликка тиришиб:

— Сен бунини ўйлама, — деди. — Айиқ одамдан кўрқадди. Лапанглаб қочганини кўрдинг-ку.

Анча жойгача айикқа эргашиб хуриб борган Тўрткўз арчаларнинг орасидан тилини осилтириб чиқиб келди. Аваз уни бўйнидан олиб эркалата бошлади.

Ит ерга бағрини бериб думини ликиллашиб ётар, Авазнинг эркалатиши жуда ёкиб кетганда кўзларини юмарди. Аммо ковоқлари тепасидаги иккита оқ-сарғиш нукталар очик қоларди. Шунда унинг асосий кўзлари юмилиб, юқоридаги «запас» кўзлари очилгандай бўлар ва кишининг кулгисини келтирарди.

Хулқар шунини кўриб кулимсиради-ю кафтига бир нарса ботиб турганини энди сизди. Қараса, ҳалиги тошчаларни сиқимлаб чопган экан. Кафтини секин очиб, тошчаларни ерга тўқди.

21

Итнинг қаттиқ хургани ва Авазнинг қийкиргани бир жилға наридаги кўшни чўпонларга ҳам эшитилган эди. Суюнбой ака жилғадан тепага чопиб чиқиб қаради.

Сийрак тоғ хавосида узок-узоклар ҳам яхши кўринар эди. Суюнбой ака Авазнинг кучугини эркалатаётганини кўрди-да:

— Хайрият, — деб қўйди ва жилғага қайтиб тушди.

Эшмурот ака булоқ сувига нон ботириб ер экан:

— Ишқилиб, нима балолари бўлса, ўзларидан бери келмасин, — деди.

Ховучида сув ичаётган Холбек ихлос билан бош ирғаб, бу гапни маъқуллаб қўйди. Тасодиф кўп бўлиб турадиган бу тоғ ўрмонида у ўзини чумолидай кичик сезади. Отасининг бошига тушган фалокат, кейин мана бу серкасининг қочиб юргани ҳам, Холбекнинг ўзига ишончини емириб, ҳар нарсадан хавфсирашига сабаб бўлади.

Илгари Холбек эрта кундан доим бир яхшилик кутиб яшар эди. Ҳозир эса тоғнинг ҳар ёнаси ортида уни бир фалокат кутиб турганга ўхшайди. Одамлар ҳам уни ҳар хил гумонларга олиб боради. Мана, Эшмурот ака бутун унга яхши муомала қиляпти. Лекин эртага бирор ҳодиса бўлиб оралари бузилса, бу ҳам «сен ўша Исмак кўрнинг ўғлисан-да» дейиши аниқ. Отасининг мансаб-парастлигини, бераҳмлигини, одамларга кўп ёмонлик қилганини Холбек энди тушунади. Буни тушунган сари тақдир уни камситгандай бўлади. Кўнглидаги очик яра сал нарсадан оғрийди.

Фақат Жаннатхон билан бирга бўлганда ва унинг кўзларида ўзига аталган бир меҳр борлигини пайқаганда дунё Холбекка илқроқ, ишончлироқ туюлади. Лекин ўтган гал уйга борганда унинг тажанглиги тутиб, Жаннатхонни ҳам хафа қилди. У эртаси куни қўйга қайтаётиб, ўзи билан хотинининг орасида ёмон бир губор қолганини сезган эди. Ҳозир шу эсига тушди. Номаълум бир хавфдан хавотир олиб: «Уйда яна нима гаплар бўлаётган экан?» — деди. Одамлар ҳали бу серканинг қочганини айтиб, Холбекдан кулиб борса, хотинининг ихлоси баттар қайтса керак...

Холбек ўзини шу юрган одамларнинг ҳаммасидан толесиз сезар, ёлғизликка ўхшаган ёмон бир туйғу юрагини кемирар эди.

Тушдан кейин Суюнбой ака нон-пон қилгани қўшга қайтди-ю Холбек бир ўзи қўйларини кунботиш томонга ёйиб кетди.

Қўйнинг кетида ёлғиз юрган одам ўй-хаёлдан бўшамайди. Холбек ўзининг иши бунчалик чапмасидан кетаётганига сабаб қидириб, турли тахминларга боради.

«Ё ўша кийикнинг уволи урдимикин? Ойим билан Жаннат айтган эди-я!»

Холбек шу йил қиш оёқлаганда мана шу тоғда бўлган бир ҳодисани эслаб кетди.

Ўшанда у ойқўллик уч-тўртта ўсмир болаларни эргаштириб, ўтинга чикқан эди. Ҳаво анча юмшаган бўлса ҳам, тоғда ҳали қор қалин эди. Улар Оқтош деб аталадиган жойга келишди. От-уловларини пастда қолдиришди. Хуржунга солиб кетган кабедаларини¹ уларнинг олдига тўкиб қўйишди.

Ўтин учун арча ва зиркларнинг қуриб қолганларини

¹ К а б е д а — сомон аралаш беда (автор).

топиб қирқиш керак эди. Ҳаммага етарли ўтин бир жойдан чиқмас эди. Шунинг учун ҳар ким ўз болта ва арқонини олиб, истаган ёнасига кўтарилиб кетди.

Холбек қоятошлар орасидан ўтди-да, ховлидай жойни эгаллаган ва тигиз бўлиб ўсган баланд зиркларга яқинлашди. Шу пайт қорда ҳали унча эскирмаган бир из кўринди. Гўё ёлғиз бир қўй ёки эчки баланддан тушиб келиб, шу зирклар орасига кириб кетган. Лекин қишда бу тоғда қўй-эчки нима қилсин?

Холбек бунинг кийик эканини пайқади ва из кетган томонга секин бурилди. Қор майин эди. У шарпасини сездирмасликка тиришиб зиркзорга кирди.

Юқориқоқда бир бола қуруқ арчага болта ура бошлаган эди. Холбек тез ўгирилиб, қўли билан «жим» деган ишорани қилди. Бола болта кўтарганча унга ағрайиб қараб қолди.

Зирклар тўрт тарафни девордек ўраб турар, фақат кийик изи кириб кетган жойда ичкарига ўтадиган торгина йўл бор эди.

Кийик бетоб эканми, зиркзор ичига кириб ухлаб қолган экан. Холбек ҳалиги йўлақдан секин кираётганда бирдан ичкаридаги зирклар шатирлаб кетди.

У ҳар қанча эҳтиёт бўлса ҳам, кийик шарпа сезиб уйғониб кетган ва уйқу аралаш нариги ёққа қараб сакраган эди. Бироқ у томонни баланд ва тигиз зирклар тўсиб турар эди. Кийик ўтолмади-ю олдинги икки оёғи зиркларнинг орасига кириб қолди. Кийик оёғини тортиб олиб, ўзини ўнглагунча Холбек бир сакраб етиб борди. Умрида жуда кўп чарс молларни ушлаб ўрганган Холбек кийикнинг орқа оёқларига чанг солди.

Бу орада кийик олдинги оёқларини зирқдан бўшатиб, жон ҳолатда бир сакради. Холбек жуда бақувват йигит бўлишига қарамай, ўртacha эчкидай келадиган шу кийикнинг сакраш зарби уни қорга ағанатди. Бироқ кийикнинг орқа оёғи ҳамон Холбекнинг қўлида эди. Кийикнинг ўзи ҳам йиқилиб тушди. Холбек унинг оёқларини қўйиб юбормай:

— Мамадали! Чоп! — деб қичқирди.

Юқорида болта ушлаб турган ҳалиги бола шатирлашгани эшитган захоти бу томонга қараб чопган эди. Келиб қараса, Холбекнинг телпаги бошидан учиб кетган, ҳамма ёғи қор. Кийик оёғини ҳар силтаб тортганда Холбекнинг қорда ётган гавдаси бир кўтарилиб тушар эди.

Бола кийикнинг устига ўзини ташлади ва дарров

бўйнидан олди. Лекин кийик ипакдай силлиқ ва ниҳоят-да серпай эди, бир талпиниб бўйинини бўшатиб олди.

— Олдинги оёғидан ол, аҳмоқ! — деди қўли толиб ҳолдан кетаётган Холбек.

Бола кийикнинг олд оёқидан олган эди, жонивор ёнбошига йиқилди. Холбек энди ўзини ўнглаб чўккалади. Лабларига ёпишган қорни туфлаб ташлади-да, кийикнинг бир оёғини тиззаси билан босиб, белидаги чилвирини ечди. Боланинг ёрдами билан кийикнинг оёқларини бир жойга йиғиб куликлай бошлади. Кийик энди биринчи марта товуш чиқарди. Паст, нафис вва умидсиз овоз билан қискагина маъради.

Холбек қўп йил чўпонлик килиб бунақа таъсирли маърашни эшитмаган эди. Кийик типирчилар, йирик қора кўзлари учкун сочиб йилтирар, қизғиш-кул ранг сирти ва оқиш қорни жуда чиройли кўринар эди.

Қорли ён бағирлардан болта товуши эшитилар эди. Ҳеч нарсадан беҳабар йигитчалар ўтин кесмоқда эдилар. Ток чўкқилари қуёш нуридан ялтирар, кийик энди тақдирга тан бергандай шу чўкқиларга маъюс тикилиб ётар эди.

Холбек ўша куни тоғдан ўтин ўрнига кийик ўнгариб кетди. Ойқўлда тирик кийикни яқиндан кўрган одам жуда кам эди. Уларнинг ҳовлиларидан одам узилмай қолди.

Холбек кийикни бедахонага олиб кириб, шохини аралаш бўйнидан арқон билан боғлаб қўйди-ю оёғини бўшатиб олди.

Келганларнинг орасида кийикни яхши биладиган овчилар ҳам бор эди. Шулардан бири кийикнинг шохидаси бўғинларини санаб:

— Беш яшар экан, — деди. Кейин унинг қорнини салмоқлаб кўрди: — Юки борга ўхшайди.

— Ҳа, мен ҳам ўнгариб келаётиб сездим, — деди Холбек.

— Эгиз бўлса ҳам ажаб эмас. Жонивор оғирлашганда. Бошқоронғига ўхшаган бир дардга йўлиққан. Бўлма-са тўпидан ажраб, зирқорда ухлаб қолмас эди.

Кийик одамлардан хуркиб, бадани дир-дир титрар, хадеб арқондан бўшамоқчи бўлиб сакрар эди.

— Э, бу бўғилиб ҳаром ўлади, вақтнинг борида сўя қол, ўғлим, — деди Исмат ота.

Ўша пайтда Холбекнинг Жаннатхонга уйланганига энди икки ойча бўлган эди. Жаннатхоннинг кийикка раҳми келиб:

— Сўйманг, Холбек ака, сўйманг! — деб илтимос қилди.

Холбекнинг ойиси Рихси хола ҳам:

— Юки бўлса, уволига қоласан, — деди.

Исмат бобо уларга ўшқириб берди:

— Аёл халқи аҳмоқ бўлади-да! Шунча меҳнат қилиб тутиб келсину энди бекорга қўйиб юборсинми?

Овчилардан бири:

— Шаҳарга элтиб бер, — деди. — Хайвонот боғи сотиб олади.

Аммо қишлоқда кийик гўштини ейишга ҳавас қилиб юрганлар кўп эди. Улар:

— Овни шаҳарга олиб бориб сотиш ноқаслик бўлади, — дерди.

Жаннатхон эрига шивирлаб:

— Сўйманг, боқиб оламиз, — дер ва кийикнинг олдида дам-бадам беда гулидан тўқарди.

Кийик емишга қарамас, нукул одамлардан хуркар эди.

Одамлар тарқаб, қоронғи тушганда Жаннатхон кийикдан хабар олиб, қувониб келди:

— Кийик «курт-курт» қилиб беданинг гулидан еяпти!

Холбекнинг ўзи бориб қараган эди, кийик яна безовта бўлиб, ўзини ҳар қаёққа ота бошлади. Кечаси арқонга ўралиб ҳаром ўлса, «ноқас, ўзи ҳам қуруқ қолди, бизга ҳам бермади» дейишлари аниқ.

Холбек «кийик бўғилса вақтида ҳалоллайман», деб пичоғини сандалнинг устига қўйиб, яна анча вақт иккиланиб ўтирди. Агар отаси «майли, қўйиб юбор, тоғда кийик кўпайсин» деса, Холбек кийикни қўйиб юбориши ҳам мумкин эди. Бироқ Исмат бобо кийикнинг гўшtidан райондаги ошналарига олиб бормоқчи эди, Холбекни ўз ҳолига қўймади.

... Холбек ноилож кийикни сўйган эди, қорнидан иккита боласи чиқди.

Жаннатхон ўшанда биринчи марта Холбекдан озорланиб:

— Сиз ҳам отангизга ўхшаган бераҳм экансиз! — деган эди.

Ҳозир шу гап Холбекнинг қуловига қайтадан эшитилиб кетди.

«Отангга тортибсан» деган сўзлар унга чидаб бўлмас бир ҳақоратдай туюлади. Шунинг учун Холбек бошқа

тўғрида ўйлашга тиришди. «Серка ҳам ўша кийикнинг қасдига қочдимикин», — деди ичида.

Аммо ўйи чала қолди.

Сурувнинг олди Девдарага ошиб ўтмоқда эди. Ўз номига мос келадиган бу бахайбат дара Холбекка доим сирли ва хатарли кўринарди. У қўйларини тезроқ қайтариш учун «хай-хай»лаб Девдара томонга чошиб кетди.

22

Девдаранинг тубидан оқиб ўтадиган сув ёзда одамни оқизадиган даражада қатта бўлади. Унинг гувиллашига баланд ва тик қирғоқларининг акс садоси қўшилади. Даранинг нариги ёғида баландлиги юз метрча келадиган девордай тик қоятош бор. Унинг юқори қисмига ғалати расмлар ўйилган. Болалар чизган суратдай соддагина ўймакорликларда баъзиси қўйга ҳам, эчкига ҳам ўхшайдиган хайвонлар, тош қурол кўтарган, сочлари ўсиқ яланғоч одамлар тасвирланган. Даранинг бериги томонидан қараган киши бу одамларнинг орасида энг улкани ва ҳаммага иш буюриб, марказда тургани аёл киши эканини гавдасидан ва кўкрагидан билиши мумкин.

Бу расмларни одам ишлаганига ишониш қийин эди, чунки расм ўйилган саксон-тўқсон метрли баландликка ҳеч қандай нарвон билан чиқиб бўлмас эди. Бунинг устига серсоч ва яланғоч аёл... Қайси бир замонда қайси бир мулла қуръонда расм чизиш ман этилганидан келиб чиқиб, «бу суратларни девлар чизган, аёли — алвасти» деган бўлса керак, содда тоғликлар шундан кейин бу ерни Девдара деб атайдиган бўлишган. Анча-мунча одам бу дарага ёлғиз келса, ота-боболаридан эшитган дев чалиши эсига тушиб, юраги шигиллай бошлайди.

Холбек Девдарага ошиб ўтиб, қўйларини қайтарар экан, тошга ўйилган ҳалиги суратларга қарамасликка тиришар эди. Бир вақт худди ўша ёқдан:

— Хей, кимсан? — деган товуш эшитилди.

Бу товуш кимсасиз бу жойларда анча вақтгача акс садо бериб турди. Холбек товуш келган томонга атайлаб қарамади. Чунки «қараган одамнинг ҳушини олиб, кейин бир балога йўлиқтиради», деб эшитган эди.

— Холбекмисан? — деди яна ўша товуш. Бу гал Холбекка овоз танишдек туюлди. Замоналининг товушига ўхшади. «Таниш одамнинг қиёфасига кириб чакира-

ди, жавоб берсанг, оғзингни қийшайтириб кетади!» деган гап эсига тушди.

Холбек ўзини эшитмасликка солиб қўйларини қувиб хайдаб кетаётган эди:

— Тўхта, мен ажинаман, қўрққанингни сезсам бари бир чалиб кетаман! — деди ҳалиги таниш овоз. Сўнг бир неча кишининг қаҳ-қаҳлаб кулгани эшитилди.

Холбек энди ўгирилиб қаради. Сурат солинган баланд қоятошнинг устида Замонали ва комбенизон кийган яна икки киши турар эди. Кигиз қалпоқ кийган учинчи бир киши бели билан икки сонига арқон боғлаб, юқоридан ҳалиги суратларнинг устига осилиб тушган ва ок бир нарсани тошга қўйиб нимадир чизмоқда эди.

Холбек ҳеч нарсага тушунолмамай ағрайиб турди-ю:

— Замонали? — деди баланд товуш билан. Қаттиқ гапирилмаса овоз етиб бормас эди: — Нима бало қияпсанлар?

— Бу ёққа кел, иш бор! — деб қўл силкиди Замонали.

Арқонга осилиб туриб тошда нимадир чизаётган йигит қўлидаги оқ нарсани ўрам қила бошлади. Холбек бунинг қоғоз эканини, йигит тошга ўйилган расмларни қоғозга тушириб олаётганини энди пайқади. Арқон йигитнинг оёқларини қийиб кетди, чамаси:

— Торт! — деб юқоридагиларга қичқирди.

Уни тортиб ола бошладилар.

Холбек ўзининг бояги ҳадиги учун энди хижолат бўлди. Замоналининг олдига бормаса қўрқоқ кўриниши мумкинлигини сизди. Қўйларини нарёқдан кўринадиган қилиб ёйиб қўйди-да, тошларга тармашиб, юқорига ўрлаб кетди.

У даранинг пастроғидан сув кечиб нарёққа ўтиши мумкин эди. Аммо Замоналига ва унинг нотаниш шерикларига Холбек ўзининг қўрқоқ эмаслигини, фақат инсу жинсга келганда одамлардан ўрганган иримига амал қилганини кўрсатиб қўйгиси келди. Юқорида даранинг икки томонидаги қоятошлар бир-бирига жуда яқин келган жой бор. Ундан дадил сакраган одам нариги ёққа ўтиши мумкин. Аммо бош айланарли баландликдан тош жарнинг тубига қараган киши бўкириб, кўпириб оқаётган сувдан чўчиса, зовдан кулаб чилпарчин бўлиши ҳеч гап эмас. Бу ердан тоғлик йигитларнинг энг далиллари сакраб ўта олади.

Ҳозир Холбек ҳам шу ердан сакраб ўтди ва Замоналининг олдига ранги оқариброқ тушиб борди. Сакраш

осон бўлмаганини Замонали унинг рангидан сездди. «Хар ҳолда, бўш келмайди!» деб, Холбекка ўзича қойил бўлиб кўйди. Сўнг уни ёнидаги кишилар билан таништирди.

Бир лаҳза нафасини ростлаб, ҳозир яна арқонга осилиб тушаётган чайир гавдали, паст бўйли, қорамтир кўнғир юзли йигит — ўттиз ёшли археолог олим Аҳаджон Маҳкамов эди. Замонали у билан Тошкентда ўқиб юрган пайтларида танишган, бир кун унга Девдара тўғрисида гапириб берган эди. Аҳаджон кизиқиб қолиб, «албатта борамиз» деган эди. Кеча у шериклари билан қишлоққа келди. Замонали идорадан жавоб олиб, уларни тоққа бошлаб чиқди, бироқ машиналари дарага ўтолмай пастда қолиб кетди.

Комбинезон кийган, сочлари кўп тўкилиб, чаккалари ялттираб қолган баланд бўйли озғин хайдовчи йигит Аҳаджонга керакли нарсаларни елкасида кўтариб келди. Ҳозир шу хайдовчи билан яна бир йигит арқоннинг бир учини катта арчага боғлаб қўйиб, Аҳаджонга боғланган иккинчи учини аста-секин пастга туширмоқда эди.

— Шунчалик зарил эканми? — деди Холбек «зарур» сўзини қишлоқча талаффуз этиб.

— Зарил ҳам гапми! — кулди Замонали.

У ҳам, комбинезонли кишилар ҳам катта бир хази на топгандай хурсанд эканликларини Холбек энди сездди.

Тошдаги расмлар бундан кўп минг йил аввал ўтган бобо калонларимизнинг ижоди экан. Шу расмларга қараб, қадимги одамлар қандай яшаганини билиш мумкин. Боболаримиз жуда қадим замонларда шунчалик расм чизишни билганлиги ҳам Ўзбекистон тарихи учун муҳим бир янгилик. Аҳаджон тошдаги расмларни дастурхондай катта, йилтироқ қоғозларга кўчириб, Тошкентга, Фанлар академиясига олиб кетмоқчи.

— Мана бу калькага бир кара, — деди Замонали. У «калька» деб расм кўчирилган қоғозни айтган эди. Холбек эса болаларникидай чалакамчатти расмлар, шохлари жимжимадор буғулар ва сочи ўсиқ яланғоч одамларнинг орасидан Замонали айтган «калькани» қидириб тополмади.

— Калькаси мана буми? — деб суратнинг марказидаги бўйдор аёлни кўрсатди.

Замонали кальканинг нималигини тушунтирди. Холбек уялиб кетди, аммо сир бой бермасдан:

— Шу одамлар шу расмни чизгани ёлғон, — деди.

— Нега?

— Бўйини кўряпсанми? Биздан ҳам пастак. Бу тошнинг баландлиги...

— Сен сувга кара, — деди Замонали. — Тезлиги зўр, тошларни кемириб оқяпти. Шу оқишида ҳар йили тоғни қанча ўяди? Минг йилда-чи? Ўн минг йилда-чи?

Бу дара илгари унча чуқур бўлмагани, расмни афсонавий девлар эмас, ярим ёввойи одамлар ўйиб кетгани Холбекнинг назарида Девдаранинг обрўсини тушириб юборгандай бўлди. Тўғри, унинг юрагига тахлика солиб юрган сирли «душманлар» чиппакка чикса, Холбек ҳам қатта бир енгиллик сезган бўлар эди. Аммо ҳамиша хайбат ва салобатга тўлиб турадиган Девдаранинг сири кетиб «миси чикиб» қолиши... Йўқ, Холбек буни истамайди, бунга ишонмайди. Замоналига қўшилиб шак келтирса бир балага гирифтор бўлиши мумкин.

— Мунча қатта кетманглар, лекин... — деди у Замоналига.

Пастдан бўғиқ товуш эшитилди:

— Торт!

Аҳаджонни яна тортиб олдилар. У арқон кийиб кетган сонларини уқалаб:

— Беш минутдан ортиқ чидаб бўлмайди-е! — деди. — Ишимиз бугун битмайди, Замонали. Мен ҳали эртаиндин яна арғимчоқ учадиганга ўхшайман.

Бу миқти йигитнинг шаҳарлик олим эканига Холбекнинг ишонигиси келмас эди. Девдаранинг зовидан бир марта арқонга осилиб тушадиган мардни топиш қанчалик мушқулу бу йигит уч кун сурункасига шундай қилмоқчи. Яна буни жўнгина қилиб «арғимчоқ учиш» деб атаяпти.

— Сиз кетаверинг, бўлмаса, — деди Аҳаджон Замоналига. — Бизга мана бу чўпон дўстлар ёрдам беришар ахир...

Холбек булар билан ёлғиз қолгиси келмай:

— Қанақа ёрдам? — деди Замоналига.

— Мен ҳозир бориб Аваз билан Эшмурот акаларга ҳам айтиб кетаман. Меҳмонлар кечаси Қорабулоқнинг бўйида тунашса керак. Машиналари ўша ерда турибди. Холбек, сен тандир кадобнинг пирисан. Булар таърифингни эшитиб, қизиқиб қолишди.

— Қўй бўлса қилаверамиз.

— Топилади. Ундан кейин меҳмонларга Девдаранинг ривоятларидан айтиб беринглар. Фан учун керак.

— Ривоятинг нимаси?

— Ҳо, Тоғбой бобога учраган ажина бор-ку, ана шунга ўхшаган ёлғон гаплар-да.

«Ажина» деб эшиттириб гапирган одам ажинани чақирармиш» — Холбек шуни эслади.

— Мен бунақа гапни билмайман, — деди шошилиб.

— Биласану шак келтиргинг келмаяпти-да. Майли, ажина урса ҳам мени урсин, мен ҳозир бир шак келтирай-чи...

Замонали меҳмонларга юзланди.

— Бу ер жуда ғалати жой-да. Бир кун Тоғбой бува деган чол эшак миниб ўтинга келаётса, Девдаранинг оғзида семизгина бир така турганмиш. «Адашиб келган, чамаси», деб чол секин эшагидан тушибди. Така қочмас эмиш. «Оббо, жонивор-ей, одамга ўрганган экан-да», деб, чол уни ушлаб, эшагига ўнгариб олибди. Ўзи камбағал одам экан, такани қандай сўйиб ейишини ўйлаб кетибди. Агар кўрган бўлсангизлар, баъзи қишлоқларда таканинг маълум бир жойидан ишланган носвой халталар бўлади. «Ёрғоқ» дейилади.

— Кўрганмиз, — кулди хайдовчи йгит.

— Тоғбой бува шунақа ёрғонини йўқотиб, хумор бўлиб юрган экан. Энди ўнгариб кетаётган такасининг носвой халта бўладиган жойини ҳам чамалаб кўрибди. Шунда така бирдан тилга кириб, «Қалай, отангнинг ёрғонича келадими?» — дермиш. Тоғбой бува кўрқиб кетиб ўзини эшакдан ерга ташлабди-ю дарров калима келтирибди. Бир вақт қараса, така-пака йўқ эмиш. Ажина экан!

Замонали меҳмонларга қўшилиб кулар ва жиддий турган Холбекка «мана, мени уриб кетмади-ку», дегандай қилиб қарар эди.

Холбек тўққиз, ўн яшарлик пайтларида Замоналини «отаси қамалган» деб калака қилар эди. Бола бўлгани учун бунинг маъносини тушунмас, отасининг гапларига биноан Замоналини тубан бир кишининг ўғли деб билар ва уни «оғзи қийшиқ» деган маънода масҳара қилар эди.

Мана энди кулиш навбати Замоналига келганга ўхшайди. У Тошкентда ўқиб, жуда билимдон бўлиб келган, ҳозир соя-салқин идорада ишлайди.

— Кулсанг, кулсанг, биз орқада қолган молбоқармиз! — деди Холбек бирдан аччиғланиб. — Шуни очик айтиб қўя қолсанг бўлмайдими? «Ажина» деб наштарингни яшириб санчиб нима қиласан?

— Сенга яшириб наштар санчганлар бошқалар, Хол-

бек. Тоғни талқон қиладиган йигитсану одамзоднинг кучига ишонмайсан. Шу тошга расм ўйиб кетганлар — биздан ҳам қолоқ кишилар экан-ку. Биз нега «буни девлар қилган» деб юрибмиз? Сени онгли, маданиятли қилиб тарбиялаши керак бўлган ғамхўрларингдан бири отанг, бири поччанг Ортиқ, бири уларнинг дўсти Давлатбеков... Агар тушунишса, сен ҳали ҳам ажинага ишониб юрганинг билан уларнинг «тарбиясига» ҳам баҳо беряпсан.

— Хўш, сен-чи, сен бу ерга мажлис ўтказгани келдингми?

Замонали кесатикқа тан бергандай бош эгиб кулди:

— Мен сенга Девдаранинг тилсимини очадиган калит топиб бермоқчи эдим... Бўлмади. Энди меҳмонларга қараш... Аҳаджон ака, хайр бўлмаса...

— Индин кечқурун келасиз-а?

— Харакат қиламан. Лекин кеч қолсам, кутмангизлар. Шу кунларда олатасир ишларимиз кўп.

23

Пастдан саф тортиб келаётган цемент «симёғочлар» Ойкўлга етай деб қолган. Мансуров «арралаб бўлмайдиганидан ўрнатинг» деб пичинг қилганда Давлатбековнинг кўзига тикандай қадалган бу нарсалар hozир унга жуда хушқомат кўринади. Чунки воқеанинг тафсилотини билмайдиган ойкўлликлар унинг югуриб-елиб юрганини кўришиб, «Қишлоғимизга Давлатбеков электр тушириб келяпти, директор янгилангандан бери бу одам халққа ғамхўр бўлиб қолди!» дейишади.

Давлатбековга энг кераги мана шу. У ўзининг онгидаги чархпалакни Ойкўлга келаётган электрнинг кучи билан ҳам юргизмоқчи, бу ишнинг бутун «рахматини» ўзиники қилиб, яна мавқеини мустаҳкамламоқчи. Ҳозирча унинг бу нияти яхши амалга ошяпти. Тушки овқатга уйига келган Давлатбеков ҳовуз бўйидаги саданинг соясида, сўрида шунинг завқини суриб ётибди.

Давлатбековга ўзининг боғ-ҳовлиси ҳаётнинг жуда ширин, жуда тўла бир мағзидек туюлади. Ярим гектар келадиган бу кўркам боғ силлиқлаб сомон сувоқ қилинган баланд девор билан ўралган. Давлатбековни қийнайдиган юз хил ташвишлар шу девордан нарида — ташқи оламда қолган. Девор қиррасига қадалган тиканлар ҳам бу ташвишларнинг йўлини тўсиши керак.

Дарахт бутун кучини мевасининг пўчоғига эмас, мафизига берганидек, Давлатбеков ҳам топган-тутганини шу боғ-ҳовлига жойлайди.

Бостирмада филдираклари олинган, тагига ёғоч қўйиб, устига брезент ёпилган «Волга» турибди. Ҳозирча Давлатбеков уни бузиб қўйибди, вақти келса тузатиб, Тошкентларга миниб боради.

Осмонга бўй чўзган азим тутлар, ёнроқ ва ўриклар болохонали фиштин иморатга соя солади. Томнинг бўғотида ғурраклар сайрайди, майналар ола қанотларини силкитишиб, дарахтдан дарахтга учиб ўтишади.

Бовда ёз бўйи доим икки-уч киши ишлаб туради. Ҳозир ҳам оқ ятак кийган озгин бир чол ишқомлар орасида тоқларга сув қўйиб юрибди. Баргидан қўп узум. Шивилғониси ҳафта-ўн кунда пишадиган бўлиб қолган. Бовнинг ичкарасига, ёнроқ дарахтлар орасига сабзавот экилган. Бошини кийик билан танғиб олган азамат бир йигит кетмонини офтобда ялтиллашиб картошка чопади.

Нақшлари чўғдай ёниб турган айвонда «Фестиваль» приёмниги тиниқ товуш билан концерт бeryпти. Давлатбековнинг қарға шойи қўйлак-лозим кийган хотини ёзги ошхонада қийма палов пиширяпти. Келинлари терак соясида бугун сўйилган қўйнинг гўштини тузлаяпти.

Этигини ечиб, дўшисини бошидан олиб қўйиб, ёнбошлаб ётган Давлатбеков ҳовузга бирпас тикилиб турди-да, кейин бошини кўтариб келинини чақирди:

— Анави ўпка-пўпкангдан озгина қиймалаб бер! Лекин пиёз аралашмасин.

Келини унинг айтганини қилиб, қошиқнинг учида хом қийма келтирди. Давлатбеков ўрнидан туриб ўтирди. Сўнг қошиқдагидан бир чимдим олиб, ҳовузга ташлади. Ойнадай силлиқ сув бирдан тўлқинланди, баъзи жойлари бижирлаб кўпирди. Билақдай келадиган бир балиқ қиймани бошқа кичикларидан тортиб олиб еярди.

«Кўзингдан аканг сенинг, бўш келма! — деди Давлатбеков балиқнинг кучидан завқланиб. Сўнг бошқарма бошлиғи Фиёсиддиновни эслаб кетди: — Балиқни яхши кўради, яна бир келса эди, ўтган йилдагидай ёктирганини ушлатиб, қовуртириб берар эдим. Мансуров ахмоқ! На ўзи ҳузур кўради, на бошқа катталарга кўрсатади. Шу кетишда ҳадемай думи тугилади. Кимга керак бунака закончи?»

Айвондаги радио Давлатбековнинг яхши кўрган қуйини айтиб қолди.

— Баландлатиб кўйинглар! — кичқирди келинига у.
Ховузда балиқлар тиниқ сувни тўлқинлатиб ўйнайди, боғдан райхон хиди келади. Давлатбеков радиодан айтилаётган куйдан, хусусан, унинг сўзларидан завқланиб тебранади:

*Яна ўйнайлик, яна куйлайлик,
Иқболимиз ёрқин экан, даврон сурайлик!
Иқболимиз ёрқин экан, даврон сурайлик!*

Давлатбеков ошни еб бўлиб, чойга ҳам қониб, ховуз бўйида энди бир мизғиб олмоқчи бўлиб чўзилган эди, кўчада мотор гувиллади. Давлатбековнинг чиройли хаворанг дарвозаси олдига бир «газик» келиб тўхтади. Дарвозани очишга чиққан келини кутилмаганда... Мансуровни бошлаб кирди.

Чақирса келмайдиган одам энди бирдан ўзи кулимсираб кириб келганидан уй эгаси ҳангу манг бўлиб қолди:

— Ие! Ие! — деб сўридан сакраб тушиб, калишини кияр-киймас директорга қараб чопди.

Мансуров бу ерга биринчи келиши эди: кўркам бокқа, болохонадор иморатга, сояда суви қорайиб кўринаётган ховузга бир-бир кўз югуртириб чиқди.

Давлатбеков уни сув бўйидаги сўрига таклиф қилди.

— Йўқ, иш бор, — деди Мансуров. — Сиз ҳам бирга чикасиз.

«Бу менинг молу мулкимни кўриб қўймоқчиман? — этик кияётиб ўйланди Давлатбеков. — Чақиқ билан келган! Иши бўлса одам юбормасмиди? Уйимда телефон туришти, қўнғироқ қилмасмиди?»

Мансуров ишқомларга томон ўтди. Ток суғораётган чол ва барваста йигит директор билан саломлашди. Давлатбеков, этигини чала кийиб, директорга томон шошилди. Чунки боғда ишлаётганлар давлат хўжалиги ишчилари эди.

— Танишиб кўйинг, ўртоқ Мансуров, бу мўйсафид менинг қайнатам, — олдини олиб деди Давлатбеков. — Йигит амакиваччам.

— Қариндошларингизни ишлатиб, ўзингиз мўйловни бураб ётган экансиз-да.

Чол билан йигит директорнинг гапини ёқтириб қулишди. Давлатбеков ҳаммадан каттиқроқ қаҳ-қаҳ уришга тиришар эди.

У ўз боғининг ҳозир мумкин қадар кичик кўрини-

шини, айвондаги нақшлар, ҳовузда семирган балиқлар Мансуров кетгунча кўзга ташланмай туришини истарди.

У Мансуровни яна сўрига таклиф килди.

— Вақт йўқ, қани, кетдик, — деди Мансуров.

Улар Бодомзор қишлоғини «газик»да оралаб ўтиб, асфальт ётқизилган катта йўлга қараб кетишди.

Бирор соат ичида шу йўлдан бошқарма бошлиғи Фиёсиддинов ўтиши керак. Унинг секретари боя Мансуровга телефон қилиб, шундай деган эди: «Қобилжон Фиёсович сизни чақиртирмоқчи эдилар, бугун сиздан наридаги бир гуруҳ жамоаларнинг активини йиғиб, тушда кенгаш ўтказгани кетяптилар, сиз бу ерга келиб, вақт ўтказиб юрманг, катта йўлга чиқиб туришингизни сўрадилар, қайтишда гаплашар эканлар, Давлатбековни ҳам олиб чиқар экансиз».

Бошқарма бу ерга олтмиш чақирим келади. Йўл хийла ёмон: машинада бориб келишга сал кам бир кун кетади. Фиёсиддинов Мансуровни шу ташвишдан қутқаргани албатта яхши, ammo бунинг эвазига яна қанақа топшириқлар беришар экан, қанақа мажбуриятлар юклашар экан? Мансуров мана шуни ўйлайди.

Орка ўриндикда ўтирган Давлатбековнинг оқ оралаган хушбичим мўйлови яқинда еган паловининг ёғидан йилтираб турар эди. Мансуров унга ўгирилиб, қаёққа ва нега кетаётганларини айтмоқчи бўлган эди, унинг қипқизил юзига ва мўйлови йилтиллаётганига кўзи тушиб, айтгиси келмади.

Мансуров ҳақиқатан Давлатбековнинг қандай яшашини бир кўриб қўйиш учун атайлаб унинг ҳовлисига кириб ўтган эди. Энди у ерда кўрганларини Бодомзор қишлоғининг умумий аҳволига солиштира бошлади.

Машина қишлоқдан чиққунча уч-тўрт марта сув кечиб ўтди. Одамларнинг томорқаларида дуруст-дуруст тоқлар, шохлари мевадан эгилган дарахтлар кўринади.

Нега ва қаёққа кетаётганларини билолмай хит бўлиб ўтирган Давлатбеков охири жимликдан бўғилиб кетди.

— Ўртоқ Мансуров, мени отишга олиб кетяпсизми, нега айтмайсиз! — деб ҳазиллашди.

— Тўхтагинг, — деди Мансуров хайдовчига. — Катта йўлнинг четига буриб қўйинг.

Директорнинг кетидан Давлатбеков ҳам ерга тушди.

— Мана энди Фиёсиддиновни кутамиз, — деди Мансуров.

— Э-э, чиқиб туринглар деганмиди! — бирдан енгил

тортди Давлатбеков. — Ҳакам ёрилиб кетди-ку, ўрток Мансуров, боятдан бери айтмайсизми?

Мансуров индамай юқорига қаради. Тоғлар бу ердан Самарқанд кошнларидай силлиқ мовий тус бериб кўрилади. Тоғ этагида Ойқўл қишлоғининг миззатераклари элас-элас кўзга ташланади.

Кун унча иссиқ эмас. Йўл четида зарғалдоқлар сайрайди.

Мансуров ҳозир Бодомзор билан Ойқўлнинг тақдирларини ўйлайди, Замоналининг гаплари эсига тушади.

Улар келиб тушган йўлнинг этагида илгари Бодомзордаги жамоанинг катта бир боғи бор эди. Ҳозир унинг деворлари кулаб, ариқлари бекилиб кетган, баланд-баланд мева дарахтларининг тепасида қуриган шохлар орасида яккам-дуккам яшил новдалар қолган.

Мансуров шу боққа қараб юрди. Давлатбеков ҳурмат юзасидан унга эргашди.

Ўн-ўн бир ёшли бир бола кекса нокнинг шохида туриб, қуриган шох-шаббаларни синдириб ташлар, пастда юзини ажин қоплаган бир кампир уларни териб дасталар эди.

Улар Мансуров билан Давлатбековни кўриб аввал кўркишиди ва ишларини тўхтатишди. Мансуров яхши гапириб хол-аҳвол сўрагандан сўнг:

— О-о, айланай сиздан, мулла болам, — деди кампир ух тортиб. — Урушдан олдин биз бу боғларга нуқул мева тергани келар эдик. Ҳар нокзорлар бор эди, ҳар бодомзорлар бор эди! Қайрилиб қарамаган, қайрилиб кириб ўтмаган одам бўлмас эди.

Давлатбеков Мансуровга изох берди:

— Лекин аввалги раис боққа қарамай қўйгани рост. Бу қишлоққа Ойқўл ҳам қўшилиб, чорвадор жамоа бўлгандан кейин, мевага план беришмаган. План берилмагандан кейин, ўзингиз биласиз, кредит ажратилмайди. Боғнинг ҳам харажати кўп бўлади. Айниқса, бу боғларда қариган дарахтлар кўп эди...

— Айланай Усмонжон, бу боғлар қариса ҳам бизни боқар эди. Биз Ойқўлга қўшилганда мен звеновой эдим. «Ойқўлнинг чорваси кўп экан, бизни ҳам энди чорва боқади», деб юраверибмиз. «Бу боғлар берадиган даромадга энди зор эмасмиз» дебмиз. Охири нима бўлди? Уларнинг чорваси ҳам чўқди-ю бу боғлар ҳам...

— Нима, қўшилиш нотўғри бўлган демоқчимисиз,

кампир? — Давлатбековнинг овози энди тахдидли жанглади.

— Тўғри бўлса, нега бундан ҳар икки кишлоқ зарар кўрган? — деди Мансуров.

Давлатбеков бирдан Замоналини эслади, «Етказипти ҳаммасини! — деди ичи музлаб. — Шунинг учун бу менга мунчалик терс гапириб, ҳовлимни ҳам текшириб юрган экан-да».

— Йўқолган пичоқнинг сопи олтин бўлавермасин, кампир! — деди Давлатбеков ўзини ўнглашга тиришиб. — Бу ердаги боғ қариб ишдан чиққан бўлса, нарёқда янги боғларимиз бор.

— Кўрдим, шулардан бири идорангизнинг олдида-ю бири ҳовлингизда, — деди Мансуров.

— Ўртоқ Мансуров, сиз менга эллик минг пул ажратиб, икки-уч йил вақт беринг, мана шу боғларни ўзимникидан ўн баробар яхши қилиб бермасам, ҳар нарса денг.

— Ҳозир менда боғдорчиликка сарфлайдиган пул йўқлигини билиб туриб шундай деяпсиз-да!

— Нима қилай, хўжалиқда ҳамма нарсанинг отаси ҳам, онаси ҳам пул.

— Пулми ё жонкуярликми? Агар сиз чинакам жонкуяр бошлиқ бўлганингизда она кишлоғингиздаги боғларнинг бу аҳволини кўриб туриб, ўз боғингизга шунчалик бино қўярмидингиз? Ҳовуз бўйида шунчалик лаззатланиб ёта олармидингиз?

— Э, лаззат қаёқда, ўртоқ директор! Кеча-ю кундуз тиним йўқ! Туш пайти бирпас дам олай, десам, шу ҳам мана, бурнимдан булоқ бўлиб чиқяпти-ку!

Мансуров ичида «Бу одамдан кутулиш керак, — деб қўйди. — Баданидан нам ўтмайди-я!».

Орқада машина дудуглади. Мансуров ўгирилиб қаради-ю «газик»нинг олдида келиб тўхтаган таниш оқ «Волга»ни кўриб, ўша томонга шошилди. Давлатбеков ундан ортда қолмай йирик-йирик одимлаб келар эди.

24

Янги оқ «Волга»дан бошқарма бошлиғи Қобилжон Ғиёсиддинов тушиб келди. У қирқ беш ёшларга борган, урушга солдат бўлиб бориб, капитан бўлиб қайтган. Белоруссия ўрмонларида партизан отрядига командирлик қилиб юрган пайтларида бошига теккан осколка ўнг чак-

касида каттагина из қолдирган барваста киши эди. Машинасидан тушиб, капрон шляпасини бошидан олди-да, терлаган бўйнини елпиди. Йўл бўйида бир-иккита шохи кўкарган, қолган шохлари қуриб қолган кекса бақатерак бор эди. Гиёсиддинов шунинг соясига ўтгунча нарёқдан Мансуров билан Давлатбеков ҳам етиб келишди.

Улар кўришиб, сўрашиб турганда, орқадан яна битта «Волга» келиб тўхтади. Бунисининг ранги кўк, ўзи анча эскириб у ер-бу ерида бўёғи кўчиб қолган эди. Буни Гиёсиддинов илгари райкомнинг биринчи котиби бўлганда минар эди. Ҳозир кўк «Волга»дан бошқарманинг иккинчи раҳбари Абдуманноп Воҳидов тушиб келди.

Ўсиқ ва майин қора сочларида тароқ излари қолган, ёши энди ўтгиз егиларга борган Воҳидов ўтган йили Москвадаги Олий партия мактабини битириб келган эди. Ҳозирги кийиниши ҳам москвача эди: шпурсиз қора туфли, манжетсиз шим, эғнида оппоқ синтетик кўйлак. Ўзи хипча, елкаси кенг, юзидан ҳали ёшлик жозибаси кетмаган.

Кенгаш яхши ўтган чамаси, Гиёсиддиновнинг вақти чоғ эди. Мансуров билан Давлатбековнинг орасида асабий бир гап бўлганини юзларидан сезиб, ҳазиллашди:

— Хе, бу мўйловда оқ кўпайиб кетипти-ку! — деди Давлатбековга. — Янги директор зиёли одам-да, қилни қирқ ёраман деб, сизни шошириб қўяётгани йўқми?

Давлатбеков унинг сезгирлигидан қойил бўлди ва дарров «қилга» пайров қидириб:

— Қилни қирқ ёрсалар майли эди, Қобилжон ака, нуқул ўтакамни ёриб қилкўприқдан ўтказадилар! — деди.

Қаҳқаҳа товуши ҳайдовчиларнинг ҳам эътиборини тортди. Улар кулимсираб аскияга қулоқ солишди.

— Қилкўприқдан ўтказаетган бўлса, дуруст, — деди Абдуманноп Воҳидов. — Чунки, нарёғи жаннат. Аммо ташаворса, тўғри жаҳаннамга қулайсиз-да.

Эндиги қаҳқаҳа кўк «Волга»нинг ҳайдовчисига ҳаммадан ортиқ завқ берди. Ҳайдовчиларнинг ҳар бири ўз бошлиғи билан фахрланишни истарди.

— Ташаворгим келганда ҳам ташолмайман, — деди Мансуров.

— Нега? — кула-кула сўради Гиёсиддинов.

— Бу киши қурбонликка қўйни кўп сўйган эканлар, бирини қўйиб, бирига миниб, қилкўприқдан баҳузур ўтиб кетяптилар!

Бу гапнинг тагидаги илмоғини сезишиб, боягидан ҳам қаттиқ кулишди. «Волга»нинг ҳайдовчилари «газик»нинг

олдида турган тўпоригина кишлоқи йигитга «хўжайининг дуруст-ку» дегандай ҳурмат билан қарашди. Брезенти ўнгиб кетган ва «Волга»ларнинг орасида кўрим-сизгина бўлиб турган «газик» уларга энди бошқачарок, аввалгидан савлатлироқ кўринди.

Давлатбеков жуда яйраб кулар, директор билан ҳазил-кашлик рухига қайтганидан қувониб:

— Аммо боладилар! — дерди.

Қобилжон Гиёсиддинов ҳам ўзи ўртага ташлаган пай-ровнинг давра бўйлаб шундай яхши айланиб чиққанидан мамнун бўлиб:

— Ха, яхши, — деди ва Мансуровга кўз тикиб ярим жиддий оҳангда сўради: — Хўжалигингизни ҳам қилкў-приқдан ўтказиб олиш учун яна уч-тўрт мингта қўй бер-сак, боқиб ололасизми?

— Беҳазилми, Қобилжон Гиёсович? — ишонқирамай сўради Мансуров.

Гиёсиддинов жиддийлашди. Водийдаги жамоалар қўй боқишга яйлов тополмай қийналишаётганини, чорва сиқилиб қолиб, даромаддан кўра кўпроқ зарар келтираётганини, давлат шу қўйларни ихтисослаштирилган хўжаликларга бермоқчи бўлаётганини айтди.

Мансуров қўйчиликни сердаромад тармоққа айлантириш унча мушкул эмаслигини билар, агар янгидан бериладиган қўйларни яхшилаб боқиб олишса, хўжалик қаддини анча тез тиклаши мумкинлигини ўйлар эди-ю аммо бир нарсадан хавотирланарди. Куз яқинлашяпти, нарёғи киш. Водийдан келадиған сурувларнинг аҳволи маълум, ем-хашакни ғамлаб, яхши қўралар қуриб, қишдан авайлаб олиб чиқилмаса, талофат кўпайиб, фойда ўрнига зарар кўриш мумкин.

Мансуров шунни айтиб:

— Бўлмаса, Қобилжон ака, — деди, — етти ўлчаб бир кес, деган мақол бор, мен имкониятларимизни яхшилаб ўрганиб чиқай-да, кейин аниқ жавоб айтмай.

Гиёсиддинов қовоғини солди: у Мансуровнинг раҳмат айтиб, дарҳол «хўп» дейишини кутган эди.

— Китобмиди бу, ўрганадиган! — деди у Мансуровга. — Ана тоғ, яйлов, пичанзор, — ҳаммаси кўриниб турипти-ку.

Давлатбеков дарров Гиёсиддиновнинг мушқулини осон қиладиган сўз қидирди.

— Ха, албатта, бу йил пичан жуда бўлик, истаганча ғамлаш мумкин.

— Қаердан гамайси, кишлофингизнинг мана бу ташландиқ боғлариданми? — деб мулойим товуш билан сўради Мансуров.

Орага нокулай жимлик тушди. Давлатбеков Гиёсиддиновга «директоримиз жуда тўнг-да, мана, ўзингиз кўриб турибсиз» дегандай қилиб қаради.

Бояги хушчакчақ рух орадан кўтарилиб, нохуш гаплар чиқаётганини ҳайдовчилар ҳам сезишди-ю энди бошлиқлари томонга қарамасликка тиришишди. Шундай ҳурматли одамларнинг пасту баланд гапларини эшитишдан ўнғайсизланишиб, ўз ишларига уннашди.

— Муталиб Мансуровичнинг гапида ҳам жон бор, — деб Абдуманноп Воҳидов Гиёсиддиновни сал босмоқчи бўлди: — Кўрпасага қараб оёқ узатмоқчи бўляпти. Майли, яхшилаб ўйлаб кўрсин.

— Хали вақт борми, қачон беришмоқчи? — сўради Мансуров ундан.

Воҳидов қачонлигини яхши билса ҳам, ўзини Гиёсиддиновдан баланд олмасликка тиришиб:

— Кузда дейишган эди-а, Қобилжон Гиёсович? — деди.

— Сентябрда.

— Унгача мен, албатта, жавобини айтаман, — деди Мансуров. — Олишимиз аниқ, Қобилжон ака, чунки бизда чорва камайиб кетган. Балки сиз таклиф қилгандан кўпроқ ҳам олармиз.

Қобилжон Гиёсовичнинг энди сал чеҳраси очилди ва иккинчи масалага ўтишга чоғланди. Бу оғирроқ масала бўлгани учун бир лаҳза ўйланиб олди.

Мансуров ҳам кўнглида тугун бўлиб турган муаммони ҳозир айтиб қолишни истар, аммо Гиёсиддинов йўқ деб қўйса, кейин уни қайта кўзга қийин бўлишини ўйлаб тараддулланар эди. Бу Ойқўл билан Бодомзорнинг тақдирига тааллуқли муаммо эди. Ҳозир улар шу икки кишлоқнинг ўртасида туришибди, ҳаммасини ўз кўзлари билан кўришлари мумкин. Хусусан, бундан буёқ кўйнинг туғи ошадиган бўлса, Бодомзорда чорва учун ҳеч қандай қулайлик йўқ, Давлатбеков нуқул ўз ҳузурини ўйлайди... Аммо Гиёсиддиновнинг Давлатбековга муносабати яхши.

Мансуров «ҳозир айтайми, ё кейин пайти бўлармикин» деб иккиланиб турганда бирдан Воҳидов гап очиб қолди:

— Замонали Сайфиддинов сизда ишлайдими?

— Ха, нимаиди?

— Бу икки кишлок тўғрисида жуда... муҳим масалаларни ёзиб келибди. Мен ҳозир шунини батафсилроқ билай деб тушган эдим.

Давлатбековнинг энг ёмон тахминлари ҳам энди тасдиқланди, у нажот истаб Гиёсиддиновга қаради.

Гап бошқа ёққа бурилаётганидан кўнгилсизланган Гиёсиддинов соатига қараб олди-да:

— Нима масала ўзи? — деди.

Мансуров жиноят қилиб қамалиб кетган Каттаевнинг бу икки кишлокни қандай ногўғри бирлаштирилганини, ҳар иккала кишлок ҳам бундан ҳалигача қандай зарар кўриб келаётганини айтишга тушди.

Гиёсиддинов сабрсизланиб:

— Қисқаси, таклифингиз нима? — деди.

— Ихтисослаштириш керак.

— Аниқроғи?

— Бодомзорда сув кўп, ер оз, яйлов йўқ, буни ёнидаги боғдорчилик хўжалигига кўшиб, мева-чевадан план бериш керак, шунга яраша кредит ажратиб, мана бу боғларни тиклаш керак.

— Биз янги ерларда жуда катта боғлар ўстирганмиз, мева планини ўшалар бажаряпти, — деди Гиёсиддинов рад оҳангида.

Унинг боши навбат кутиб ётган ўнлаб, юзлаб муаммолар ва муаммочалар билан тўла. Уларнинг ҳар бири кўнглининг бир четида тугун бўлиб турибди. Бу муаммолардан қайси бири ечилса, кўнглининг ўша чети юмшаб, бутун борлигини бир енгиллатади. Мансуров эса унинг бошига яна битта чигал муаммо солмоқчи, кўнглидаги оғир тугунларни яна биттага кўпайтирмоқчи бўляпти, Гиёсиддинов шундан озорланди.

Давлатбеков яна унга ёрдам қилишга интилди:

— Бодомзор боғдорчилик бўлимига кўшилса, бундаги бўлим идораси Ойкўлга кўчадими? — деди Мансуровга.

Мансуров «ха» деса, Давлатбеков «Замонали тешани ўз кишлоғига қараб чопмоқчи, маҳаллийчилик бу» дейиши мумкин эди. Шунинг учун Мансуров аниқ жавоб бермади.

— Ойкўлгами, бошқа кишлокками, қаерга кўчиришни кейин бошқарма билан бамаслаҳат ўйлашамиз.

Гиёсиддинов бу орада хаёлини тўплаб олди-да:

— Шунча кўчиришу ажратишу қайта қуришлар оз

лик қиялпими сизларга? — деди. — Район марказини неча марта у ёқдан-бу ёққа олиб бориб, олиб келдик. Вилоятда қанча катта ташкилотлар иккига ажралиб кетди... Кеча Тошкентга борганлар гап топиб келишди. Шаҳар марказида илгари битта шопмўйлов милиционер турар эди. Чорраҳада ола таёғини ўйнатиб машиналарга жуда қойилмақом қилиб йўл кўрсатар эди. Ҳозир ўша чорраҳада ўшанақа ола таёқлик шопмўйлов милиционердан иккитаси турган эмиш. «Ҳа, нима гап?» дейишса, «Биттамитиз шаҳарликларга йўл очяпмиз, биттамитиз кишлоқдан келганларга» дермиш.

Давлатбеков бирдан қаҳ-қаҳ уриб кулди. Хайдовчилар яна бу томонга қизиқиб қарашди. Баъзан бир кераксиз қайта қурилишлардан Воҳидов билан Мансуровнинг ҳам ишлари қийинлашиб, таъблари тирриқ бўлиб юрар эди. Шунинг учун Фиёсиддинов айтган гапни улар ҳам маъқуллаб қулишди.

Давлатбеков шу билан бир балодан қутулдим деб қувонаётган эди. Бироқ Воҳидов яна ўша мавзуга қайтди:

— Қобилжон Фиёсович, ўйланмай қилинган баъзи бир ишларни тузатиш учун яна айрим қайта қуришлар керак бўлади. Ҳозир Мансуров кўтарган муаммо, менинг фикримча, ҳал қилиниши зарур бўлган муаммолардан.

Фиёсиддиновнинг назарида, Воҳидов ўзини бошқарма бошлиғидан баланд қўяётгандай туюлди. Унинг жаҳли тез эди, юзи бирдан «лов» этиб қизарди, чаккасидаги яра изи қўқариб кетди:

— Абдуманноп Воҳидович, мен сизга ҳайронман! Қанчадан-қанча катта муаммолар навбат кутиб ётибди! Бу ёқда план, процент, пахта, гўшт! Шунинг ҳаммасини йиғиштириб қўйиб, бу кишлоқларни қўшишу ажратиш билан шуғулланайликми?

— Ким шундай деяпти, Қобилжон Фиёсович? — деди Воҳидов ҳам овозини кўтариб. — Ҳозирнинг ўзида шуғулланмасак ҳам, келажак режаларига киргизиб қўйиш тўғрисида гап бориши мумкинми, йўқми?

— Қўрамитиз, йиғим-терим ўтсин-чи, — деб, Фиёсиддинов сабрсизланиб яна соатига қаради.

Қолган гапни у Воҳидов кетгандан кейин айтмоқчи эди. Бир лаҳзали ўнғайсиз сукутда бошқарма бошлиғи билан Воҳидовнинг орасида азалдан жиддийгина совуқлик борлиги аниқ сезилди.

Кўп йиллар район биринчи секретари бўлиб ишлаган

Гиёсиддинов ҳозир ҳам биринчиликни қўлдан бермай келар эди. Воҳидов биринчилик учун курашишни ўзига эш қўрмай, машинанинг эскиси тегса ҳам, ҳозиргидай Гиёсиддинов ўзини кагга ола бошласа ҳам, буни майда нарсалар деб чандон эътибор бермас эди. Аммо баъзи муҳим масалаларда ўзига берилган ҳуқуқлардан иложи борича тўлиқ фойдаланишга тиришар эди.

Бу янги директор тайинлаш хусусида ҳам шундай бўлган эди. Гиёсиддинов Давлатбековни директорликка мунсиб қўрган, бошқармага шуни айтган эди. Воҳидов бу номзодни очиқ рад қилмади-ю лекин ўз номидан Мансуровни ҳам қўрсатиб, «танлаб олинглар» деди. Оқибат, Воҳидов айтган номзод ўтди. Бу Гиёсиддиновнинг тишига тегиб юрар эди.

Гиёсиддинов ҳозир соатига қараб, қошини хўжайинларча чимириб, Воҳидовнинг кетишини истаб туришида ҳам худди шундай маъно бор эди.

Воҳидов унинг бу қилиғини ўзига олгиси келмай қулимсиради-ю:

— Хўп, — деди Мансуровга. — Агар бошқарма банд бўлса, бу масалани биз... кузда муҳокама қилиб кўрамиз.

— Марҳамат! — деди Гиёсиддинов.

Воҳидов кетишга чоғланди. Мансуров уни машинаси-гача кузатиб қўймоқчи бўлди. Давлатбеков ҳам кузатишни истар эди. Аммо Гиёсиддиновни бу ерда ёлғиз қолдириб кетиб бўлмас эди.

Давлатбеков бир довдиради-ю қолди.

Улар йўл четида ярми қуриб қолган бакатеракнинг ола-чалпоқ соясида туришар эди.

Йўлдан четроқда, оққуврай бутасига қўниб турган зарғалдоқ беғам товуш билан «чу-чуч-чу-чулулу» деб сайраб қўйди.

— Раҳмат, Қобилжон ака, то ўлғунимча хизматингиздан! — Давлатбеков ҳаяжонли, паст товуш билан гапирар эди: — Лекин бу Мансуровни ойқўлликлар бузаяпти-да.

— Бузса сиз нега қараб турасиз?

— Мен... мен бир таклиф киритмоқчи эдим, Қобилжон ака. Хойнахой, янги ерларга одам керакдир?

— Ҳа, хўш?

— Бу Ойқўлда бузғунчилар кўп. Кўчириш бўлимидан одам келган эди. Шуни Ойқўлга тўғриласангизу ҳаммасини ёппасига кўчиртсак... қандоқ бўларкин?

— Сиз ҳам қариб қоляпсиз, дейман-да! — энсаси қотиб деди Гиёсиддинов. — Булар ёппасига кўча, шунча чорвани аммангиз боқадими?

— Боқади, Бодомзордан одам олиб чиқаман.

— Бодомзорда ошиқча одам борми?.. Бўлмаса ўшаларни янги ерларга кўчиртира қолинг!

— Кечирасиз, мен...

— ... Сиз мундай каллани ҳам ишлатинг-да энди! Давлат етиштириш масалаларига шунчалик эътибор беришти-ю сиз энг чорвадор қишлоқни йўқ қилмоқчисиз.

— Мен бу ёғини ўйламабман, кечирасиз, Қобилжон ака, — деди Давлатбеков ялинган товуш билан ва Мансуров эшитмадимикин деб қатта йўлга олазarak кўз ташлаб қўйди.

Воҳидовнинг эшиклари яхши ёпилмайдиган эски «Волга»сини жўнатиб, Гиёсиддиновнинг ярақлаб турган оқ «Волга»си олдидан ўтиб келаётган Мансуров «Иккови ҳам бошлиқ, бирига ёқсанг, бирига ёқмайсан, — дерди ичида. — Бу Гиёсиддинов энг оғир юкни энди устига ортса керақда. Сал ён босадиган Воҳидов бор эди, уни ҳам кеткизди».

Мансуров Гиёсиддиновга юраги бетламайроқ рўпара бўлди.

Зарғалдоқ яна бир марта «чу-чуч-чу-чулулу» — деб қўйди.

— Хўш, — деди Гиёсиддинов Мансуровга тикилиб, — хўжалигингиз бу ойда яна қанча гўшт топшириши керак?

Мансуров айтди.

— Бу озлик қилади, — деди Гиёсиддинов.

— Белгиланган график ўзи шу.

— Э, у график энди эскирди. Шахарлар, пахтакорлар тобора кўп гўшт талаб қиляпти. Ойнинг охиригача бошқармамиз яна уч юз тонна гўшт топширишга сўз берди.

«Бошқармамиз эмиш! — аччиғланди Мансуров ичида. — Ўзи вилоятда мақтаниб сўз берганини биз билмаймизми? Кошки осон бўлса! Хар тонна гўшт — йигирма ўттиздан қўй».

— Хозир ҳамма хўжаликлар қўшимча мажбурият оляпти, — деди Гиёсиддинов ва бугунги кенгашда бир гуруҳ чорвадор жамоаларнинг раислари яна қанчадан гўшт топширадиган бўлганини айтди. — Энди сиз ҳам

камарни маҳкамроқ боғлангу шу ой ичида яна ўттиз тонна қўшимча гўшт топширинг.

Мансуровнинг ранги оқариб кетди.

— Қобилжон Фиёсович, бунақада жамоа яна даромад ололмайди. Хозир айни мол семираётган пайт. Бир-икки ой ўтказиб топширмаса, тарози босмайди.

— Хечқиси йўқ, ёрдам берамиз.

— Шу ёрдамнинг бир қисмини хозир берсангиз-чи?

— Қайси маънода?

— Шу маънодаки, бизга қўшимча мажбурият ўн тонна белгиланса бас. Бундан ортиқ берсак, қаддимизни тиклолмай қоламиз.

Фиёсиддинов йўқ деёлмади. Аммо Мансуровнинг эътирози унга офир тегди.

Ҳали мўлжалдаги тонналарнинг қанчаси турибди. Фиёсиддинов уларни қайси хўжаликка, қайси жамоага қўшимча мажбурият қилиб юклайди? Мансуров «Майли, сизнинг офир кунингизга ярайлик, беринг кўпроғини менга» дейиш ўрнига, нуқул ўз улушини енгиллатишга тиришади. Бу билан Фиёсиддиновнинг кўнглидаги тугунни офирлаштираётганини, унинг гашига тегаётганини сезмайди.

Аммо Давлатбеков гап нимадалигини тез пайқади. Боя Фиёсиддинов силтаб ташлагандан бери гапга аралашолмай турган ва қандай қилиб унга аввалгидай ёқиш йўлини ўйлаётган Давлатбеков энди кўзлари мўлтираб, кўркаписа мурожаат қилди:

— Қобилжон, ака, бу... ўша тонналарнинг бир қисми... тайёрлов йўли билан уюштирилса бўлмасмикан?

— Бўлади! — деди Фиёсиддинов. У Давлатбеков берган фикрдан мамнун эди: — Айтмоқчи, бу қишлоқларда ўн беш-йигирматалаб қўй қилган, хусусий молга суяниб, жамоат ишига қатнашмаётган одамлар кўпдир?

— Кўп бўлмаса ҳам топилади, — деди Давлатбеков дадилланиб. Мансуров буни кўриб ковоғини солди.

— Қонунга хилоф иш қилаётганларни бир қоқиштира сак ёмон бўлмас, ўрток Мансуров, — синовчан назар билан унга тикилди Фиёсиддинов.

Мансуров ичида «бу Давлатбеков ҳеч балодан қайтмайдиган дахшатли одам» деб қўйди-ю аммо бошқарма бошлиғига хадеб гап қайтаравериш яхши эмаслигини сезиб, фикрини очиқ айтмади.

— Нега индамайсиз? — зарда қилиб сўради Фиёсиддинов.

— Нима дейишим мумкин? Менинг бу ишларда унча тажрибам йўқ. Қонунга қараб иш қилиш, албатта, керак. Махсус ташкилотлар бор.

— Бўпти! — деб Фиёсиддинов Давлатбековга юзланди: — Мен тайёрлов бўлимига топшираман. Молия бўлимидан, қишлоқ советидан одам оласизлар.

Давлатбеков қўлини кўксига қўйиб:

— Хўп бўлади, хўп! — деб турар эди.

Фиёсиддиновга унинг мана шу ижрочилиги, ҳар бир топшириққа солдатдай тайёр туриши ёқар эди. Мансуров «мустақил фикр юритаман» деб, Фиёсиддиновнинг қўнглидаги муаммоларни кўпайтирган ва оғирлаштирган пайтда, Давлатбеков улардан бирини ечишга йўл топиб, катта энгиллик бермоқда эди.

Мансуров гапга аралашмай жим турар, унинг сукутида кишини сергаклантирувчи бир маъно сезилар эди. Фиёсиддинов ҳам шуни сезиб Давлатбековга қаттиқ тайинлади:

— Лекин эҳтиёт бўлинглар, ноҳақликка мутлақо йўл қўйилмасин, ҳамма иш қонунга биноан бўлсин!

— Хўп!

Оққуврай устига қўниб турган зарғалдоқ маъсум товуш билан яна бир марта: «Чу-чуч-чуч-чулулу!» деб қўйди.

25

Қуёш Ойкўл қишлоғининг ғарбидаги адирларга богиб кетди-ю ортида қонталаш булутлар қолди.

Ҳар куни шу пайтда адирдан чакана моллар икки тўп бўлиб қайтади. Бир тўпи — сигирлару таналар; уларнинг орасида бирда ярим яйдоқ эшаклар ва хўтиқлар ҳам учрайди. Алоҳида сурувда бокиладиган қўй-эчкилар кейинроқ келади. Ҳар ким ўз молини айириб олиб, ҳовли-ҳовлисига жойлаб тинчитгунча қўй-қўзилар маърашиб, шовқин-сурон қилишади. Бу хилма-хил товушлар «симфонияси» мўрилардан чиқаётган оқшомги тутунларга аралашиб анча вақт қишлоқ устида сузиб юради.

Илгарилари чакана молларни боқиб келган подачилар елкаларига тўрва ва ош солинадиган қовоқ осиб, ҳовлидан ҳовлига ўтиб, «ошиҳалол» деб нидо қилишар, бу ҳам ҳалиги оқшом «симфониясига» битта оҳанг бўлиб қўшилар эди. Кучуклар «ошиҳалол» айтиб юрган пода-

чиларни негадир жуда ёқтирмас эдилар. Мол эгалари уйдан битта-яримта нон, бирор коса суюқ ош олиб чиқиб, подачининг тўрвасигами, қовоғигами солгунча, итлар шундай ғазаб қилишар, подачиларнинг узун таёқларига шундай ёпишар эдики, «ошиҳалол» деб берилган нарсага бунчалик куйяпти, деб хайрон бўлиш мумкин эди.

Ҳозир «ошиҳалол» айтиб тўрва кўтариб юрадиган подачилар йўқ. Эндигилари ўзини «чўпон» деб билади. Тоёдаги чўпон ўзига эп кўрмаган ишни қишлоқдагилари ҳам қилмайди. Одамлар уларга чакана мол учун тўлайдиган ҳақни ойликка ўхшатиб тўплаб, беришади.

Шу муносабат билан Ойкўлдаги оқшом «симфонияси»дан илгари «ошиҳалол» нидоси ва унга жўр бўлувчи ит хуришлари тушиб қолган. Энди унинг ўрнини ҳам турли-туман маърашлар эгаллаган.

Ҳозир бу маърашларга моторли велосипеднинг тириллаши ҳам қўшилади. Хўжалик марказига велосипедда ишга бориб келадиган Замонали тошлоқ кўчада силкина-силкина ўз уйларига қараб ўтди. У тоққа — Қорабулоқ бўйида уни кутаётган Холбек ва Аҳаджонларнинг олдига бориши керак эди. Шунинг учун велосипедини дарвозахонада қолдирди-ю ўзи илиқроқ кийиниш ва оёқсига айтиб қўйиш учун ичкарига кирди.

Кўпдан бери таъмирланмай анча кўрimsизлашиб қолган икки хонали, пешайвонли уй ҳовлининг баландроқ қисмига қурилган эди. Хоналарнинг бирида Замонали билан онаси, иккинчисида унинг хайдовчи бўлиб ишлайдиган укаси турар эди. Замонали ўқишга аңдармон бўлиб кетгандан кейин оёқсига, таомилни бузиб бўлса ҳам кичик ўғлини олдин уйлантирган эди. Кўп жафо чекиб эрта қариган оппоқ сочли қотма кампир ҳозир кичик ўғлининг уйида бешик тебратиб ўтирипти — унинг биринчи невараси энди саккиз ойлик бўлган.

Замоналининг укаси — бақувват йигирма яшар йигит — томга пичан босмоқда эди.

Бостирмада қизил қўйлакли жувон челақни тиззасига қисиб сигир сояяпти. Четан қўрага қамаб қўйилган беш-олтита қўй-эчкилар ва битта қўнғир ғунажин осойишта кавшаб туради.

Замонали пиджагини кийиб, кепкасини қўлига олиб энди уйдан чиқаётган эди, ҳовлига орқама-кетин беш киши сўппайиб кириб келди.

Олдинда қишлоқ советининг раисаси Ражабой Сафа-

рова. У камчисини икки буклаб, қўнжиги тикиб қўйган. Онда кўп юрган эркаклардек оёғини сал кериб кадам ташлайди. Аммо юзида аёлларга хос майин бир ийманниш ифодаси бор. Замонали буни у билан кўришаётган сезди.

Мўйловини яқинда тарашлатиб кўркамлаштирган Давлатбеков дарвозадан кирди-ю кул ранг шляпали кишини олдинга ўтказди. Қизил этик ва қора костюм кийган, катта бир дафтарни қўлтиғига қисган бу жиккак одам район тайёрлов бўлиmidан эди.

Елкаси оша сумка таққан қора йигит эса район молия бўлиmidан. Қишлоқда уни ҳамма «соликчи» деб атайди. У билан Ортиқ энг кейинда келишарди.

Уларнинг вазоҳатлари шунақа эдики, томда пичан босаётган Йигитали ўроғини кўтарганича қотиб қолди. Сигир соғаётган ёш жувон чўчиб ўрнидан турган эди, челакдаги сут қаттиқ чайқалиб, бир хўплами ерга тўкилди.

— Кўркманг, кўркманг, биз фақат ортиқча мол бўлса ҳисобини олгани кирдик, — деди шляпали киши.

Замонали негадир бундан ўн уч йил олдинги воқеани — отаси камокқа олинганда уйни тинтишга келган уч кишининг ёш болаларни мана шунақа расмий бир товуш билан «кўркманглар» деб тинчитганини эслади. Ражабойнинг нимадан хижолат бўлаётганини ҳам у энди тушунди.

— Қани, киришинглар, — деди Давлатбеков Ортиқ билан сумка таққан йигитга.

Улар кўрага кириб ва бостирманинг у ёқ-бу ёғини кўриб молларнинг сонини аниқлар эканлар, Замонали индамай кепкасини гижимлаб турар, Давлатбеков эса Сафаровага гап уқтирарди:

— Бу ердан бошлаганимиз тўғри-да, опа. Сайфиддинов ўжиган одам, ўзи ёш қонун-қонидани яхши билади. Ортиқча моли бўлмаслиги керак.

Бу гапларда яширин бир киноя борлиги кўп ўтмай маълум бўлди: Замоналиларнинг кўрасида бир сигир, бир ғунажин ва олгита ушоқ мол бор экану хўжалик битта экан. Замонали ҳали уйланмаган ва ўзи алоҳида хўжалик эмас экан. Шляпали киши хўжалик дафтарини варақлаб шуни аниқлагач, мамнун товуш билан:

— Демак, бир ғунажин, икки эчки улоқлари билан ва бир қўй ортиқча, — деди.

Замоналининг укаси Йигитали қўлида ўроғи билан томдан «тап» этиб сақраб тушди-да:

— Ортиқчаси йўқ, акамга аталган моллар бу! — деди. — Ака, нега индамайсиз?!

Шляпали киши Замоналидан сўради:

— Хўжалигингиз алохида бўлса, дафтарга нега ёзилмаган? Ё қишлоқ совети унутганми?

Замонали ўзини мумкин қадар босиқ тутиб деди:

— Мен битта ўзимга хўжалик ажратсам кўзбўямачилик бўлар эди...

Сафарова Замоналига ён босганга ўхшаб:

— Онангиз борлар-ку нега битта ўзингиз бўласиз? — деди.

— Хуллас, ортиқча мол борлиги факт! — деди шляпали киши. У бир оёғини супанинг четига тираб, дафтарини тиззасига қўйиб очди-да, молларни хатлашга тушди.

Ичкаридан Замоналининг онаси чошиб чиқди:

— Ҳой, мусулмонлар, мен ҳали Замоналимни уйлантирганим йўқ! Бу молларни орзу-хавас билан тўйга атаб боқяпман!

Шляпали киши ёзишдан тўхтаб совуқ бир ҳазил қилди:

— Бўлажак тўйдан давлатнинг тегишини оляпмиз, она!

— Вой, мол тортиб олишга келдими булар?!

— Ҳеч ким тортиб олмайди, кампир, — деди Давлатбеков. — Ҳали ўзларингиз тайёрлов пунктига элтиб топширасизлар.

— Анойингизни топибсиз! Топширмаймиз!

— Унда ҳар бир ушоқ мол учун эллик сўмдан юз сўмгача солиқ тўлайсиз, — деди сумкали қора йигит.

— Тавба, бу эчкининг ўзини бозорда эллик сўмга олмайди-ку!

— Шунинг учун ўзингиз элтиб топширасиз деяптилар-да!

Кампир Замоналига юзланиб, йиғламсираб:

— Нега индамай турибсан, болам? — деди. — Шунча меҳнат қилиб боққан молларимдан ажралиб қолаверманми?

Давлатбеков лаблари мўйлови тагидан яхши кўринмас, аммо кўзлари Замоналига қараб «баттар бўл» дегандай йилтирар эди. У кампирнинг жанжал кўтаришини ёки келганларнинг оёғига йиқилиб ялинишини истарди. Замонали шуни сездю:

— Ойи, ўзингизни босинг, — деди. — Молингиз текин кетмайди, давлат нархида пул тўлашади.

— Бозор нархининг ярмини тўлашади-да! — деди Йигитали фикриниб.

Шунинг устига офилхонанинг ортидан минишга келиб қолган бир ярим яшар хўтик чиқди. Молия ходими қувониб:

— Ие, яна битта ортиқча моллари бор экан, бир ёшдан ошган экан, буни ҳам ёзинг! — деб қолди.

Йигитали унга захарханда килди:

— Э, ака, керак бўлса олинг шу хўтиқни, уйингизга элтиб, каравотингизнинг ёнига боғлаб қўйинг!

— Оғзингга қараб гапир! — ўшқирди Давлатбеков. — Қонунга хилоф шунча молнинг бор экану яна жиртакилик қиласан!

— Қонун бизга бору сизларга йўқ-да? Сиз, ўртоқ Давлатбеков, бир йилда учта қўйга қаноат қила оласизми? Бир ҳафтада еттитасини ерсиз!

— Бас қил! — деди Ортик. — Ким қандайлигини текшириб биладиган одамлар бор, сенга нима?

— Вақти келганда биз ҳам билиб қолармиз, — деди Замонали укасига. — Сен мунча қизишма, қасд олишга келган аблаҳ бўлса қувонтирасан. Ичкарига кир.

— Кирмайман! Булар инсоф билан иш қилмаяпти! Пахтакор, боғдор жойларда учтадан ортиқ мол қилиш қийин бўлса қийиндир. Уларнинг томорқаси бор, полизи бор. Менинг нимам бор, оқсоқол опа? Мана, ҳовлимга қаранг!

— Биладман, Йигитали, сенинг томорқанг ҳам шу молнинг. Лекин... Давлатга ҳозир гўшт керак.

— Бизга ҳам катталар топширишди, — деди шляпали киши. — Биз қонунга биноан иш қиляпмиз. Мана, ўқингу қўл қўйинг. Олинг...

— Қўл қўймайман! — деди Йигитали. — Сизлар давлатнинг ҳам зарарига иш қиляпсизлар. Мен шу хўжаликнинг жўн бир ишчисиман. Мен тушуниб турибману сизлар нега тушунмайсизлар?

— Оббо, нимани тушунмабмиз экан, қани?.. — деди Давлатбеков масхара оҳангида.

— Эртага мен буларни элтиб топшираман. Бошқалар ҳам шундай қилади. Ҳар ҳовлида учта-учтадан қўй қолса, неча ойга етади? Мехмон келиши бор, тўй бўлиши бор. Кейин биз шаҳарга қатнаб гўштни магазинда навбат туриб олиб келамизми? Шаҳарда-ку, мол қилиш бутунлай таъқиқланган. Биз шаҳарликларни гўшт билан таъминлаб келар эдик. Эртага биз ҳам уларнинг насибасига

шерик бўлиб, магазиндан гўшт олиб келиб есак, давлат бизга қандай гўшт етказди? Ҳозирнинг ўзида магазиндан гўшт топиш қийину кейин нима бўлади? Бугун бозорда бир кило гўшт палон пул, сизлар бунақа килаверсаларингиз, эртага неча пулга чиқади?

Ҳеч ким эътироз қилмаётганини кўриб, Йигитали тобора қизишиб гапирар, назарида, келганларни гап билан енгиб, қоғозларига қўл қўймай чиқариб юборса, моллари қутулиб қоладигандай эди. Бироқ шляпали киши:

— Гапингизда жон бор, ука, лекин бизнинг ҳам бошқа иложимиз йўқ, — деб керакли жойига қўл қўйдириб олди.

Ҳаммалари кетишга чоғланар эканлар, Давлатбеков аввалдан ўйлаб қўйган бир гапини энди айтди:

— Ака-ука жуда закончисанлару лекин законга ҳеч чидамларинг йўғ-а! Дод деб юборасанлар-е!

— Сиз... — деди Замонали унга нафрат билан тикилиб, — ҳозирча қонунни рўқач қилишингизга имкон бор. Қонуннинг бўшроқ жойини топиб, найча қўйиб сўрасиз! Қаттиқроқ жойини ёмон кўрган одамларингизга қарши калтак қилиб ишлатасиз. Лекин қачонгача шундай бўларкин? Қачонгача?

Давлатбеков Замоналига нақадар қаттиқ ботаётганини энди сезиб ва бундан аланечук яйраб:

— Алам қияпти-я! — деди. — Албатта, мол аччиғи — жон аччиғи, деб бежиз айтмаганлар...

— Машмаша бас, — деди Сафарова, Давлатбековдан энсаси қотиб, — қани кетдик, ўртоқлар.

Бешовлари кўчага чиқишди.

Сафарова Замонали билан унинг укаси айтган гаплар бежиз эмаслигини сезиб борар эди.

— Ўртоқ Давлатбеков, — деди. — Бу жуда катта иш. Агар ғараз аралашадиган бўлса мен қатнашмайман, ҳозир районга бориб айтаман!

Давлатбеков ўзини тушунмаганга солди:

— Қанақа ғараз, ўртоқ Сафарова? Нима деяпсиз?

— Моли Сайфиддиновларникидан кўра кўпроқ одамлар йўқми қишлоқда?

— Масалан, ким? Сиз яхши биласиз, айтинг!

— Мен боя айтган эдим. Тўйчи Аттаникидан бошлаш керак эди!

— Э, бош устига, қани юринг, марҳамат. Ортиқ, бошланг.

Тўйчи Аттанинг йигирматага яқин қўй-эчкиси борли-

гини кўп одам билар эди. Ўзи ҳам Давлатбековга зиё-фатлар қилиб бериб, унинг кўнглини олиб қўйган эди. Ҳозир бешовлашиб Аттанинг уйига боришса, ўзи йўқ. Қўрасида «нормага» тўғриланган бир сигир уч қўй турибди.

Кўшпак итини ушлаб турган барваста хотин эрининг кўшни кишлокқа тўйга кетганини айтди.

— Тўйгами ё қўйларини яширишгами? — деди Сафарова. — Ким сизларга дарров хабар берди?

— Ҳеч ким... Мен билмайман. Тўйга кетдилар.

— Агар ортиқча молларинг бўлса, эртами-кечми бари бир фош қиламиз, — дўқ урди Давлатбеков. — Яхшиликча айтинг ростини!

Аёл бу гапнинг қуруқ пўписа эканини сезиб турарди.

— Молимизнинг бори шу, ака, — деди.

Кўшни ҳовлига йўл олишди.

Бешовлон кучукларни акиллашиб, ортиқча молни хатлаб юришгани Ойкўлга яшин тезлигида тарқалди. Моли озроқлар унча ваҳима қилмас, аммо беш-ўнтадан ортиқ моли борлар талвасага тушган эди. Кимдир «уйни караш-маса керак» деб ортиқча эчкиларини даҳлизга қамаган экан. Эчки шум нарса, токчага сакраб, коса-товоқларни қулатипти. Давлатбеков шақир-шуқурни эшитиб гап ни-мадалигини фаҳмлади-ю уйга кириб, тўртта эчки хайдаб чиқди.

Икки ҳовли нарида бир чол «хатга тушди, ўтга тушди», деб, ортиқча сигирини сўймоқда эди.

Ғира-шира қоронғилиқда мактабхона томонга кетаётган Замонали шу ҳовлидан учиб чиққан қаҳрли сўзларни эшитиб қолди.

— Э, бу ўша Замоналининг касофати! — деди сигир сўйган чол. — Давлатбеков билан ўчакишиб нима қилади? Тинчгина юран эдик!

Уйда ойиси ҳам «отанг, шунақалар билан олишиб-ку, йўқ бўлиб кетди, энди тинч юрсанг бўлмасмиди» деб йилагани Замоналининг эсига тушди.

Давлатбековлар бошқарма бошлиғининг кўрсатмаси билан қонунга биноан иш қилаётганлари учун Замонали уларнинг қаршисида ўзини иложсиз сезарди. Иложсизлик уни бўғиб ташлагундай бўлар эди. Бунчалик бўғилмаслик учун у ҳамма нарсани мумкин қадар беозор томондан кўришга тиришар эди: «Отанинг бошига тушган фожа олдида бу нима бўлипти? Бош омон бўлса мол яна топилар. Лекин одамларнинг кўнглида ёмон бир

губор колиши бор. Баъзиларининг менга ишончи камайиши... Фақат менгами?.. «Замоналининг касофати» дейётган одамнинг кўнглида Давлатбеков бутун янги бир бидъат уйғотмадимми? Бидъат деган нарса кўр-кўрона кўрқишдану одамга ишонмасликдан пайдо бўлади-ку. Шаҳарда ўғридан кўрққан одамлар эшикларига кават-кават кулфлар, деразаларига темир панжаралар осади. Қишлоқнинг қолок одамлари гоҳ бошқаларга ишонмагани, гоҳ тасодифан кўрққани, гоҳ нега шундай бўлаётганини тушунмагани учун кўнглига бидъатдан кулф ва панжара осмайдими? Буларнинг онгини ўстириши, эскилик саркитларига қарши қурашиши керак бўлган Давлатбеков бугунгидака иши билан яна ўша эски тушунчаларнинг томирига сув қуймайдими? Шунини бирорта мажлисда айтиб чиқиш керак!»

Замонали мажлисда айтадиган гапларининг режасини тузиб кетди... У кўнгилсизликни бошқа йўл билан енга олмаса мана шунақа ўйлар ва режалар унга озми-кўпми енгиллик берар эди. Унинг ўйлари ва режаларини дунёда ҳеч ким Чўлпонойчалик яхши тушунмас эди. Шунинг учун у ҳозир Чўлпонойнинг олдига кетмоқда эди.

Тоғдаги Аҳаджон билан Холбекка «келаман» деб ваъда бергани эса ҳозир унинг хаёлидан бутунлай кўтарилган эди.

26

Улкан тоғ ён бағирлари орасидан — майин кўкат ўсиб ётган ҳовлидай жойдан ўн-ўн бешта чашма чиқиб, бир-бирига қўшилиб каттагина жилғани тўлдириб оқади. Ўрмонзорнинг бир томони кечки сояларга чўмиб қорайиб туради, иккинчи томондаги арчалар эса офтобда кўксарғиш кўринади. Тоғнинг баҳайбат соялари билан офтоб нури чегарадош бўлиб турган шу жилға бўйида хўшбўй арча дудига кабоб ва зира хиди қўшилиб, димокқа гупиллаб урилади.

Холбек тоғ бағрини ковлаб, тош тандир ясаган, тагидан дарча очиб, арча ўтинидан ёкиб, яхшилаб чўғ қилган. Пешинда сўйилиб, зира сепиб қўйилган бутун бир кўйнинг гўштини тўрт бўлак қилиб, кизиган тандирга осган. Сўнг тандирнинг пастидаги дарчасини ҳам, устидаги мўрисини ҳам кўм-кўк арча шохлари билан бекитиб, тошлар билан кўмиб ташлаган. Шундай бўлса ҳам, ичкарида димланиб пишаётган тандир кабобнинг хиди

барг ва тошлар орасидан чиқиб атрофга таралар, мусаффо тоғ хавосида димокларни китиклар эди. Кабоб бўлаётган кўй эса, Тўйчи Атта қишлоқдан ҳайдаб чиқиб, тоғдаги сурувлардан бирига кўшиб яширмоқчи бўлган кўйлардан. Тошкентлик ёш олим Девдарада қилган кашфиёти шарафига шу кўйни сотиб олиб, атрофдаги чўпонларни тўплаб, зиёфат қилиб бермоқда, ҳам тандир кабобни бир кўриб кўймоқда эди. Холбек Тўйчи Атта билан савдолашиб, Аҳаджонга бу кўйни бозор нархидан анча арзонга олиб берган эди.

Булоқда ювиниб сочини капрон тароқ билан тараётган Аҳаджон хавода сузиб юрган кабоб ва зира хидини димоғига тортиб, завқ билан:

— Ах! — деб кўйди. Сўнг тандир олдида турган Холбекка юзланди: — Аммо ҳафсалангизга қойилман. Кабоб учун шаҳардан зира-пираларни ҳам олиб чиқиб кўйган экансиз-а!

Булоқ бўйидаги майин кўкат устига брезент тўшалган, унда ҳайдовчи йигит Мадаминжон ва серсокол Эшмурот ака ўтирар эди.

— Нега? — деди Эшмурот ака хайрон бўлиб. — Шаҳарда ҳам зира ўсадими?

— Шаҳарда сотилади-ку, ўсса керак-да!

— Мен Девдарадан териб келдим, — деди Холбек.

— Шунақами? — ишонқирамай сўради Аҳаджон.

Холбек зиранинг шаҳарга мана шунақа тоғлардан тегиб олиб борилишини айтган эди, Эшмурот ака кулиб юборди. Хайрият, Аҳаджоннинг иззат-нафси нозик эмас экан, ўзи ҳам қаҳ-қаҳ уриб кулди-ю:

— Зирасини еб, тоғини суриштирмай юраверган эканмиз-да! — деди.

Меҳмонларнинг ҳам, мезбонларнинг ҳам вақтлари жуда чоғ, сал нарсадан кулги кўтарилар эди. Яйлов билан кўйдан бошқа нарсани ҳам кўрадиган чўпонлар дилкаш ўтиришларга, шаҳарлик меҳмонларнинг суҳбатига жуда иштиёқманд эдилар. Хусусан, Аҳаджон баъзи одамларни ҳар хил ваҳимали хаёлларга олиб кетадиган Девдаранинг «сирини» очгани кўнгилларига ғалати бир енгиллик бермоқда эди. Ялтироқ қоғозлардаги суратларни Холбек ва Эшмурот ака ойкўлликлар орасида биринчи бўлиб кўлга олиб кўраётганлари жуда хуш ёқмоқда эди. Холбек бу нарсани қадимий одамлар ишлаб кетганига ва Аҳаджон бунини аниқлаб, яхши бир кашфиёт қилганига энди шубҳа қилмас эди. Ахир шунинг хурсандчи-

лигига бутун бошли бир қўй сотиб олиб зиёфат тайёрлашаётинги-ку, нега ёлғон бўлсин!

Қишлоқда «Замоналининг касофатига қолдик» деган киши яна бидъатга берилган бўлса, бу ерга Замонали бошлаб келган шу олим Холбекни бир бидъатдан халос қиларди.

Булоқ сувида икки-учта ароқ шиша ёнбошлаб ётипти. Эшмурот ака соқолини силаб, кабобнинг тезроқ пишшини истайди, ҳар замонда ароқ пишпаларга ҳам кўз ташлаб қўяди.

Ҳар жимлик тушганда Эшмурот ака:

— Оббо, меҳмонлар-е, зап келибсизлар-да! — дейди. У ҳозир кўзига кўринган нарсани мақтагиси келади. — Аммо тандир кабобга Холбекни чакириб жуда тўғри қилибсизлар. Холбек бунга ўлгудай уста.

— Э, мақтайвермаг, бузилиб қолиши ҳам ҳеч гап эмас!

Хайдовчи йигит Мадаминжон гапга кўп аралашмас эди. У машинасини булоқ сувида ювиб, майин кўкатлар устига чиқариб қўйди, сўнг агрофидаги арчазорга ва юқорида қўй боқиб юрган эр-хотин Аваз билан Хулжарга ўйчан тикилиб қолди.

Бугун ҳамма чўпонлар таклиф қилинган эди. Кул ранг эшак минган Суюнбой ака ҳам келди.

— Ие, Суюнбой ака, сурув нима бўлди? — деди Холбек ташвишланиб.

— Қишлоқдан ўғлим чиқиб қолди, — деди эшагини бир оёғидан зиркка боғлаётган Суюнбой ака.

Суюнбой аканинг ўн етти яшар ҳушёргина ўғли бор эди. «Сурувни эплайди» деб Холбекнинг ташвиши бо-силди. У кабобдан хабар олгани кетди.

— Боғламасангиз ҳам бўлар, эшак қаёққа борар эди, — деди Аҳаджон.

— Э, сиз бу эшакни билмайсиз, меҳмон, — деди Эшмурот ака. Сўнг тошкентлик меҳмонларнинг олдида ўзининг шаҳарча сўзларни ҳам билишини намоён қилиб: — Бу жуда хитир эшак, — деди «шум» деган маънода. — Ўтган йили кузда шунинг хитирлигидан Кўктошда бутун бир тўй бир кунга кечикди-ку.

— Афанди латифалари бу ерда ҳам бор экан-а, — деб кулди Аҳаджон.

— Йўк, бу бўлган гап, — деди Эшмурот ака. — Ҳозир Суюнбойнинг ўзи айтиб беради.

Суюнбой ака эшагини боғлаб бўлиб, хуржунини кўта-

риб келди. Меҳмонлар билан кўришиб чикқач, хуржунидан тўртта тандир нон, беш-олтита сомса олиб кўйди.

— Уйдан келган экан, олинглар, меҳмонлар.

— Суюнбой, халиги... Кўктошдаги тўйнинг кечикишига шу эшак сабаб бўлгани ростми?

Суюнбой ака негадир уялиб кетди:

— Нима эди?

— Шуни бир айтиб беринг.

Суюнбой ака анчагача унамади. Охирида:

— Энди, мулла акалар, бизнинг Кўктош қишлоғимиз мана шу тоғнинг ичкарасига ўрнашиб қолган, — деб гап бошлади. — На машина боради, на арава. Илгари от кўп эди, ҳозир уйда от асраш таъқиқ бўлиб, кунимиз эшакка қолган. Бултур кузда бизнинг бир қариндошимиз ўғлини уйлантирадиган бўлди-ю тўйни катта қилиб юборди.

Мадаминжон ҳам хикояга қизиқиб, даврага келиб ўтирди.

— Кўктошда, — деб давом этди Суюнбой ака, — фақат чорва бор. Гуруч, ун, сабзи, пиёз, пахта ёғи ҳаммаси четдан келади. Тўй эгаси шу нарсаларни хўжалик марказидан олиб, ўн икки эшакка юклаб берди-ю ўзи кимларнидир тўйга айтаман деб қолди. Ўн беш яшар ўғлини ёнимга қўшиб берди, икковимиз ўн икки эшакни ҳайдаб, тоққа етганимизча қоронғи тушиб қолди. Йўл қалин арчаларнинг ичидан ўтадиган бузукроқ бир жой бор эди. Эшаклар шу ерда кўп хиралик қилди. Тун ўзи қоронғи эди. Ўрмон қоронғиси бунинг устига қўшилди. Халиги бола иккаламиз йиғилган-сурунган эшаклар билан андармон бўлибмизу бир нарсадан беҳабар қолибмиз. Ўрмондан нарига ўтиб, эшакларни санаб қарасам, биттаси йўқ. Ўзимнинг мана шу эшагимга икки бидон пахта ёғи ортилган эди. Олтмиш кило. Шу зор қолгур бошқа ёққа бурилиб кетипти-да. У ёққа чопамиз, йўқ, бу ёққа чопамиз, йўқ. Бунгача бошқа эшаклар тарқаб кетадиган кўринди. Нима қилайлик? Қолган ўн битта эшакни қишлоққа ҳайдаб бордигу бўлган гапни айтдик. Кейин тўрт киши бўлиб йўқолган ёғни қидиришга чиқдик. Ишонасизми, кечаси билан қидириб ҳеч жойдан тополмадик. Тонг отди. Зовдан йиқилдимикин деб унгурларнинг тагини кўрдик. Ном-нишон йўқ. «Бу зор қолгур самолёт бўлиб учиб кетдими?» дейман. Ёнимдаги йигитлардан бири: «Ҳа, моторига пахта ёғидан қуйиб учган бўлса ҳам ажаб эмас!» дейди. Кулай десам, тўйнинг

эгалари йиғлагундан баттар бўляпти. Куни бўйи кидирдик. Йўк! Ёгсиз тўй ўтказиб бўладими? Тўй бир кунга кечиктирилди.

Ҳаммалари бир кулиб олишди.

— Яна шаҳарга ёғга борамиз деб турган эдик, тоғда эчки боқиб юрган бир бола чопиб келиб қолди. Кетидан югургилаб борсак, бу зор қолгур эшак пасткам бир жойда иккита қатта арчанинг орасига кириб, тузоққа илиниб қолган экан.

— Тузоққа? — таажжуб билан сўради Аҳаджон.

— Тузоқ деганимки, эшак қоронғида ўтлаб бориб, халиги арчаларнинг орасидан ўтмоқчи бўлибди. Арчанинг пастга эгилиб турган бир шохи бидонларга боғланган арқоннинг орасига кириб қолибди. Хайвон-да, фаросати йўк. Бўлмаса ўша заҳоти орқага тисарилса-ку қутулиб кетар эди. Бу зор қолгур зўр бериб олдинга интилибди. Ҳалиги шох арқоннинг орасига бутоқ-мутоқлари билан кириб маҳкам ўрнашиб олипти-да. Қани энди бу зор қолгур чиқиб кета олса!

— Ие, а, шох синиб кетмаптими? — деди Мадаминжон.

— Арчанинг шохи жуда қайиш бўлади-да, хўллигида синмайди, — деди Эшмурот ака.

— Ўзи ҳам боланинг сонидай келадиган йўғон жойи илинган экан, — деди Суюнбой ака. Унинг «зор қолгур» деган сўзни кўп такрорлайдиган одати бор: — Зор қолгур арқон ҳам эчкининг қилидан эшилган чийратма арқон эди. Эшакни тузоқдай ушлаб тураверишти-да. Жони қаттиқлигини қаранг, бир кун шунча юк билан тикка туриб ўлмабди-я!

— Шохга осилиб туриб дам олган бўлса керак-да.

— Ишқилиб, буни ҳалиги шохдан бўшатиб олаётганиману «хой, зор қолгур дейман. Уйда-ку, сал кўзим илинди дегунча ханграб уйғотиб юборар эдинг. Бу ерда шунча туриб, бирор марта менга эшиттириб ханграмабсан-а!».

Суюнбой ака ўзи қулмас, бошқалар эса хоҳолашдан силласи қуриб, қоринларини ушлашар эди. Зиркка боғлаб қўйилган қул ранг эшак эса шалпанг қулоқларини қулаётганлар томонга тўғрилаб, эгасидан ем қутаётгандек бир лаҳза тикилиб турди.

— Ё тавбангдан кетай худо, гапга тушунади бу! — деди Эшмурот ака жиддий. — Суюнбой, бу эшагининг шайтони ёмон, буни йўқ қил!

— Мен ҳам ўшанда аччиғим келиб бунни сотмоқчи бўлдим. Бозорга олиб борсам, эшак касотроқ пайтга тўғри келиб қолибман. Ҳамма гапдан хабари бор бир кўктошлик чол ҳам эшагини ушлаб турган эди. Кейин билсам, ўзиникини тезроқ пулламоқчи бўлипти-ю бу зор колгурнинг сирини даллолларга шипшитиб қўйибди. Кунни бўйи ушлаб турибман, қани энди биров «эшагинг неча пул?» деса.

— Ҳалиям бўлса бунинг баҳридан ўт, — деди Эшмурот ака. — Бир кун эмас бир кун эшагининг шайтони сени йўлдан оздириб кетади. Бехосият эшак бу!

Меҳмонлар Эшмурот аканинг гапларини ҳам ҳазил гумон қилиб кулишар эди. Аммо бунинг ҳазил эмаслигини Холбек билан Суюнбой ака сезиб туришар эди.

Холбек нариги ёнага тирмашиб чиқиб кетаётган сояларга бир қаради-ю:

— Аҳаджон ака, Замоналидан дарак йўқ, — деди. — Мен кабони очишим керак.

— Майли, тегишини олиб қўямиз, — деди Аҳаджон. — Биз ҳам шишаларни очамизми, Мадаминжон ака?..

Мадаминжон шишаларни булоқ сувидан олиб намини артди-да, дастурхон олдига келтириб қўйди.

— Халиги чўпон йигит... Аваз... — деди Мадаминжон. — У ҳам келаман деди-ку.

Эшмурот ака ўсиқ қошини нохуш қимирлатиб:

— Уни кутманглар, — деди. — Хотини бор, ёлғиз ташлаб келолмайди.

Мадаминжон иккита пиёлага ароқ қуйиб, Суюнбой ака билан Эшмурот акага узатди. Суюнбой ака ичмас эди.

Аҳаджонга берди.

Эшмурот ака эса:

— Энди, майли, меҳмонлар хафа бўлмасин, — деб, пиёладигани бир кўтаришда ичди.

Суюнбой ака кулди:

— Бу ёғи қандоқ бўлди, Эшмурот ака?

— Қаёғи?

— Ароқ менинг эшагимдан ҳам бехосиятроқ нарса-ку.

— Ароқ бехосият эмас, — деди Эшмурот ака сомсадан бир тишлаб. Унинг ёши эллиқдан ошган бўлса ҳам, ҳамма тишлари бутун эди. — Менга бир эшон бува айтган, «арокнинг ўзи ҳаром эмас, кайфи ҳаром» деган.

— Эшон бувалар йўл топишга уста-а?

— Ҳа, кайф устида ёмон йўлга юрмасанг бўлди, арок ҳаром эмас.

Мадаминжон кунботиш томондаги ёнадан кимдир қиялаб тушиб келаётганини кўрди. Яқинроқ келганда уни барваста бўйидан, кўк пилтабахмал пиджагидан ва дўпписи тагидан чиқиб турган сочидан таниди. Чўпонларнинг орасида фақат Аваз соч қўйган эди.

Мадаминжон ўрнидан туриб, Авазга пешвоз чиқар экан, чехраси бирдан очилиб:

— Э, келинг, биродар, келинг! — деди.

Аҳаджон ҳам Авазни жуда яхши қарши олаётганини кўриб, Эшмурот аканинг энсаси қотди. У ўрнидан турди-ю кабобни очаётган Холбекка қарашмоқчи бўлгандай тандир томонга кетди.

Кабоб қип-қизил бўлиб, ҳил-ҳил пишган эди. Холбек уни тагиб кўриб, яхши бўлганидан қувониб турганида Эшмурот ака келиб:

— Ё тавбандан кетай худо! — деб шипшиди. — Кабобни пойлаб келганга ўхшайди-я!

— Ким? — деб Холбек мехмонлар ўтирган томонга кўз югуртирди.

27

Холбек Авазни кўрди-ю кўзлари алланечук бежо йилтиради.

Бир йилдан берли у Аваз билан саломлашмайди, Аваз борган жойга бормайди. Гап фақат Холбекка унаштирилган Хулкарнинг Авазга тегиб кетганида эмас. Холбекка бу илгаригидай алам қилмайди. У «ўзимнинг хотиним яхшироқ» деган фикрга келган.

Аммо шунча воқеалардан кейин Холбек Аваз билан ярашиб, яқинлашиб кетса, Эшмурот акага ўхшаган одамларнинг олдида ориятини кўлдан бой берадигандай бўлади. «Ҳаммасини унутиб, Авазга бўйсуниб қолипти» дейишларидан кўрқади. Иккови яқинлашса, одамлар Авазни юкори қўйишларини, устунлик унинг томонида бўлишини Холбек ҳам сезади ва буни истамайди.

Авазни Холбекдан устун қилиб кўрсатган зўр бир сабаб бор. Ўтган йили Холбек уни ярадор қилганда Аваз даъвогар бўлмади. Агар унинг ўрнида Холбек бўлганда, рақибини қаматиб юборар эди. Аваз шундай қилмагани уни кўпчиликка Холбекдан баланд кўрсатади. Холбек ўзини ундан қарздордек сезади. Рақибидан қарз-

дор бўлиш ва буни узишнинг иложини тополмаслик ҳам Холбекнинг ориятига тегиб, Аваз билан гаплашмай юришга сабаб бўлади.

Мана ҳозир чийдухоба костюми ўзига жуда ярашган Аваз одатдагидан ҳам келишганроқ кўринди. Бу ҳам Холбекнинг юрагини тирнаб ўтди. Меҳмонларнинг бутун эътибори Авазга кўчгани, у билан хотини катта бир хурмат ва кизиқиш уйғотаётгани ҳам Холбекка оғир теги. Унинг ўзи эътибордан четда қолаётгандай бўлди. Шунча ҳафсала билан тайёрлаган кабоби кўзига ғариб кўрина бошлади. Ароқдан кейин иштаҳаси баттар очилган Эшмурот ака катта ёғоч корсонни қўлига олди-да, сабрсизланиб:

— Қани, ола қол тезроқ, ўтиб кетмасин, — деди. — Мана, мен тутиб тураман. Бўл, ука!

Холбек иссиқ ва хушбўй нимталарни тандирдан олар экан, «Тавба, шунчалик ёмон кўраманми ёки ҳасад қиламанми?» — деди кайфи мунчалик бузилганидан ўзи ҳам хайрон бўлиб.

У тандирдан олган кабобнинг ёғлиқ жойлари корсонда ҳам жизиллаб эриб турарди. Холбек корсонни кабобга тўлдириб, устига гулбанд сопли пичоғини қўйди-да:

— Оборинг, — деди Эшмурот акага.

— Сен-чи?

— Мен чой қўяман. Бораверинг.

У чойдиш кўтариб булоқ бўйига тушди.

Бу орада Аваз даврадан жой олган, Аҳаджон у билан нима тўғридадир шўх-шўх гаплашиб кулишаётгани эшитилиб турар эди. Кабоб боргандан кейин меҳмонлар бутун-бутун нимталарнинг кизариб пишганини мактай бошладилар. Ёғ билан гўштнинг ширасида чўмилиб йилтираб турган пичоқни Сулунбой ака қўлига олди ва нимталарни бузишга тушди. Зира билан арчанинг хидига тўйинган хушбўй кабоб корни тўқ кишининг ҳам иштаҳасидан карнай ясар эди.

Аҳаджон, оғзи сув очиб, пиёладаги ароқни қўлига олди:

— Мен шуни кабобпазимиз учун ичомқчиман.

— Холбек! Қанисан? — деди Эшмурот ака. — Келсангчи, кутиб қолдик-ку.

Аваз ўтирган даврада Холбекнинг ўтиргиси келмаётганини меҳмонлар сезмаса ҳам, Сулунбой ака сезиб ўтирарди. Аваз ҳам буни энди пайқади. Эшмурот ака унга «нега келдинг» дегандай ёвқараш қилди. Авазнинг қош-

лари туташган жойи тугун бўлиб бўртди-ю мўйлари тиккайди.

У тошкентлик меҳмонларнинг суҳбатига қизиқиб келган, сўнгра қўшни чўпонларнинг шу ерга тўпланишидан фойдаланиб, ҳаммаларини ошга таклиф қилмоқчи эди. Энди Эшмурот ака билан Холбекнинг авзойини кўриб, «чучварани хом санабман, чамаси» деб ўйлади.

Аммо меҳмонларнинг олдида ҳеч нарсани сездирмасликка, иложи бўлса, орадаги губорни тарқатиб, ҳалиги таклифини айтишга аҳд қилиб қўйди-ю яна очилиб ўтиришга ҳаракат қилди.

Холбекни Аҳаджон ҳам чақирди.

Холбек ерга қараб келиб, давранинг Аваздан узокрок жойига ўтирди. У ҳам меҳмонларга ҳеч нарсани сездирмасликка тиришарди:

— Менга қарамангизлар, буғи билан тўйиб қолганман.

Қабоб жуда иссиқ бўлгани учун гўшт тўғраётган Суюнбой ака қўлига пуфлаб-пуфлаб кўярди. Бир лаҳза жимликда Эшмурот аканинг тупутини «култ» этиб ютгани эшитилди.

Аҳаджон пиёлани кўтариб гап бошлади:

— Биз энг қадимги бобо калонларимизнинг ерида ўтирибмиз. Мен улардан фақат тошдаги суратлар ёдгор бўлиб қолган деб ўйлаган эдим. Ҳозир шу қабобни кўрдиму бу ҳам бобо калонларимиздан қолган бир анъана эканига ишондим.

Аҳаджон олов кашф этилмасдан олдинги одамлар гўштни хомлигича еганини, кейин ёнғин пайтида ўрмонда куйиб ўлган ҳайвонларнинг қабобини татиб кўришиб, ўзлари ҳам гўшт пиширадиган бўлишганини ва овларини мана шунақа яхлит ҳолича қабоб қилишганини айтиб берди.

— Бобо калонларимизнинг неча минг йиллик шу анъанасини ҳозиргача йўқотмай олиб келган сиз тоғликлар учун ичаман, — деди у. — Сиз учун, Холбек!

— Раҳмат, мулла ака, — деди Холбек.

Суюнбой ака гўштни майдалаб бўлиб, қўлини пичоғи билан бирга қийикчасига артар экан:

— Қани, олинглар! — деди.

Авазнинг ўрнида Холбек бўлса, унинг пиширган қабобига қўл урмаган бўлар эди. Аммо Аваз корсонга кўп қатори қўл узатар, меҳмонлар: «Оғизда эрийдиган бўлипти-да!» «Ширасини қаранг» — деб мақтаганда «Ха, ёмон

эмас» — деб кулимсираб қўяр эди. Шу билан у Холбекни ҳам, унинг кабобини ҳам, адоватини ҳам писанд қилмаётгандай кўринарди.

— Бунни Эшмурот ака ҳам сизди. Сон суюгини Аваз томонга суриб:

— Ол, каттароғидан чайна! — деб кесатди.

Авазнинг кўзлари бир бежо бўлди. Орадаги зиддият уни ҳам кийнаётгани шундан билинди. Аммо меҳмонларнинг олдида сир бой бермай, Эшмурот аканинг гапини ҳазилга бурди:

— Каттароғини... сиздака ёши катталарга қолдирамиз-да.

Икки орада бир совуқлик борлигини меҳмонлар ҳам энди сезишди. Мадаминжон ҳаммаларига бир пиёладан тўлдириб ароқ берди-ю шу билан орани илтишга уринди. Аҳаджон гап мавзуини янгилаб:

— Тошкентда бўлганмисиз? — деди Авазга.

— Ҳа.

— Бунинг катта акаси Тошкентда ишлайди, олим одам, — деди Суёнбой ака. Сўнг Авазга ўгирилиб қулди: — Лекин биринчи марта борганинда кизик бўлгансан-а!

Аҳаджон Авазга мароқ билан кўз ташлади. Аваз ўзича бир кулиб олди-ю:

— Рост, ғалати бўлган, — деди. — Троллейбусга биринчи чиқишим эди. Одам кўп тиқилинч экан. Ўзим даладан борганман, кийим-бошимнинг мазаси йўқ. Бир вақт биров елкамдан тургади. Қарасам, менга индамай тўрт тийин беряпти. «Нега беряпти» деб хайрон бўлдим. Ўзи яхши кийинган нуроний бир аёл. «Кийимимни кўриб, менга ёрдам бермоқчи-ёв!» дедиму аччиғим келди. Пулига қарамай орқа ўгириб олдим. Кейин мендан нарида турган бир одам бўй чўзиб аёлнинг қўлидан ҳалиги тийинларни олди, «Давангидай йигит, қўлингиз бўш экан, уялмайсизми!» — деб мени уришиб кетди. Ҳалиги тўрт тийин билетга узатилганини мен шунда билибман! Билетга пул узатиш одатлари борлигини илгари билмас эдим...

Холбек билан Эшмурот акадан бошқа ҳамма хоҳолаб куларди.

— Мен боя зирани шаҳарда ўсади деганимдай бўлипсиз-да! — деди Аҳаджон.

Яна бир қўлдан ичишди, кабобини еб бўлиб, чойга ўтишди. Эшмурот ака тез маст бўлар ва кайфи ошган сари кимнидир «боплагиси» келаверар эди.

— Шахарингизнинг томошаси кўпу мулла ака, лекин хаёси кам экан, — деди Эшмурот ака Аҳаджонга. — Мен ёзда бир борувдим, трамвайга тушсанг ҳам, кўлга борсанг ҳам ҳамма ёни очиқ аёллар... Кўравериб гуноҳга ботиб кетдим.

— Шаҳар дейсиз, — ҳазиломуз кулди Аҳаджон. — Ўшанақа аёллар Девдарада қадимдан бери бор экан-ку. Бобо калонларимиз уларнинг суратларини тошга ҳурмат билан ўйиб кетганига нима дейсиз?

— Бобо калонларимиз ўшалар бўлса, тошга ўйилган аёл момо калонимизни? — ўсмоқчилаб сўради Эшмурот ака.

— Албатта!

— Кўйинг-е! Ўша яланғоч алвастини момом деб ўтирсангиз-а!

Аҳаджон кулиб Авазга юзланди:

— Сиз ҳам шунақа алвасти-ю ажина, деган нарсаларга ишонасизми?

— Кўрсам ишонар эдим, кўрган эмасман.

— Кўрмаган бўлсанг, шошмай тур, ҳали кўриб қоларсан! — деди Эшмурот ака.

— Ирим-сиримлар шаҳарда ҳам бор экан, — деди Аваз. — Менинг катта келинойим ўн учинчи санадан кўрқади.

— Ҳозир ундан ҳам қизикроқ иримлар чиққан, — деди Аҳаджон. — Масалан, ерга танга тушиб ётган бўлса, иримчи одам дарров тамғасига қарайди. Агар орқа томони билан ётган бўлса, «яхши» деб қувониб олади. Йўк, агар юз томони бўлса иккиланади... Энг сўнги ирим: автобуга ё трамвайга чиққанда билет олиб номерига қарайди. Жуфт номерлар бўлса омад келар эмишу тоқ бўлса келмас эмиш!

— Шаҳарда бу бир ўйинга ўхшайди, — деди Аваз. — Аммо қишлоқ жойнинг жуда оғир одатлари бор. Мана шу хаё тўғрисидаги одатни олинг. Инсоф билан қарасангиз, аёллар ҳам ўзини эркинроқ тутиши жуда табиий нарса. Лекин биз шунга ёмон кўз билан қараб, дарров уят қиламиз. Бутун хаёсизлигу ҳамма гуноҳ ўзимиздан бошланса керак.

— Бекор гап! — деди Эшмурот ака. — Ғунажин кўзини сузмаса, буқа ипини узмайди.

— Сиз молни айтяпсиз, мен одам тўғрисида гапирган эдим, — деди Аваз.

— Э, одам деганинг шу ишда молдан ҳам баттар.

Қайтага молда инсоф кўпроқ. Ҳозирги жувонларни қара. Ҳафта-ўн кун эрини кутиб ўтиришга чидамай, кетидан тоққа чопади!

Гап Хулкар тўғрисида эканини ҳамма сезди. Авазнинг ранги оқариб кетди.

— Эшмурот ака, — деди, — агар ақли бўлса, мол ҳам шундай қилар эди.

— Биз шундай қилмаган эдик, ақлимиз йўқлигидан экан-да.

— Бунисини билмайман, мен молни айтдим.

— Ишқилиб, сен жуда ақллисан. Лекин уятинг борми, йўқми, мен мана шунисини билмайман.

— Тавба! Арпангизни хом ўрдими, меҳмонларнинг олдида мени мунча уялтирасиз?

— Э, сенда уяг бўлса, хотинингни бунақа қилиб олиб юрмас эдинг!

— Агар уятим бўлмаса... сизга ўхшаб хотинимни ҳар ҳафта қонқакшатиб урар эдим.

— Ҳа, ураман! Хотинни уриш ҳам зардали эрнинг қўлидан келади. Ота-боболаримиз айтиб кетган: аёлнинг шайтони ёмон бўлади, уриб турмасанг, ҳама ёқни наҳс босиб кетади!

Иккови бошқа ҳеч кимнинг аралашшига ўрин қолдирмай даҳанаки жанг қилишар эди.

Аваз аския оҳангида гапирди:

— Эшмурот ака, сиз шайтондан кўрқиб, ўзингизни моғор босиб кетганидан беҳабарсиз!

Меҳмонлар бу гапни маъқуллаб қулишди. Суюнбой ака ҳам қулимсираб:

— Қўйинглар, энди, бошқа гапдан гапиришайлик, — деди.

Холбек Эшмурот ака томонда туриб, Аваз билан сўзсиз, жим олишаётганга ўхшар эди. Эшмурот ака Авазни боғласа, Холбекнинг чехраси очилиб, юзидан жилмайиш пайдо бўлар, ҳозиргидай қулги бўлса, Холбек ўзи қулги бўлаётгандек юзи тундлашар эди.

Эшмурот ака ўзининг ёлғиз эмаслигини сезиб, Авазнинг энг оғрийдиган жойига дадил ургиси келди. Бугун у Турдининг Хулкардан олиб келган нонларини кўрган эди. Ҳозир Турди ҳам Хулкарга ўхшаб қўйлар билан қўшда қолган эди. Эшмурот ака шунга назарда тутиб:

— Сен бу ерда маҳмаданачилик қилиб юрибсан, — деди Авазга. — Ким билади, хотининг у ёқда яна Турди учун нон ёпяптими?

Авазнинг бошига қон гупиллаб урилди-ю қулоклари шанғиллаб кетди. Холбек мамнун илжайди. Бошқалар нон воқеасини билмагани учун бир Авазга, бир Эшмурот акага тикилиб қолишди. Аваз Эшмурот акага томон интилиб, унинг қўзларига тикилди:

— Ҳамсоғалик нонини ҳам шундай харом қилиб есангиз, нон урсин сизни!

— Ҳе, нонингни бошингга ур! Мен еганим йўқ. Касофатингга қолайми еб? Ҳозир бу тоққа бир бало бўляпти. Айиқ дориб қолгани бежиз эмас!

— Айиқми? Ундай бўлса қора серка ҳам бизнинг касофатимиздан қочгандир?

— Холбек бу истехзонинг ўзига қаратилганини сизди-ю қип-қизил бўлиб, қўзлари ялтиллаб кетди. Энди у ҳам «жангга» киришга тайёр эди.

— Ҳа, касофатинг урди! — деди Эшмурот ака. — Бирники мингга, мингники туманга!..

Олов қуюни Авазнинг борлигини чулғаб, қўзларини хиралаштирди. Бир вақтлар у мана шу ҳолатда ўқитувчи акасига қўл кўтарган эди. Ҳозир ҳам Эшмурот аканинг жун босган юзига тарсаки туширгиси, Холбек тарафқашлик қилса, олишгиси келди ва сакраб ўрнидан турди.

Аммо меҳмонлар нима бўлаётганига дуруст тушунолмаётган қўзлари жавдираб ўтиришар эди. Аваз шуни кўрди-ю титраётган қўлларини кўксига қўйди.

— Энди... кечирасизлар, меҳмонлар, — деди. — Вақтларинг бўлса, бизнинг қўшда бошқа бир ўтиришайлик... Ҳозир мен... бу одамнинг қариялигини ҳурмат қилиб... шу ердан жанжалсиз кетай!..

* * *

Аваз ўзини босишга босди-ю аммо нарироққа бориб, иситмаси ичига урган бемордай қийнала бошлади.

Қоронғи тушиб борар эди. Бу қоронғилик фақат тоғларни, ўрмонларнигина эмас, гўё Авазнинг қўнглини ҳам қоплаб олиб, тобора қуюқлашар эди. Шунча одамнинг олдида Хулкарнинг шаънига доғ туширмоқчи бўлишди. Аваз эса истехзодан нарига ўтолмади. Ёқасидан бўғиб, судраб келса бўлмасмиди? Турдини чақириб, нонни ўртага қўйиб, юзлаштира бўлмасмидир?.. Кўтариб юради энди бу аламни юрагида.

Аваз ичган икки қўл арокнинг кайфи ҳам энди тарақаб, ҳамма нарсани унга расво қилиб кўрсатмоқда эди.

Ёнадан доим енгил кўтариладиган одам, ҳозир қўшларига чиқиб боргунча хансираб қолди.

Ўчоқда гулхан ёниб турар эди. Хулкар қўзиси ўлган иккита совликни чодирнинг олдига боғлаб, гулхан ёруғида уларни соғмоқда эди.

Осмоңда хали ой ҳам, юлдуз ҳам йўқ. Қўйлар ғуж бўлиб қорайиб турипти. Ўчоқдаги гулхан бу қоронғи тоғ қаршисида беҳад кичик кўринади. Кундуз Авазнинг юрагини қувончга, завққа, озод бир кучга тўлдириб турган офтобдай чўнг ёруғлиқ ҳам ҳозир гўё шу гулхандай кичрайиб қолган.

Тўрткўз ит сурувнинг нарёғида кимнингдир кетидан ҳуриб вовуллади. Аваз узоқда бир қора кўрди.

«Турдимикан» деган ўй кўнглига муз бўлиб кирди.

Аваз Хулкарнинг тепасига келди.

— Ким келди?

Чўнқайиб ўтириб, «чирт-чирт» қўй соғаётган Хулкар елкаси оша бошини буриб Авазнинг юзига қаради. Саволидан ҳам кўра важоҳатига хайрон бўлиб:

— Тинчликми? — деди.

— Ҳозир ким келди деяпман.

— Ҳеч ким. Эртага келадиган бўлишдимми?

— Нима, сен ҳозир Турдига айтдингми?

— Ҳозир? Қаёқдан айтаман кўрмаган бўлсам! — Хулкар челақни қўлига олиб ўрнидан турди: — Бир гап бўлдим, Аваз ака? Айтинг, нима бўлди, ўзи?

Аваз бўлган гапларни қандай айтади? Ҳаммасини ичига ютиб келиб, энди хотинига шикоят қилсинми?

— Ҳеч гап.

— Меҳмон келмайдими?

— Йўқ.

Аваз қўйларни оралаб кетди. Уят, шубҳа, алам, ишончсизлик — ҳаммаси бир занжирнинг халқаларидек уни чирмаб олган эди. Шу вақтгача у Хулкардан шубҳа қилган эмас эди. Чунки ўзига ҳам, Хулкарга ҳам ишончи қомил эди. Бу ишонч унинг Турдига ҳам, Эшмурот акага ҳам доим яхши кўз билан қарашига имкон берарди. Аваз уларга ош қилиб берса, ҳаммалари апоқ-чапоқ бўлиб кетишига эрталаб мутлақо ишонар эди. Ҳозир бу ҳаммаси нодонлик ва бачканалиқдай кўринди. Шунчалик паст, бераҳм одамлар олдида ўзини яхши тута олмади. Маҳмаданалик... Андиша... нахотки юракка захарли игнадай санчилаётган нарсанинг оти андиша бўлса? Меҳмонлар тушунмасмиди? Ҳалиги-

нинг соқолини ҳурмат қилиб шундай ҳақоратни ичига ютиб келиши...

Аваз ҳозир ўзидан нафратланар эди. Бўлган воқеани Хулкарга айтиб бера олмас эди. Ҳамма ёш ва тажрибасиз эрлардай, у ҳам Хулкарнинг ҳурматини сал нарсадан йўқотиб қўядигандек хавотирланар, хаёлига кутилмаган гаплар келарди.

Балки Хулкарнинг ҳам шунақа яшириб юрган сирлари бордир? Аваз ҳали жуда кўп нарсаи билмайди. Балки Хулкарни ҳам яхши билмас? Одамлар... Уларнинг нақадар ёмонлари бор... Йўқ, Хулкар оқ кўнгил, соф. Лекин уни алдаб қўлга туширишлари мумкин эмасми?

28

Қоронғида булоқ сувининг ўзи кўринмас, аммо шилдираши кундузгидан аниқроқ эшитилар эди.

Холбек меҳмонларнинг олдига гулхан ёққан, қора чойдиш ёнаётган арча бутогига қорнини бериб жизиллаб турар эди.

Ўтиришнинг илгариги файзи қолмаган, орага узоқ-узоқ жимлик чўқар эди. Суюнбой ака билан Аҳаджон Эшмурот акага «яхши бўлмади» деб бир оз гапиришди. Кабобни еб тўйган, ароқдан яхшигина кайф олган Эшмурот ака бирпас чакмонига ёнбошлаб ётди-ю уйқуга кетди. Соқоли кўринмаса, ғужанак бўлиб ётиши худди болага ўхшар эди. Аҳаджон Суюнбой акага қараб:

— Қизик, — деди. — Бояги жоҳиллик шу одамдан чиққанига ҳозир ишонгингиз келмайди.

— Энди бу оми одам, куни билан юриб чарчаган, — деди Суюнбой ака.

— Табиий бир оми, — деди Аҳаджон, — бунақа одамларнинг тушунчалари болаларникидай табиий, айти вақтда, болаларникидай мўрт бўлади.

— Бошидаги тирикчилик ташвиши ҳам оғир-да, мулла ака.

— Ҳа, гап шунда. Номуносибликни қаранг-да: турмуш мураккаб, тушунча ибтидоий. Нима қилсин? Етмай қолган жойига дину шайтону, касофат деган нарсаларни улайди.

Аҳаджон орага тушган ноҳушликни илмий фикр юриштиш ва таҳлил қилиш йўли билан тарқатмоқчи бўлар, Суюнбой ака билан Холбекка ҳамма нарсанинг моҳиятини уқтиргиси келарди:

— Бидъатнинг русча маъноси асл номига яқинроқ. Қаранг: суеверие, яъни «беҳуда нарсаларга ишониш». Предрассудок, яъни «ақлнинг уйига етиб боролмай, даҳ-лизида қолиб кетиш».

— Сиз буни илм қилиб гапиряписиз, Аҳаджон ака, — деди Мадаминжон гулханнинг четини ковлар экан. — Лекин мен бояги йигитни ўйлаб юрагим эзилиб кетяпти.

Хамма унга бир оз таажжубланиб қаради. Суюнбой ака унинг йўғон ва тиниқ овози борлигига энди эътибор берди. Чунки суҳбат давомида ҳайдовчи бир оғиз ҳам гап қўшмай ўтирар эди.

— Менинг назаримда, — деди Мадаминжон, — ўша йигит билан унинг хотини шу тоза ҳавога, шу ажойиб тоққа жуда ярашган одамлар. Биз тоғдан, ҳаводан завқланамизу нега улардан завқланмаймиз?

— Тўғри айтасиз, Мадаминжон ака! — деди Аҳаджон бирдан жонланиб.

— Тошга расм солиб кетган ўша боболаримиз ҳам аёл кишини шунчалик ҳурмат қилар экан-ку, — деди Мадаминжон. — Кейин нима фалокат бўлиб, биз оналаримизни, сингилларимизни паранжига бекитганмиз? Хозир паранжи йўқ, лекин унинг юракларга эниб қолган доғлари ҳали ҳам бор. Мен ўзим бунинг жабрини тортганим учун айтяпман.

Мадаминжон чўнтагидан папирос олиб ёндиргунча ҳеч кимдан садо чиқмади. У папирос дудини бурнидан чиқариб, тез бир нафас олди-ю Аҳаджонга қаради:

— У кун тарихимни сўраганингизда айтгим келган эди. Энди гап келиб қолди... Қуш уясида кўрганини қилар экан-да... Мен ўсган уйда аёллар доим эркаклардан паст қўйилар эди. Эсимда бор, тўққиз-ўн ёшлик пайтларимда уйимизга бир тўп хотин-халаж меҳмон бўлиб келди. Дастурхон ёзилди. Эркак зотидан битта мен ўтирибман. Ош тортилганда қиз-жувонлар «олинг-олинг» қилишиб кексароқ аёлларга қарашди. Кексароқлари менга қаради. «Олинг, ўғлим, сиз бошлаб беринг» деди бир кампир. Мен уялдим. Ҳазил қилишяпти деб онамга қарасам, у киши ҳам чини билан «ол, болам, — дейди. — Етмиш яшар кампирдан етти яшар ўғил боланинг фариштаси улуғ бўлади». Ноилож ошга биринчи бўлиб қўл чўздим. Ўшанда бу ҳодиса мени жуда ўнғайсизлантирган эди. Кейин-кейин шунга ўхшаш нарсаларни кўравериб, ўзимнинг ўғил туғилганимдан фахрланадиган бўлдим.

— Отангиз суннат тўйи ҳам қилган бўлсалар керак, — деди Аҳаджон.

— Ҳа, албатта, фақат ўғил болага қилинадиган бу дабдабали тўй ҳам мени опа-сингилларимдан бир қават юқорига чиқариб қўйган эди. Бора-бора мен ҳам аёл жинсини писанд қилмасликка ўргандим. Бу одат менга фақат отамдан эмас, онамдан ҳам юқар эди. Отам доим онамга осмондан туриб муомала қилар эди. Мен отамнинг оғзидан онамнинг номини эшитганим йўқ. Нукул «хой» деб чақирар эди. Ойим ҳам унинг «хой» деганини эшитса, ҳамма ишини ташлаб туриб борар эди. «Оёқимни уқалаб қўй» дерди отам, уйқуси келмаётган бўлса. Онам унинг бирор сўзини ерда қолдирмас эди. Ўл деса ўлиб, тирил деса тирилар эди. Яхши хотин шундай бўлиши керак деб ўйлар эди чамамда.

— Нима, отангиз... катта ишдамидилар?

— Йўқ, мироб эди. Тўғри келганда қўлига кетмон олиб, арик, зовур казиб кетаверар эди. Кўча-қўйда ўзини жуда камтар тутар эди. Бироқ уйда... «Эркак деган хотиндан ўзини бир-икки парда юқори тутмаса обрўси қоладими?» дер эди. Ундан ибрат олиб, мен ҳам онамни унча писанд қилмас эдим. Гуноҳ қилсам, онам менга жазо беролмас эди, «отангга айтиб адабингни бердираман» деб дўқ қилар эди. Кўча-қўйда қизчаларга беҳуда тегиниб, кесак отиб, уларни беадаб сўзлар билан сўккан пайтларим бўлар эди. Энди ўйлаб қарасам, бу ҳам ўзимни «олий жинс» деб билганим сабабли экан... Аммо бўй етгандан кейин бирдамас-бирда қизларга ишингиз тушади-ку. Вақти соати келганда ота-онам мени уйлантириш ҳаракатига тушишди. Бу орада мен ота касби деб сув хўжалигига ишга кирган эдим. Эски бир мотоциклни миниб арифу каналларни ёқалаб юрар эдим. Яхши қизларни кўрганда севишу севилиш истаклари юракни туртиб-туртиб қўяр эди. Ҳар ҳолда «яхши кўриб уйланиш» деган гаплар менинг қулоғимга ҳам кирган эди. Ўзим саккизинчини битирганман. Киноларда, бошқа жойларда севишганларни кўрсам хавас қилар эдим. Шунинг учун онам келин қиламан деган қизни ўзим аввал бир кўргим келар эди. Уйдагилар бир-икки марта қўшни қишлоқлик Масуда деган қизни мақтаб қолишди. Уйлари қайси томонда эканини ўртоқларимдан сўроқлаб билдим. Адирнинг тагидан бир арик сув ўтар, шу ерда беш-олти туп чинор бор эди. Масудалар ўша ерда туришар экан. Ариқдан хабар олган киши

бўлиб бир-икки марта чинорларнинг олдидан ўтдим. Охири бир кун четки чинорнинг тагида очик китобини тиззасига қўйиб ўтирган кизни кўрдим. Ёшгина, келишгангина. Қаршисидаги бир чинорга тикилиб хаёл суряпти. Мен салом бердим:

— Ха, синглим, чинорнинг шохида нима бор экан?
— дедим.

«Синглим» деб одоб билан гапирганим унга ёқди, чамамда, очик юз билан жавоб берди:

— Ҳеч нарса.

— Бўлмаса нимасига қараяпсиз?

— Шу чинорларнинг хаммаси битта чинорнинг томиридан униб чикқанмиш.

— Сиз шунга ишондингизми?

— Ха.

— Мен бўлсам ишонмас эдим.

— Нега?

— Биттасинингмас, иккитасининг томиридан чикқан дейишса ҳам бошқа гап эди.

Қиз юзимга хайрон бўлиб тикилди. Кўзлари шундай беғубор, одамга шундай ишонч билан қарайди. Мен уялиб кетдим. Қиз боладан биринчи марта шунчалик ийманишим. Гапимни текислашга тиришдим.

— «Иккитаси деганимки... куш ҳам каноти жуфт бўлмаса учмайди-ку».

Чинорни куш қилиб «учириб» юборганим ўзимга ҳам култили туюлиб, яна хижолат бўлдим. Кўнгли тоза қиз бу гапларга мен ўйлагандан ҳам нозикроқ маъно берибди. Кейин билдим, ўшанда у мени «уятчан йигит экан, меҳр-муҳаббат икки томонлама бўлишини истаркан» деб ўйлабди. Ўша дақиқаларда мен чиндан ҳам у ўйлагандак йигит эдим. Ахир бундайроқ чолғу ҳам яхши машшоқнинг қўлига тушса, ажойиб оханглар чиқаради-ку. Шунга ўхшаб, халиги қизнинг софдиллиги, самимийлиги менда яшириниб ётган энг пок туйғуларни юзага чиқарган эди. Ўша пайтда у ҳам кўзимга фақат бир қиз эмас, жуда азиз бир одам бўлиб кўринар эди. Агар ҳозир Масуда тирилиб келса, мен бу ёқдаги умримизнинг хаммасини ўша кунга қараб созлар эдим...

Мадаминжон ютоқиб нафас олди-ю бир лахза жим қолди.

Улардан сал нарида устига брезент тортилган машина турарди. Гулхан ёруғда машинанинг сояси орқасига тушар эди. Бу соя олов тиллари билан бирга қўтарилиб,

тушиб лип-лип қилар, машина брезентини ҳилпиратиб, турган жойида юриб кетаётганга ўхшар эди.

Сўнгги гапдан кейин ҳамма Мадаминжонга сергакларниб қараб қолди. Холбек унинг сочи кўп тушиб, пешона устлари йилтираб қолганига, юзи гижимлаб ташлангандай кўринишига энди эътибор берди.

— Одамнинг ақли кеч кирар экан-да, — деди Мадаминжон армон тўла товуш билан. — Беш йилдан бери ҳар қаёқда юриб, турли шаҳарларда ишлаб, энди кўзим очилди-ю лекин кеч... кеч!.. Шундай қилиб, тўйдан олдин мен Масуда билан яна бир марта учрашдим. Уларнинг ариқ бўйида арқонлаб боқаётган битта қўйлари бор экан. Бир кун шу қўй арқондан бўшаб, адирдан ўтаётган сурувга қараб қочибди. Қиз уни ушлай олмай қувиб юрган экан, мен устига келиб қолдим. Мотоциклдан тушиб ушлаб бердим. Эсимда бор. Анча семирган, бакуват қирриқ қўй экан, Масуданинг қўлидан чикиб кетадиган кўринди. Белимда бир сув ювилган шохи белбоғим бор эди. Шунини ечиб, қўйнинг бўйнига боғлаб бердим. Қизнинг қўллари белбоғимга текканда юзимга теккандай бир ёқимли кўринди... Масуда қўйни қувиб, иссиқда анча бўғриқиб кетган эди, қаршимда туришдан уялди-ю раҳмат айтиб, қўйини етаклаб йўлга тушди. Мен ҳам нима қилишимни билмай мотоциклга миндим, моторни ёндирдим. Қиз орқасига ўгирилди-ю:

— Вой, белбоғингиз қоладими? — деди.

Аслида мен сояроққа ўтиб, уни кутиб турмоқчи эдим, белбоқни олиб чиққанда бир-икки оғиз гаплашгим бор эди. Лекин онамлар шу ҳафта уларникига совчиликка келмоқчи эканликлари эсимга тушди-ю гапни кўпайтиришни ўзимга эп кўрмадим. Назаримда, мендаги «олий жинс» тилга кирди. «Сен йигит кишисан, гапни майдалаштириш сенга ярашмайди» дегандай бўлди.

— Белбоқ сизда турсин, — дедим, — тўй бўлиб қолса, шу қўйнинг паловидан тугиб юборасиз.

— Ие, қанақа тўй?

— Масудахон, бизникилар мени уйлантирмоқчи бўлиб, сизни... келинликка мўлжаллаб юришипти. Агар келишса хафа бўлмасиз...

Ана сизга кўтара савдо! Қиз хали менинг отимни билмайди-ю мен тўй ҳақида гапиряпман. Шаддот қизлар бўлса «тошингизни теринг» деяр эди. Лекин Масуда мендақаларга тўғри келадиган бир одоб билан тарбияланган экан, гап қайтармади. Индамай қўйини етаклаб

кетаверди. Мен унинг жуда безовталаниб, ташвишланиб қолганини сездим. Кейин билсам, безовталанганича бор экан. Масуда ўша йили ўнинчини битирган экан. Энди Тошкентга ўқишга кетиш ниятида юрган экан. Аммо ота-онаси уни бошқа ўқитмоқчи эмас экан. «Ўн саккизга кирди, энди бирорта яхши жойдан одам чиқса бериб тинчийлик» деб юрган экан. Шу ерда врач бўлиб ишлайдиган Насимхон исмли бир йигитнинг Масудага ишқи тушган экан, бирга ўқийдиган дугоналарини восита қилиб бир марта гаплашган экан. Масуда: «Мен хали ўқимоқчиман», — деб жавоб бергандан кейин йигит унинг орзусини ҳурмат қилиб «Майли, бўлмаса кутаман», — деган экан. Шунинг устига бизникилар боришган. Масуданинг отаси менинг отамни «мироб» деб илгаритдан ҳурмат қилар экан. Мен ҳам уша пайтда ёшлик жозибаси барқ урган йигирма бир яшар йигит эдим, Масуданинг ота-онасига ўхшаган одамларга жуда ёқар эдим. Мен хали врачга ўхшаб, гапни фақат қиз билан битирмоқчи эмас эдим, ихтиёрни ота-оналарга бериб қўйган эдим. Бу ҳам уларга мени яхши кўрсатар эди. Қиз тўйнинг дарагини эшитиб, «ўқийман» деб йиғлабди. Отаси уни уриштипти. Ойиси яхши гаплар билан алдаб-сулдабди. Бизни макташибди. Бизникилар ҳам келин томон сўраган ҳамма нарсани бермоқчи бўлиб, расм-русмларини жуда ўрнига қўйган эди. Охири тўй бўладиган бўлди.

Мадаминжон бир лаҳза жим қолди. Осмон юлдузга тўлиб борар эди. Пастда булоқнинг шилдираши, тепада ҳаққушнинг ҳазин товуш билан «ҳо-оқ» дегани эшитилди.

— Болалигимизда, — давом этди Мадаминжон, — қушнинг палапонини олсак, оналаримиз «уясига қўй, қўлнинг захри бўлади» дейишар эди. Айтганларини қилмасак, палапон, ҳақиқатан кўп ўтмай тамоm бўлар эди... Ўша чинор тагида Масуда билан икковимизнинг орамизда палапондай нозиккина бир меҳр пайдо бўлган эди. Орага дарров ота-оналар, совчилар, тўй ташвишлари тушгандан кейин шу палапон қўлма-қўл бўлиб кетди-да. Қўлнинг захри урди. Энди ўйлаб қарасам, менга ўхшаб, чинакам севишга севилиш йўли билан ўйланолмайдиган «олий жинслар»га ота-оналарнинг орага тушиб иш битириши жуда керак экан. Биз хали эски урф-одатлар учун нуқул қарияларни айблаймиз, аслида менга ўхшаган «тайёрига айёр» ёшлар бу айбга тенг шерик... Лекин ўша пайтда мен ўзимни анча илғор одам деб

билар эдим «Уйланадиган қизи билан бирор оғиз гаплашмаган йигитлар бор, — дер эдим ичимда. — Менку, икки марта кўришиб, гаплашдим!» Орқага кетаман деган одам доим шундай қилади: нукул ўзидан кетинда бораётганларга қарайди-ю «мен илғорман» дейди. Бўлмаса, бизнинг қишлоғимизда ҳам, бошқа жойларда ҳам эскича одатларнинг қаршилигини енгиб, янгичасига турмуш қураётган йигит-қизлар бор эди. Лекин мен уларга қарамас эдим... Тўй, албатта, эскича бўлди. Келину аёллар бошқа жойда, мен куёв жўралар билан алоҳида ўтирдим. Бунақа тўйларнинг ташвишини-ю азобини биласизлар. Ҳамма расм-русмларини қилиб, қизни отасиникидан олиб келишаётганда роса йиғлабди. Бу даргоҳда бошига тушадиган машаққатларни сезгандай бизнинг ҳовлига ҳам йиғлаб кирди... Одатга биноан мен уни машинадан кўтариб олиб тушириб қўйдим. Шунда сездим: юзи кўз ёшидан нам. Хўрсинади. Менга бу оғир тегди. Куёв жўраларнинг ёши каттароғи менга тасалли берди. «Қоидаси шу, йиғламаса, «жон деб турган экан» деб уят қилинади» деди. Лекин мен қизнинг йиғлаши бежиз эмаслигини сезган эдим. Унга одам қўйган ҳалиги Насимхон эсимга тушди. Кейин билсам, Масуда у врачни ўйлаган ҳам эмас экан... Фақат ўқиш орзусидан ажрагани, эскича тўй бўлгани, мени дуруст билолмай тегаётгани учун йиғлаган экан... Менинг кўнглим ғаш бўлди. Куёв жўралар тўнларининг этаги тагига шишани яшириб, ароқ ичиб ўтиришган эди. «Менга ҳам қуй» дедим... Чимилдикқа кайф қилиб кирдим. Бечора қиз бурчақда оқ рўмолга ўраниб, қафасга тушган қушдай мунғайиб ўтирган экан. Менда одамгарчилик бўлса аввал дурустроқ бир гаплашар эдим... Кўнгил сўраб, юпатар эдим. Лекин бунга сабр-тоқат қани!.. Биринчи марта кўришганимизда мен у билан «сиз-сизлаб» гаплашган эдим. Энди баланддан келиб «сен-сенлаб» гаплашаман. «Ха, нега мунча йиғлайсан! — дейман. — Ё бошқа кўнгил берганинг бормиди?» — Маст-аласт қилиқлар қиламан... Биламанки, чимилдикнинг нарёғида янгалар расм-русмини қилиб пойлаб ўтиришибди. Улар менинг эрлик ҳукмимни-ю йигитлик кучимни пайқашлари керак... Бу бемаъниликни қарангки, йигит билан қиз бир-бирини яхши кўриб, масалан, хат ёзишса уят қилишади-ю, шу йигит билан қизнинг чимилдиғи ортида ўтириб беҳаё нарсаларнинг гувоҳи бўлишдан уялишмайди.

— Таомил шу-да, — деди Суёнбой ака негадир уялиб.

Холбек Мадаминжонга мижжа коқмай қараб турар эди. Хотинини мақтаб, ўзини астойдил сўкиб гапирётган йигитни Холбек умрида биринчи марта кўрмоқда эди.

— Таомил ҳам ўлсинки, хали ўн гулидан бир гули очилмаган куёв билан келинни бир-бирига молдай қўшиб қўйиб, ўзи парданинг нарёғида пойлоқчилик қилиб ўтирса!.. Бунақада одамдаги одамгарчилик пойғаҳда қолиб, хайвоний хирс тўрға чикмайдими?.. Тўғри, табиат табиатлигини қилади, лекин янги оилада турмуш бошланиши билан одамгарчилик тўрға чикмаса, эр хотинни «бу ҳам одам-ку» деб ҳурмат қилиб ўрганмаса... Мана, менинг кўйимга тушар экан.

Чойдиш бақирлаб қайнаб кетди. Холбек уни тезроқ жим қилиш учун дарров оловдан олди-ю кўйнидан чой-халта чиқарди. Шу арзимаган нарса Мадаминжоннинг хикоясига халақит берганидан ўнғайсизланиб ва шошилиб чой дамлади.

Аҳаджон ўйчан товуш билан гап қўшди:

— Тўғри, аёлни ҳурмат қилиш аввало эркакнинг ўзи учун зарур. Нега десангиз, ҳаёт жуда мураккаб. Ҳаётнинг шундай сирлари борки, эркак киши уларни фақат сирдош аёлдан билиши мумкин. Аёл кишининг юрагида ҳам шундай нозик сирлар бор эканки, энг ишонган, энг ҳурмат қилган эрларга айтар экан. Одам ҳаётнинг шу нозик сирларини билмагунча жуда кўп масалаларда мана бу ухлаб ётган серсоқол акага ўхшаб... нодон, баджаҳл бир бола бўлиб юраверар экан. «Эрни эр қиладиган ҳам, қора ер қиладиган ҳам — хотин» деган мақол бор-ку. Бунинг жуда кўп маънолардан бири шу бўлса керакки, сирдош хотин эркакнинг кўнглини ўстиради, унинг кўзини очади, фазилатларини ҳам, камчиликларини ҳам нозик бир ойнага солиб кўрсатиб туради.

— Шу гап ҳам бежиз эмас, — деб қўйди Суёнбой ака.

— Ҳа, давом этинг, Мадаминжон ака, — деди Аҳаджон.

— Мен отамнинг «хотин кишига сир берма» деган эътиқоди билан ўсган эдим. «Сир берсам, орадаги парда йиртилади-ю хотиним менга ҳурматини йўқотади» деб ўйлар эдим. Ёшлик ёшлигини қилиб, биз баъзида хазиллашар эдик, кулишар эдик, ҳар тўғрида гаплашар эдигу лекин мен кўнглимнинг тубида ётган нарсаларни унга

очиб кўрсатмас эдим, Масуда ҳам шундай эди... Тўйга эски пулда йигирма икки минг сарф бўлган эди. Ота-онам бу маблағни кўп йил давомида «тишининг кирини сўриб» тўплаган эди. Тўйнинг бутун оғири уларнинг бўйнига тушганди. Энди келиннинг бутун изми ҳам ота-онамда эди. Масуда келинчаклик уйда ўтказган соатлари менинг ихтиёримда бўлса, бундан бошқа вақтнинг ҳаммасига онам хўжайин эди. Масуданинг ўзи ҳам энди тақдирга тан берган эди: биринчи кундан бошлаб қайна-нага келиштириб таъзим қилар, кейинчалик югуриб-елиб унинг хизматини қилар эди. Тўй август ойида бўлган бўлса, сентябрдан пахта терими бошланди. Мен район сув хўжалигида ишласам ҳам, уйимиз жамоа хўжалик ерида бўлиб, томорқамиз бор эди. Шунинг учун Масуда ҳамма қатори жамоада ишлаб кетди. Ўзи нозиккина, жуда тиришқоқ эди. Ўша йили етти минг кило пахта терибди... Пул, мукофот... Онам «ўғил кўрсаларинг тўй қиламиз» деб пулни тутиб қўйди. Онам ҳам вақтида Масудага ўхшаган келинчак бўлиб, қайнана-қайнатасига кўп хизмат қилган экану лекин ҳозир бир нарсани ҳисобга олмас эди. Онам келинчаклигида «ичкарида» ўтириб, фақат уй ишини қилган экан. Ҳозир аёллар далада асосий куч бўлган пайтда Масудани уйда ҳам илгаригидай хизмат қилдиран эди. Бунинг инсофдан эмаслигини ўшанда ҳеч қайсимиз сезмас эдик. Бунинг устига оиймнинг бир одати бор эди: овқатдан тежашни яхши кўрар эди. Отам уни «қўлинг баракали» деб мақтарди. Барака ҳам осмондан тушмайди. Қозонга ёғ-гўшт камроқ солинса, кўпроқ нону чой билан тирикчилик тебратилса «қўл баракали» бўлаверади. Сигир соғиш, кир ювиш, супуриш-сидиришларни Масуда қилса, қозон-товоқни онамнинг ўзи қилар эди. У киши одамларни доим икки тоифага бўлар эди: хўралару чимхўрлар, баднафслару қаноатлилар. Унинг энг яхши кўрган одамлари чимхўрлар билан қаноати зўр кишилар эди. Хўра одамларни «меш қорин», «нафси ола қопдай», деб, минг кўйга солиб ёмонлар, қулги қилар эди. Буни эшитган келин, албатта, хўра бўлишдан қўрқади, овқатни мумкин қадар кам ейди. Ўртага ош қўйилганда Масуда ҳаммадан олдин қўлини тортади. Баъзида куни бўйи туз тотмай юради. Онам унга сайин «келинимдан айланай, шундай қаноатли экан» деб хурсанд бўлади. Мен у вақтда бунақа ишларга аралашмайман. Масуда ҳам ўзини ўйламас, аямас экан. Бўлмаса айтмайдими? «Куни бўйи тиним йўқ, овқат бу-

нака бўлса, кучни каердан оламан?» демайдим... Йўқ, овқат туфайли ғалва бўлишини истамас эди. Қуни бўйи далада ишлаб, яна кечқурун сигирга ўт ўриб бошига қўйиб келар эди. Уйда майда-чуйда ишларни қилишга менинг йигитлик гурурим йўл бермайди. «Ойим бор-ку» дейман. Ойим ҳам қариб кучи кетиб қолган кампир. Бунинг устига ҳар ёз ипак қурти тутади. Томоркада сабзи-пиёз ўтайди. Бу ёқда товук, сигир-бузоқ... Рўзгорнинг бутун оғирлиги яна Масуданинг елкасига тушади. Ой сайин озиб қоқ бўлиб қолган, ўзи оғир-оёқ эди. Бахорда аёллар билан ер текислаб юрганда бир кун ўша Насимхон деган врач йигит мени докторхонанинг олдида тўхтатди. Ичкарига олиб кириб, Масуданинг медицина картасини кўрсатди, «Соғлиги заифлашиб қоляпти, — деди. — Ўзи ўнinchини битирган. Мен раис билан гаплашмоқчиман, табелчиликми ё бошка бирор енгилроқ ишга қўйсин» деди. Насимхон бу гапни айтаётиб менинг юзимга қарамас эди. Бир вақтлар унинг Масудага қўнгли бўлгани эсимга тушди. «Ҳали унутмаган экан-да», дедиму ғайирлигим келди. Масуда табелчи бўлса, идорага кўп боради, амбулатория ҳам идорага ёнма-ён, бу акам кўришиб турмоқчи, чамаси», дедим. Аҳмоқ бўлмасам, ўйламайманми: «биров кўзини қисса, Масуда дарров ёмон йўлга кириб кетадиган жувон эмас» демайманми! Киши ўз хотинининг қўнглини яхши билмаганидан кейин, у билан сирдош бўлмаганидан кейин, ҳар нарсадан ҳадиксирайверар экан. Бўлмаса Масуданинг ўзи ҳам бир-икки марта «табелчи бўламан» деб кўрди. Менинг ота-онам, унинг ота-онаси — ҳаммамиз биргалашиб уни бу фикрдан зўрға қайтардик. Биз учун унинг ўша аёллар тўпида бошига ёпинчиқ ташлаб ишлаши беташвишироқ эди. Инсофсизликни қарангда: унинг соғлиги, бутун ҳаёти пойгаҳда-ю фақат менга садоқати тўрда. Соғлиги хавф остида қолса ҳам, менга садоқати хавф остида қолмаса бўлди. Ўзимдан шунақа садоқат талаб қилиш ҳаёлимга келмайди... Шу аҳволда уч йил ўтди. Бу орада бир ўғил, бир қиз кўрдик. Масуда уч йилда ўн ёшга қаригандай кўринар эди. Аммо ҳали ҳам илгаригидай тинмас эди. Сал бир нарса бўлса: «Вой, мен ўлай!» «Вой, адо бўлай!» деб яна ўзини қарғар эди. Биринчимиз ўғил эди, уни тўй қилишга тайёрлана бошладик. Бир кун яна ҳалиги врачни кўриб қолдим. Энди унинг ўзи ҳам бир ўқитувчи қизга уйланган, кўринишларидан жуда иноқ туришар эди. «Мадаминжон, сиз Масудани бир даволатинг, —

деди. — Тўй бўлса, қочмас. Курортга боринглар, хотинингиз кам қон бўлиб, дармонсизланиб қолган» деди. Мен ҳайвон бўлганимда ҳам, шу хотин жонини фидо қилиб юрганини сезар эдим. Ундан бирорта ёмонлик кўрмаган эдим. Шундай хотиндан ажраб қолишим мумкинлигини энди биринчи марта кўз олдимга келтирдиму хавотирландим. Уйга бориб ўзига маслаҳат солдим. Бу йиллар ичида Масуда илгаригидан ҳам тортинчоқ бўлиб қолган эди. «Вой, мен қандоқ бораман, уяламан-ку» деди. «Ўзим бирга олиб бораман...» — «Болалар нима бўлади?» «Онам қараб турарлар». Аммо ота-оналар курорт деган гапни эшитилари ҳам келмас эди. Тўйга атаб тежаб-тергаб йиғилаётган пулларни курортга сарфлаш улар учун ақлга сиғдириб бўлмайдиган бир бемаънилик эди. Аллакимдан «курортда аёллар ундоқ юради, бундоқ юради» деб эшитишган экан. Жуда қаттиқ қарши туришди. «Масудага нима қилипти, ойдаё бўлиб юрипти-ку, — дейишди. — Болали хотин бирда озади, бирда тўзади. Бир терининг ичида қўй неча марта озиб, неча марта семиради». Бизда бир одат бор. Киши кўрпа-тўшпақ қилиб ётиб қолмагунча касал ҳисобланмайди. Кўз тинишига, бош айланишига «ҳеч нима қилмайди» деб қарашади. Масуда ҳам «ҳеч нима қилмайди, мева пишиғида яна яхши бўлиб кетаман» деди. Мен ишондим. Оқимга тушиб оқадиган одам шу экан. То боши бирор қоятошга бориб урилмагунча «ҳеч нима қилмайди» деб кетаверар экан. Бўлмаса, менинг Масудага раҳмим келар эди. Энди бошқалар кўрмайдиган, уят қилмайдиган пайтини топиб, рўзғор ишига қарашар эдим. Сигирга ўзим ўт ўрар эдим. Баъзида Масудани даладан мотоциклга мингаштириб келар эдим. Аммо «ўғил тўйини қўйиб турунглари, Масудага жуда оғир бўлиб кетади» дейишга тилим бормас эди. «Элнинг ошини кўп еганмиз, ўзимиз ҳам тўй бермасак уят бўлади» деган эътиқод менда ҳам қучли эди. Тўйнинг азоби зўр бўлишини билар эдим. Лекин шу азобни бўйинга олиб, элни бир хурсанд қилиш менга қандайдир қахрамонлик бўлиб кўринар эди. Оиламизга обрў, эътибор етишмагандай бўлар эди. Шунини отам тўй билан етиштириб олмоқчи эди. Икки юз кило гуруч дамлаб, икки қўй, бир новвос сўйиб тўй қилмоқчи эдик. Ароқ-шарағи-ю бошқа тараддуси ҳам шунга яраша... Битта ўғилчанинг қўлини ҳалоллаш учун шунча нарсани ҳавога созуриш ҳозир менинг кўзимга қип-қизил жиннилик бўлиб кўринади... Тўғри, орият, номус кўздай азиз

нарсалар. Лекин кўз одамнинг энг мўътабар жойида — юзида туради-ку. Шу кўзлар одамнинг юзида эмасу қўлтигининг тагида бўлса нима дер эдингиз? Хайфингиз келармиди? Бизнинг уйда селдай бефойда ўтиб кетадиган ўғил тўйи ор-номусга кирар эди-ю шу ўғилни туққан Масуданинг умри шунчалик эговланиши ор-номусга кирмас эди. Кўзни юздан олиб, қўлтиқнинг тагига ўрнатиб қўйганга ўхшамайдими бу? Ор-номусни бизга шундай ногўгри ўрнатиб кетганларга минг лаънат!

Мадаминжоннинг ўпкаси тўлди. Холбек чойдишдаги чойдан бир пиёла қўйиб унга беморга узатгандай қилиб узатди. Мадаминжон чойни ичкиси келмай ерга қўйди, яна папирос тутатди.

— Биласизлар, тўйнинг ташвиши бир-икки ҳафта олдин бошланади, яна бутун офирлиги аёлларнинг бошига тушади. Ўзи ёз пайти эди. Кун қизиган. Тўйга бир кун қолганда туш пайти Масуда ер тандирдан сомса узаётди хушидан кетиб қолипти. Дарров сояга олиб, юзига сув сепдик. Бирпасдан кейин ўзига келди. Доктор чақирмоқчи эдим, унамади. «Тўй ўтгунча отангларникига элтиб қўяй» дедим, бунга онам қарши чикди. «Нима, менинг уйимдан илон чиқиптими? — деб шовқин солди. — Шунча орзу-хавас қилиб юриб, эртага тўй деганда ҳамма қизигидан қуруқ қолсинми?. Хуллас, бўлмади. Масуда ўша куни кечгача ётди-ю «энди яхши бўлдим» деб туриб кетди. Бошқалар уни аямаганига ўрганиб қолгани учун ўзи ҳам ўзини аямас эди. Тўй пайтида ёғиб қолишни жуда ҳам истамас эди. Шу уни тутиб турди-ю тўйни бир амаллаб ўтказди. Кейин бир-икки кун дам оларолмас, бригадир «ўтоққа чик, гўзани ўт босиб кетяпти» деб келди. Мен аҳмоқ бўлмасам, ўша врач йигитга бормайманми? Тўй пайтида шунақа бўлувди, бир кўринглар, справка беринглар демайманми? Йўқ, яна ўша «ҳеч нима қилмайди» билан Масуда қизимизни кўтариб, ўтоққа чиқиб кетди. Ёзда миробнинг иши кўп бўлади. Ўша пайтларда сув танқис эди. Мен бир хил кунлар ярим кеча бўлганда уйга қайтар эдим. Бир кун шундай кеч қайтиб келиб қарасам, ойим айвонда йиғлаб ўтирибди. «Масуда йўлда кўнгли озиб йиқилиб қолибди, касалхонага олиб кетишди, ахволи офир» дейди. Мотоциклда етиб бордим. Юзи мурданикидай сариқ... Қон аралаш қайт қилади. Одамни танимайди. Врачлар бор амалини қилишяпти. Бир марта қон қуйишипти. Яна шаҳардан бир хил дори олиб келиш керак дейишди.

Мотоциклда учиб бориб олиб келдим. Кечаси билан бошида ўтирдим. Тонг пайти сал кўзини очди. Мени танигандай бўлиб, болаларни сўради. «Мен ўламан, — деди, — рози бўлинг!» Кўзимдан тирқираб ёш чиқиб кетди... Мен шунча оқибатсизлик қилсаму яна мендан розилик сўраса! Энди-энди эслаб ўзимча яна битта нарсадан норози бўламан: раҳматли бу қадар юмшоқ бўлмасанима қилар экан! Ахир гулда ҳам тикан бўлади-ку. Мен бепарволик қилганимда, эски урф-одатлар жуда жонига текканда исён кўтарса бўлмасмиди? «Бор-е» деб кетиб қолса бўлмасмиди? Шунда балки менинг ҳам кўзим эртароқ очилармиди?.. Йўқ, тикансиз гул бўлиб ўтиб кетди... Одам дармондан кетиб, ўзини касалдан химоя қилолмайдиган бўлиб қолгандан кейин, дору-порулар қор қилмас экан. Кун чиққанда узилди... Ана энди армон қилишни кўринг. Бирга ўтказган бутун умримиз ҳар куни неча марта кўзимнинг олдидан кино бўлиб ўтади-ю юрак-бағримни эзиб юборади. Уйдаги ҳар битта буюм Масудани эсимга солади... Одам бевақт ўлган кишининг олдида гунохкор бўлмасин экан. Дунёда бундан оғир қийноқ йўқ экан. Кўча-кўй ҳам, дала ҳам, қишлоқ ҳам — ҳаммаси мендан Масудани сўроқлаётгандай бўлади. Уйда болалар «ойи» деб йиғлайди.

Холбекнинг назарида ўлган аёл гўё Жаннатхону Мадаминжоннинг ўрнида ўзи тургандай бўларди. Унинг ўпкаси тўлиб, йиғидан ўзини зўрға тутарди.

— Шу тариқа орадан беш-олти ой ўтди. Онам болалар билан банд, бирда-ярим ўзини қарғайди, «шундай келиннинг қадрига етмадим» деб йиғлайди. Мен бир ҳолу бир сар бўлиб юрибман. Шунинг устига отам бир кун уйланишдан гап очиб қолди.

— Ўғлим, ажалга даво йўқ, тақдирда бори шу экан, — деди. — Энди бирорга ўзингга ёққан жувонми, бевами бўлса айт, олиб берайлик.

Мен ўзим нима аҳволда юрибману яна бу гап... Жоним чиқиб кетди.

— Масудани тирилтириб беринг, оламан, — дедим. Сиз менга ўрғатгандай қилиб эмас, одам боласига қилган муомалани қилиб бошқатдан оила қураман. Тирилтириб беринг!

— Сен буни биздан кўрма, худодан кўр. Машойихлар айтган: хотин топилади, ота-она топилмайди.

— Хотин одам эмасми? Одам топилмас экан-ку. Қани, топилса, топиб беринг менга Масудани!..

Отам лом-мим деёлмай колди... Менинг уйда тургим келмас эди. Районда ишлаганим учун қўлимда паспортим бор эди, расчёт олдиму бошим оққан томонга чикиб кетдим. Хайдовчиликни билар эдим, бир йил Қозоғистоннинг бўз ерларида ишладим. Трактор миндим, комбайн хайдадим. Болаларни совинганда қишлоққа келиб топган-туганимни бериб, каму кўстларини тўғрилаб яна кетаман. Бир ёз Қизилқумда газчиларнинг орасида ишладим. Кейин, мана, Аҳаджон акам билан танишиб колдик... Бир жойда узок туролмайман. Бахтиёр юрган эрхотинларни кўрсам ҳам Масуда эсимга тушади, «нега биз шунақа яшай олмадик» деб армон қиламан. Дунёда хар хил одам бор, аёлларнинг орасида ҳам бевафолари, эрига беҳуда азоб берадиганлари бўлар экан. Буларни кўрганда яна Масуда эсимга тушади. «Одамлар шунақа хотинлар билан яшаб юрганда мен уни бошимга кўтаришим керак эмасмиди, кўз қорачиғимдай асрасам бўлмасмиди?» дейман. Бугун мана бу ажойиб жойларни кўрганымда яна Масудани эсладим. Бунақа шифоли жойлар ўзимизда ҳам кўп экан. «Уни курортга олиб бормаганимда ҳам, мана шу ерларга уч-тўрт ойга олиб чиқсам бўлмасмиди?» дейман. Халиги йигит... Аваз... хотинини қанотида олиб юрипти... Шу ҳам ор-номусга, мардликка кирмайдими ахир? Ор-номус, одамгарчилик деган нарсалар кўздай азиз бўлса, доим ўзига муносиб жойда туриши керак эмасми?.. Мен шунча жойларни кўрдим... Қаердаки эрлар билан аёллар бир-бирларини астойдил кадрласа, ўша жойда икки томоннинг ҳам кадр-қиммати кўтарилиб кетяпти. Аёл зотини ерга уриб кўтарилмоқчи бўлган эрлар ўзлари паст кетиб, ер бўлиб юрибди. Мен ҳам «олий жинсман» деб керилиб юрган пайтларимда эр эмас, қора ер эканман... Буни мана энди билипман...

Ой чикқан эди. Мадаминжон ўрнидан турди-ю бир оз гандираклаб булоқ бўйига тушди. Ой нурида маъюс йилтиллаётган тўлқинларга қўлини солиб, бир кафт сув ичди, кейин қизиб кетган юзини ювди.

Гулхан атрофида ўтирганлар хаёлларини йиғиштириб ололмай сукут сақлашарди. Эшитган нарсалари юраклариди шундай мураккаб ҳис-ғуйғулар кўзгаган эдики, енгил-елпи хулоса чиқариб, буни дарров ўртага ташлашни ёки Мадаминжонга сийқа сўзлар билан тасалли беришни ҳеч ким ўзига эп кўрмас эди.

Эшмурот ака ҳамон ухлаб ётарди.
Холбек тепага қаради.

Осмон баланд ва тиник. Юлдузлар шу қадар кўп чиққан эдики, аллақанчаси Сомон йўлининг ортларида ҳам милт-милт қиларди.

Юлдузлар орасидан эгри-бугри чизик чизиб ўтган тоғ кирраси улкан бир арранинг тишларини эслатади. Агар бу «аррани» тортадиган ёвуз пахлавон топилса, осмонни арралаб иккига бўлиб ташлаши ҳам мумкиндек туюлади.

Холбек бирдан Жаннатхонни кўргиси келди. Эртага унинг қишлоққа тушадиган куни. Хотинини эртагаёқ кўриши мумкинлигини ўйлаганда у ўзини — Мадаминжондан эмас, йўқ, бунга виждони йўл бермайди! — у ўзини боягидан бахтиёрроқ сезд.

Суюнбой ака серсокол ҳамкасбини туртиб уйғота бошлади:

— Эшмурот ака, туринг, кетайлик. Бу ерга ухлагани келганмидингиз? Э, ўлинг-е! Туринг...

29

Арчадан йўнилган оқ-сарғиш рангли янги устунлар қуёш нурида нафис жило бериб товланади. Пайраха хиди келади.

Ойқўл қишлоғининг ўртасида, булоқ бўйида уста Қамбар билан Норбой ота шунақа устундан учтасини тиклашган. Ҳозир улар бўлажак шийпоннинг тўртинчи устунини тайёрлашпти.

Норбой ота чўпонликни ташлагандан бери носвой кадисини йўқотган кашандага ўхшаб юрар эди. Уста Қамбар ҳам бир ўғли «шийпон керак эмас» дегани учун, иккинчиси хотинини олиб тоққа чиқиб кетгани учун кўчада одамларнинг кўзига кўрингиси келмай, уйда ётар эди. «Одамнинг захрини одам олади», деб, Норбой ота устанинг олдига кўп келар эди. Икковлари ёшларда илгаригидақа меҳру оқибат йўқлигини гапириб, ўтган замонларни роса эслашди. Бу гаплар зериктиргандан кейин:

— Энди илож қанча, уста, — деди Норбой ота. — Туринг, мен ҳам сизга қарашай. Шийпонни қурайлик. Ўлиб кетсак, биздан ҳам битта ёдгорлик қолсин.

Норбой ота устани уйдан олиб чиқмагунча қўймади. Мана, иккаласи гангур-гунгур анча иш қилиб қўйишди. Оппоқ соқоли кўкрагига тушган, қошлари ҳам оқариб кетган Норбой ота ҳозир ердаги устуннинг бир учига

боладай миниб, уни кимирлатмай босиб ўтирипти. Қуло-
фига қалам кистириб олган уста Қамбар устуннинг нари-
ги томонини гоҳ пойтеша билан йўнади, гоҳ ранда билан
текислайди.

Дурра устидан янги шол рўмол ўраган баланд бўйли,
савлатли бир кекса аёл булокнинг новачасига мис кўза-
сини қўйиб, сув тўлишини кутмоқда эди. У рўмолининг
бир учи билан буришиқ оғзини тўсиб, Қамбар отага
зимдан қараб турар эди.

Шунинг устига Санам хола иккита челак кўтариб,
сувга келиб қолди.

Ҳалиги кампир илгари Ойкўлнинг энг чиройли қиз-
ларидан бири эди. Отаси уни устага бермоқчи эди, қиз
ҳам шуни истар эди. Қамбар ота Санамойга уйланиб,
орада ҳалиги можаролар бўлиб ўтгач, шу қиз — унинг
оти Ҳожар эди — Санам холага жуда кўп марталар
«таги паст» деб таъна қилган эди. Ҳожар хола ҳозир
ҳам уста Қамбарга ҳавас билан қараб турганини Санам
хола сизди.

— Ҳа, Ҳожар буви, хаёл суриб қолибсиз? — деди.

Икки кампир бир-бирларини елкаларидан олиб, на-
ридан-бери кўришдилар. Санам холанинг гапидаги пи-
чингни сезган Ҳожар кампир ҳам тагдор қилиб:

— Вой, Санам буви, — деди, — қариганда сизга
қийин бўлипти-да.

— Қийин бўлиб нима қилипти?

— Челак кўтариб юрганингизга айтаман...

Ҳожар кампир «баттар бўл, келининг юзингни ерга
қаратиб, тоққа чиқиб кетишти-я» демоқчи эди. Санам
бувининг ўзида ҳам шунга яқин бир тушунча бор ва бу
уни жуда қийнаб юрар эди. Аммо у Ҳожар кампирга
ўхшаганларга сўзини бергиси келмас эди.

— Сизнинг ҳам келинингиз бор-ку, ўзингиз челак
кўтариб юрмагандай гапирасиз-а!

Қамбар ота орқага ўгирилиб, кампирга мамнун бир
кўз ташлаб олди. Ҳожар кампир лабларини истехзо би-
лан буриб, сувга тўлган мис кўзасини новачанинг таги-
дан олди-да:

— Менинг келиним пичан ўряпти, — деди, — кечку-
рун келади, сизга қийин, ўргилай.

Ҳожар кампир мис кўзани белига қўйди-ю «бопла-
дим» дегандай қилиб шахдам юриб кетди.

Санам хола лабини алам билан тишлаб бирпас жим
турди, кейин Қамбар отага қараб, йиғламсиради:

— Ҳожар савлатнинг гапини эшитдингизми?
— Сен бундан каттарокларини эшитмаганмисан?
— Қачон қутуламиз? Уч ўғилни катта қилгунча не-не азобларни тортганман! Кўрган хузурим шуми?

Норбой ота орага тушди:

— Санам буви, ношукурчилик қилманг. Менинг Аваздай ўғлим бўлса жон дер эдим! Кучдан қолган қариялар «боланинг хузурини» деса арзийди. Сизларга нима қилипти!

— Ориятини айтмайсизми, Норбой ака! Боягидақалар «келини эрсираб тоққа чиқиб кетипти» деб юрганмиш!

— Сен унақа харом гапларни оғзинга олма! — деб Қамбар ота хотинини жеркиб ташлади. — Ақлинг бўлса, энди келинингни ёқла!

Қамбар отанинг бўйин томири ўқлоғидай бўртиб чиқди. Санам хола чолига ҳам осон эмаслигини шундан сезди-ю индамай қўя қолди.

Эртаси куни пешинда Санам холани кайвонилар қатори бўлажак бир тўйнинг маслаҳатига чақиришган эди. Пешин бўлган сари Санам холани ғам босмоқда эди. Бормаса, кўрққандай бўлади, икковорадан чиқади. Борса, келини тўғрисидаги гаплар қўзғалиб, яна таъбини тирриқ қилади.

Санам хола айтилган жойга пешиндан кечроқ борди. Уй тўла аёллар. Ҳожар буви тўрда. Санам хола ҳам доим тўрга таклиф қилинар эди. Бу гал уй эгаси ҳам, Ҳожар буви ҳам уни «тўрга ўтинг», деб қисташмади. Санам хола пойғаҳроқда ўзидан анча ёш аёлларнинг орасида ўтирганда Ҳожар хола юқоридан унга қадоқ қилинган кир ва синиқ пиёлада чой узатди. Санам хола бунда ҳам бир камситиш борлигини сезди. Илгари Санам холага «таван боши бўласиз» деб ялиниб юрган тўй эгалари ҳозир унинг кўзи олдида бу фахрли вазифани Ҳожар бувиға юклашди.

Санам холанинг кўнгли чўкиб, руҳи тушиб бораётганини ўнг томонда ўтирган қудаси Рихси хола сезди. Юзида нўхатдай бир сўғали бор, анча семиз ва кўнгилчан бу аёл:

— Қудажон, хафа бўлманг, — деди ва Санам холанинг олдига сомса суриб қўйди. — Олинг, енг! Қайтага бир ғалвадан қутулдингиз.

— Рост айтасиз, — деди Санам хола сомсадан олиб. Аммо ҳеч нарса егиси келмас эди. Қудасининг яхши гапи ҳам унинг аламини келтирарди.

Тўрда савлат тўкиб ўтирган Хожар буви:

— Бир хил бола тоғасига тортади, — деб гап бошлади. — Қамбар ака ўзи жуда яхши одаму, Аваз... тоғаларига тортгани учун шундайдир-да.

Санам хола ҳам Аваздан норози бўлиб юрганини билган Хожар буви гўё унга тасалли бермоқда эди. Аслида, Хожар буви Авазни «тоғаларига тортгани учун ёмон» дейиш билан Санам холанинг ўзини айбламоқчи эди. Санам хола буни сизди-ю:

— Тоғаларига тортган бўлса нима, — деди, — тоғалари арпангизни хом ўрганмиди? Ё менинг кенжа ўғлим сизнинг пишагингизни «пишт» дептими?

Хожар хола ҳам мушукни «пишак» деб гапирар эди:

— Пишагимни пишириб еса ҳам майли! Қиз-жувонларга акси урмаса бўлди... Тавба-ей, келиним кечадан бери далага ёпинчиксиз кетади. Урипсам, «Хулкар тоғда очилиб-сочилиб юрипти-ку, менга кучингиз етадими!» дейди.

— Ҳа, ёшларнинг юзи қаттиқ бўлиб кетяпти! — деди тўрдаги бир камшир ҳам.

— Бас қилинлар шу гапни! — деди Рихси хола. — Куннинг иссиғида ёпинчикқа ўранмай юрса юрипти-да. Хулкар ҳам тоғда юрган бўлса, тепасида эри бор.

— Эри билан эр-хотинга ўхшаб юрса экан! — деди Хожар хола. — Санам бувининг ўзи ҳам келинига «Сен ўғлимнинг ўйнашига ўхшайсан», деган экан. Шу рост!

Санам хола ҳозир ер ёрилса киргудек бўлди. Чунки унинг илгари Қамбар отага мингашиб Кўктошдан кочиб келганини ҳам Хожар буви «ўйнашлик» деб аташи мумкинлигини энди сизди. Хулкарга отилган тош Санам холага ҳам тегишини, боя Қамбар отанинг «ақлинг бўлса, энди келинингни ёқла» дегани бежиз эмаслигини у энди чинакам тушунди.

— Мен айтганманми, айтмаганманми, энди шу гапни дастурхон қилиб кўтариб юрмасангиз нима қилар эди, Хожархон? Оши халол бўлгандан кейин кўчага қўйиб ичса ҳам ўзи билади. Ўғлим мард эканки, хотинини кўрқмасдан тоғда олиб юрипти...

Атрофдаги ёшроқ аёллар Санам холанинг гапини маъқуллаб қўйишди.

— Катта кетманг мунча, тавба деб гапиринг, Санамхон! — таҳдид қилди Хожар хола.

— Мана, икки қўлим ёқамда!

— Ҳа, тавба денг, халол ошга харом оралаб қолиши ҳеч гап эмас! Менинг ўғлим Турди ҳам тоғда қўй боқадди. Кеча келиб кетувди. Шундан эшитдим. Хулқар эркаклардан ҳеч гортинмас эмиш. Турди борса, чодирда бир ўзи ўтирганмиш. «Роса гаплашдим, — дейди. — «Қативидан оқлик олдим» деб кулади.

Тўрдаги кампир қўли билан юзини тирнагандай бир қилиқ қилиб:

— Вой, ўлмасам! — деди.

Санам хола Ҳожар кампирга қаҳр билан тикилиб:

— Уялмайсизми? — деди. — Сиз яхши она бўлсангиз ўғлингизнинг овзига урар эдингиз шу гапи учун!

— Рост-а, бир кишлокнинг одамларимиз, — деди ўрта яшар бир аёл.

— Сиз қаёқдан билиб ўтирибсиз! Мен уришдим ўғлимни! Бўйи бўйимдан баланд. Йигит кишини эплаб бўлармиди! Ундан қўра сиз келинингизни эплаб олинг!

Уриш чиқиси муқаррарлигини сезган уй эгалари дарров орага тушишди:

— Қўйинглар, энди, тўйга ярашадиган хушчақчақ гаплардан гаплашайлик!

Мавзуни ўзгартиришди. Аmmo Санам холанинг қулоғига бошқа гап кирмас эди.

Санам хола оғир ўйлар билан кун ботар олдида уйига қайтди. Ҳовлида ҳали ҳам узун бўлиб ўша ўрмак турипти. Бўёк, ип етишмаган учун Санам хола гиламни ҳеч битиролмаяпти. Ҳозир битмай ётган бу иши уни баттар асабийлаштирарди.

У айвонга қараб ўтаётган эди, сўрининг устида икки кўзи тўлиб турган гилам хуржунни кўриб қолди. Ҳайрон бўлиб бориб қараса, хуржуннинг бир кўзида яхши жун, иккинчи кўзида бир даста жун бўёк... Бир тугунчакка уч-тўрт қадок келадиган зира ўралган экан, ҳиди димоғига гупиллаб урилди.

«Вой, чолимдан айланай, бўёк билан жунга зор эдим, топиб келишти-да!» деб ўйлади Санам хола.

Ие, бу нима? Пулми? Иккита йигирма беш сўмлик, яна қизил ўн сўмликлар... Тавба, бу кимники?

Қўра томонда от депсингани эшитилди. Санам хола ўгирилиб қаради. Чивин кўриб турган эгарлоғлик жийрон от... Авазники!

Санам хола шоша-пиша пул билан тугунчакни хуржунга қайтариб солди. Шунинг устига чап томондаги уйдан энглари шимарилган, қўлига супурги ушлаган Хул-

кар чиқиб қолди. Санам хола уни кўрди-ю хуржунни титиб қараганидан жуда изза бўлди.

Хулкар орадан ҳеч гап ўтмагандай очик чехра билан:

— Бу ҳаммаси сизга, онажон, — деди. — Ўғлингиз... икковимизга ойлик беришди.

Санам холага «онажон» сўзи хуржундаги нарсалардай хуш ёқди-ю аммо «икковимизга ойлик» дегани бехосдан аввалги хафачиликларни эслатди. Санам хола Авазга «бир ойда топган магоинг ўн беш сўм!» деб таъна қилмаганмиди?.. Санам хола уялиб келини билан очилиб гаплашолмади. Бир оғиз:

— Юрибсизларми? — деб сўради, холос.

Хулкар ёш боланинг хархашасини кечиргандай жилмайиб, Аваздан салом топширди. Санам хола хуржунга бошқа қўл урмади ва ошхонаа ўтиб, овқатга унади.

Хулкар кўпдан бери супурилмаган ўз уйларини супуриб саронжомлади. Кейин эчкиларга қаради, сигирни соғди.

Бу орада Қамбар ота ҳам уйга қайтган эди. Аваз билан Хулкарнинг ўйлаб топган совғаларидан хурсанд бўлиб, хуржунни ичкарига олиб кириб қўйди. Келинларининг тинмаётганини кўриб:

— Баракалла, эна қизим, — деди. — Энди бутунлай қайтдингми?

— Йўқ, сизларни кўришга келдим. Аваз акам «сен бориб кел» деб қўймадилар.

— Яхши қилисан-да. Тоғда юриб, дугоналарингни ҳам соғингандирсан. Боя сени сўроқлаб юришгандай бўлувди.

— Кимлар?

— Халиги Холбекнинг хотини бор-ку. Қўк қўз.

— Ҳа, Жаннатхон. Улар мени мактабдаги муаллиманинг уйига чақиришувди.

— Ўтириш бор эканми?

— Қиз-жувонлар шунчаки бир... хангомалашмоқчи экан.

— Ҳа, ундок бўлса, бора қол, қизим.

Хулкар ювиниб-тараниб, атлас қўйлагини кийиб чиқиб кетди. Қамбар ота кампирини ошхонадан уйга чақириб олди.

— Бери кел... Мана бу ерга ўтир... Сенга нима бўлди? Араз ҳам эви билан-да. Топганини қўшқўллаб олиб кел-

са! «Онажон» деб хизматингни қилиб турса... Келинни бунчалик хор қиласан?

Санам хола ҳам тўлиб турган экан, бирдан йиғлаб юборди:

— Мен ўзим хор бўлиб кетяпман, билдингизми? Қай-нанамдан уялар эдим, қўрқар эдим. Энди келинимдан ҳам уяламан, қўрқаман!

— Астафидулло! — деди Қамбар ота. У кампирининг пул, бўёқ муносабати билан уялиб қолганини, Хулкарнинг одамгарчиликда нақадар баландлигини энди тан олиб изза бўлаётганини тушунар эди-ю нега қўрқишини тушунмас эди.

— Нимадан қўрқасан? Ақлинг жойидами?

— Ҳожар савлатнинг гапини сиз бир эшитсангиз эди...

Қамбар ота илгари аёлларнинг гапини хотинидан сўра-мас эди. Буни эркак кишига ярашмайдиган бир қилиқ деб ҳисоблар эди. Аммо бугун Санам хола Ҳожар кампирдан нимаики гап эшитган бўлса, Қамбар ота ҳамма-сини битта қўймай сўраб олди. Бир-икки марта:

— Яхши жавоб берибсан! Боблабсан! — деб қўйди.

— Турди Хулкардан оқлик сўраб олган бўлса, бу тоғда қўшничиликда бўладиган гап. Сен буни келинингга айтиб юрма тагин, яхши бўлмайди. Эртага бир хурсанд қилиб жўнат. Сомса-помса ёпиб бер.

— Ҳо, келинингизга мунча меҳрибонсиз? Мен шу-нақа келинчақлигимда ойингиз кувиб юборсалар ҳам ора-га тушмас эдингиз-ку!

— Эски дардларни қўзғама, хотин, у вақтда замон бошқа эди.

— Ўзингиз-чи?

— Ўзим ҳам...ён берганман, тўғри. Оқимга қараб оққанман. Сенга жабр бўлгани рост, Санам буви! Оқим-га қарши сузишни ота-оналаримиз бизга яхши ўргатма-ган экан, мана энди қолганини болаларимиздан ўрганияп-миз.

Ҳозир Қамбар отанинг кўзларида йигитлик пайтла-рини эслатувчи бир дард олов бўлар ёнар эди. Санам хола эрига меҳри товланиб қараб турди-ю:

— Ўлсин ўша Ҳожар савлат, — деди. — Ёшлик пайтидаги кекини ҳеч унутмайди.

— Қайси кеки?

— Биласиз-ку, — деди Санам хола уялиб ерга қарар-кан.

Қамбар ота Хожарга ва унинг отасига ёкиб юрган йигитлик пайтларини эслади:

— Ҳа, уми?.. Лекин Хожар қурғур ҳам кўҳлик қиз эди-да.

Ота бу гапни шундай харорат билан айтдики, Санам хола, ёш жувонлардек рашки келиб:

— Вой, ундоқ бўлса нега Хожарни олмагансиз? — деди. — Мени олиб қочиб келиб, шунча қийнаб нима қилар эдингиз?

Қампирининг рашки Қамбар отага жуда хуш ёқди.

— Сен Хожардан ҳам чиройли эдинг-да, хотин!

Санам холанинг чехраси бирдан очилиб кетди, чолига у йигирма ёш яшаргандай кўринди.

— Аммо зап олиб қочган эдим-да! Бўлмаса отанг уриб ўлдириб кўяр эди-я!

— Ўзим ҳам жинни эканманми? Шунга ўйламай йўлингизга чиқибман-а?

— Ёшлик-да, ёшлик!

Улар бирга ўтказган энг яхши дамларини эслаб кетишди. Юз хил гап-сўзлар ва урф-одатларнинг остида қолиб кетган ёшлик меҳрлари тоғ кўчкиси тагида қолган булоқдек ҳали ҳам тирик экан. Эндиги хотиралар гўё шу булоқнинг кўзини очар, уни лойқалардан тозалар эди. Ўшанда ўзлари ҳам ноҳақ қоралаган жасоратлари ҳозир юракларида оқланиб, янгиланар ва икковини бир-бирларига олов ёшликларигадайдой жозибали кўрсатар эди...

30

Ой тўлган бўлмаса ҳам, жуда ёруғ, шабадада силки-наётган терак барглари битта-битта санаб чиқиш мумкин. Оқланган мактаб биноси ойдинда кўкишроқ кўрилади. Чўлпонойлар турадиган уйнинг ёруғ деразасидан аёлларнинг гап-сўзлари ва кулгилари эшитилади.

Боя Хулқар бу ерга келаётиб, кўчада овсини Суюма билан айтишиб қолган эди. Суюма болаларининг олдида ҳам Хулқарни ёмон сўзлар билан тилга олади чамаси. Хулқарнинг атлас кўйлак кийиб келаётганини Суюманинг олти яшар ўғилчаси кўчада кўриб қолди-ю ўн-ўн беш қадам нарида туриб:

— Хулқар Авазга ўйнашиб теккан! Ўйнашиб теккан! — деб масхара қила бошлади.

Бола бу гапнинг маъносини тушунмай айтаётгани биллиниб турар эди. Хулқар унга қараб бурилган эди, бола қочди.

— Қўрқма, урмайман. Сенга ким ўргатди бу гапни? Ойингми? Ойинг яхши хотин бўлганда, сенга бунақа гап ўргатмас эди.

Енглари кенг қўйлак кийган семиз Суюма деворнинг камтигидан болшини чиқариб:

— Хой, ойимча, сен яхши бўлдингу биз ёмон бўлиб қолдикми хали? — деди.

— Ёш болага шунақа гапни ўргатган хотиннинг яхшилиги-ю ёмонлиги...

— Мен ёмон бўлсам ҳам, сендай безбет эмасман!

— Безбет ким ўзи? Сизни пулга сотиб, чимилдиққача етаклаб олиб келиб қўйишган бўлса фахрланасизу мен одамга ўхшаб хохлаганимга тегсам уят қиласизми? Баттар бўлинг!

Хулқар йўлида давом этди. Суюма уни овизга олиб бўлмайдиган сўзлар билан қарғанича қолди.

Хулқар хозир Чўлпонойнинг уйида ўтирганда шуни айтиб берган эди:

— Ўзи бу қишлоқда Суюма опадай ёмон қарғайдиган хотин йўқ, — деди Жаннатхон.

Суюманинг турмушини Жаннатхон яхши билар эди. Ортиқ хотинига қайишмас, беш бола ва мол-холнинг бутун оғирлиги Суюманинг бўйнига тушар, унинг эри яна пичан ўроғига ҳам кўп чиқарар эди. Ортиқнинг ўзи эса эрта келиб, кеч қайтар, баъзан районда ёки шаҳарда тунаб қолар, шунда Суюма ҳар хил хаёлларга бориб, баттар асабийлашар эди. Аламини болаларидан олиб, уларни тарс-турс урар, «қирилиб кетгурлар», «қон қусгурлар», «ер тишлаб ўлгурлар», ҳатто «етим қолгурлар» деб ҳам қарғар эди. «Оғзингга ундоқ қилай, пешонангга мундоқ қилай!» деган аёлча сўқишларни ҳам қалаштириб ташлар эди.

Жаннатхон хозир шулардан бир-иккитасини айтиб берган эди, даврадагилар кулишди.

Уларнинг орасида Ражабой Сафарова ҳам бор эди. У бугун мактабнинг ёзги ременти масаласида келган эди.

— Суюманинг эри ким, Ортиқ Қамбаровми? — деди Сафарова. — Демак, хотини билан ҳам тарбиявий иш олиб бормаё қўйипти-да. Бўлмаса мен уни мажлисда бир боплайман.

— Опажон, бунақа нозик масалаларда мажлис унча иш бермас экан, — деди Чўлпоной. — Ўтган куни шу қишлоқда профсоюз мажлиси бўлди. Биласиз, бу ер

давлат хўжалиги. Ишчилар комитетидан ҳам вакил келди. Мен чиқиб хотин-кизлар тўғрисида гапирдим. Хулқарни мисолга олдим. «Бурчак-бурчакда писиллаб юрганлар чиқсин, даъвосини бу ерда айтсин» дедим. Қани энди бирор киши чиқса! Сасиб юрганлар мажлисга борганда тиканига бекинган кирпига ўхшаб олишар экан. Шунча уриндик, очилиб гапиришмади. Охири биров туриб: «Хулқар биздан шикоят қилипти-да, мажлисга соляпсизлар?» деди. Бошқалари кулиб юборди.

— Қуриб кетсин бу эски тушунчалар! — деди Сафарова. — Худди ёввойи ўтларга ўхшайди, сал карамай қўйсангиз, эскича қиз узатишлару ёпинчиғу бало-ю багтарлар яна кўпайиб қолади.

Боя айтдим-ку. Эски тушунчалар ғумай билан печакнинг худди ўзи. Карамай қўйсангиз дарров говлайди... Биз анча йил уруш билан андармон бўлдик. Урушдан кейин баъзи хатоларга йўл қўйилди... Бу, айниқса, Ойқўлга ўхшаган чекка қишлоқларга ёмон таъсир қилди-да. Хозир, мана, бу ерда ҳам турмуш маданиятига эътибор кучайяпти-ку.

— Ҳа, айтмоқчи, Ойқўлга электр келаётган эмиш-а, ростми? — деди Хулқар.

— Қамбаровлар чатоқ қилмаганда ўтган йили келар эди.

— Ишқилиб, сиз ҳам янги директоримизга қўшилиб, райижрокомда шу ишни яхши ҳал қилибсизлар, раиса опа. Эшитган одамнинг ҳаммаси сизлардан миннатдор бўлиб юрипти, — деди Чўлпоной.

Сафарова шу тарзда яна бирпас гаплашиб ўтирди-ю кейин ўрнидан турди:

— Хўп, энди мен борай, уйда кутиб ўтиришгандир.

У ўн икки чақирим наридаги қишлоқда турар эди.

— Кечаси тоғ йўлларида бир ўзингиз қандоқ юрасиз-а, опа? — деди Чўлпоной.

— Ўрганиб қолганман, — деб раиса қўнжигга тикиб қўйган қамчисини қўлига олди.

Уни ҳаммалари кузатиб чиқишди.

Қайтиб кирганларидан кейин Чўлпоной дастурхонни йиғиштирди-ю рубобни қўлига олди. Бу рубобни олиб келган Жаннатхон бир четда жимгина ўтирар эди. Хулқар уни шўх туриб:

— Ҳа, дугона, мунча попугинг ётиқ? — деди. — Ё сен ҳам қайнанангдан қуйганмисан?

— Йўқ, қайнанам дуруст, жуда меҳрибон.

— Ха, қайнатангми?.. Шу экан-да! Менда қайнана, сенда қайната.

— Ҳамма гап эрда, дутона, — деди Жаннатхон. — Эр яхши бўлса бошқаларники унча ўтмас экан.

— Эрда ҳам, Сафарова айтгандай, ўзимизда ҳам, — деди рубоб созлаётган Чўлпоной. — Биз мунглик-муштипар бўлсак, эркаклар ҳам шунга яраша баланддан келади.

— Мен муштипар эмишманми? — деди Жаннатхон.

— Бўлмаса бутун мен бу ерга чақирганимда нима дедингиз? Эркаклар бўлса боролмайман дедингизми?

— Ие, а, Чўлпонхон, уйдагилар билан ҳисоблашиш керакми, йўқми?

— Биламан, уйдагилар билан ҳисоблашиб ҳозир ашула ҳам айтмайсиз. Биз қачондан бери овозингизни эпитолмай соғиниб юрибмиз...

Жаннатхон маъюс кўзларини ерга тикиб:

— Биласизлар-ку, — деди.

— Майли, ким нима билан ҳурсанд бўлса, шуни қилсин, — деди Хулкар. — Чалинг, Чўлпонхон «Ушшоқ»ни яхши чаласиз.

Чўлпоной «Ушшоқ»дан кейин «Чаққон киз» куйига ўтди-ю:

— Қани, Хулкархон, ашула бўлмади, энди рақс бўлсин! — деди.

Хулкар дугоналарининг орасида энг ўйинчиси эди. Рақс қилишни унинг ўзи ҳам яхши кўрарди. Куйга монанд нафис ҳаракатлар қилганда юраги завқли оҳангларга тўлиб бутун вужуди яйраб кетарди. Ҳозир ҳам у «Чаққон киз»га ўйнаётиб, ўзини қушдай енгил сезди, умрининг энг бахтиёр дамлари такрорланаётгандай бўлди.

Жаннатхон ўрнидан туриб, деразанинг пардасини тушириб қўйди. Кейин Хулкарга қараб туриб, ўзини тутолмай:

— Дўст! — деб кулди. — Роса келишган жувонсанда, ўртоқ!

Кулишди. Шу билан Жаннатхон ҳам очилиб кетди-ю рубобни Чўлпонойнинг қўлидан олди. Уни бошқатдан созлар экан:

— Мен ҳам сени соғиниб юрган эдим, — деди Хулкарга. — Дўстинг учун заҳар ют, дейишган экан. Бўлганича бўлар. Қани, Чўлпонхон, тушинг.

«Тановар»...

Рубоб Жаннатхоннинг қўлида шундай тўлиб-тошиб

куйлар эдики, билмаган одам унинг бешта эмас, юзта тори бор деб ўйларди. Бири биридан мунгли, бири биридан чиройли оҳанглар гўё деворларни ҳам жонлантириб юбормоқда эди. Чўлпоной рақсга тушмади. Куйга жўр бўлиб секин ашула бошлади:

«Қора сочим ўсиб қошимга тушиди»...

Қўлидаги рубобнинг ширин оҳанглари Жаннатхоннинг ўзини ҳам элитиб қўймоқда эди. У ҳозир завқ денгизида сузар ва бошқа ҳеч нарсани ўйламас эди. Бир вақт у ҳам паст товуш билан ашулага қўшилди:

«Не савдолар менинг бошимга тушиди»...

Жаннатхоннинг бенихоя соф ва жарангли товуши бор эди. Рубобдан чиқаётган оҳанглар қанчалик гўзал бўлмасин, Жаннатхон ашула бошлагач, улар ҳам иккинчи ўринга тушиб қолди. Чўлпонойнинг товуши унинг овозига бирпас эргашиб борди-да, ўзининг ожизлигидан уялгандай йўлда қолиб кетди.

Жаннатхон овозини қўйиб бергиси келмас эди. Аммо юрагидан куюлиб келаётган дардли ва жозибали хислар қафасдан учиб чикқан қушлардай энди унга бўйсунмас эди. Унинг тобора баянлашиб бораётган товуши уйчага сифмай қолди. Очiq деразадан ташқарига учиб чикди-да, ойдин кечада сукутга чўмиб ётган қишлоқ бўйлаб таралиб кетди.

У сўнги пайтда хоразмча «Найлайн» ашуласини яхши кўрар ва уни жуда таъсирли айтарди:

«Муҳаббат солган иморат вайрона бўлди, найлайн?»

Холис эшитаётган одамларнинг ҳаммаси Жаннатхоннинг овозига берилиб қулоқ солар, баъзилар «Холбекнинг хотини аломат-да» деб кўярди.

*«Ёр йўлинда кўзда ёшим равона бўлди, найлайн?»
А-а-а-й-й-й!*

Сўнги нидо билан Жаннатхон кўнглидаги ҳамма дардларни тўкиб солгандай бўлар ва Холбекнинг энг яхши кўринган пайтларини эсларди. Илгари бошқа йигитлар Жаннатхонни «кўк кўз» деб унча писанд қилмаганда ҳам, Холбек уни кўрганда гўзал овозини эслар, мулойим жилмайиб саломлашар ва ҳурмат билан гаплашар эди.

Хулкардай қизнинг каллиғидан кўрган хурмат ва эътибори Жаннатхоннинг ўзига ҳам жуда хуш ёқар эди. Ўрни келиб, Холбек унга «Қани, энди ашуладан битта ол!» деб қолса, Жаннатхон йигит кишини мафтун қиладиган куйлардан айтиб, бутун санъатини ишга солар эди. Кейин орада ҳалиги можаролар бўлиб ўтди...

Шу дақиқаларда айвонда тасбех ўтириб ўтирган Исмат бобо мактабхонадан унча узоқ эмас эди. Ўша ёқдан келаётган ашула товушини бошқалардан олдинроқ эшитиб, келинининг овозини таниди-ю безовталаниб ўрнидан турди. Қўшни девор орқали қизини чақирди:

— Суюма! Ҳо, Суюма!

— Ҳа, дада, нима дейсиз?

— Кулоқ сол-чи, нима бўляпти ўзи?

Жаннатхон «Найлайин» билан кўнглининг занглари-ни тўкиб олгандан кейин, Коммуна Исмоилова машхур қилган «Ёшлик чоғимда» куйига ўтди.

Шунинг устига чавқар от минган Холбек тоғ томондан қишлоққа кириб келди. Елиб келаётган отнинг туёқлари тошлоқ кўчада тасир-тусур қилиб, мактаб томондан таралаётган куйни унча эшиттирмас эди.

Мадаминжоннинг хикоясини эшитгандан бери, Холбек ўша фожианинг турмуши тезроқ яхшиланмаса, ўзи ҳам Мадаминжоннинг куйига тушадигандай бўлади. Холбек уйига шошилаётганининг бир сабаби шу. «У ўзгаришни» нимадан бошлашни билмайди. Балки Жаннатхонга ўша эшитганларини бирма-бир айтиб берар-да, кейин икковлари маслаҳатлашишар...

Холбек кўчадан ўтаётиб, мактабхона томонга кулоқ солиб турган бир қанча кишиларни кўрди. Улар Холбекнинг саломига алланечук сабрсизланиб алик олишди.

— Отинг билан тасир-тусур қилавермай тезроқ ўт, халакит беряпсан! — деди кимдир.

Мактаб томондан ашула овози келаётганини Холбек энди сездди. Ўзларининг дарвозаларига яқинлашганда, отни тўхташиб, кулоқ солди.

Жаннатхоннинг овози! Холбекнинг эти жимирлаб кетди.

*«Энг яшнаган ёшлик чоғимда,
Сен очилдинг кўнглим боғимда»,*

деган сўзларни хотини унга атаб куйга солиб айтаётгандек туюлди.

Холбек Жаннатхонга уйлангандан бери унинг шундай жўшиб ашула айтишини биринчи эшитиши эди. Холбек уйланмасдан олдинги холис бир туйғу билан унинг овозидан завқланиб кулоқ солаётган эди, қизишган от жойида турмай халақит берди. Холбек уни боғлаб қўйиш учун дарвозадан ичкарига кирди.

Ховли юзида ота-онаси ва Суюма нима тўғридадир асабий бахшлашмоқда эди.

— Ўша Хулкар безбетдан ибрат оляпти! — деди Суюма. — Ҳозир ҳам бирга ўтиришганмиш!

— Ўтирса дугонаси-да, шунга шунчами? — дерди онаси.

Жаннатхоннинг овози ҳамон Ойкўл бўйлаб таралмоқда эди.

— Мов бўлгандай қишлоқни бошига кўтаряпти-я! — деди Исмаат бобо ғазаб билан.

Рихси хола шу пайт орқага ўтирилиб, Холбекни кўрди-ю эри билан қизига шипшиди:

— Жим бўлинглар! Яна уриш чиқарасанлар!

Холбек отдан тушиб ховли юзида турганларга совуққина салом берди. Рихси хола унинг олдига келиб:

— Сен дамингни олиб тур, болам, мен ҳозир хотинингни айтиб келаман, — деди.

Отаси билан Суюма Холбекдан бир нарса кутгандай унга жим қараб туришар эдилар.

— Сиз шошманг, — деди Холбек онасига. У хотинининг ашуласини ҳамма қандай эшитаётганини энди кўз олдига келтирди, аллақанча одам отасига ва Суюмага ўхшаб ёмон хаёлларга бораётганини ўйлади-ю қўйнига совуқ бир нарса ўрмалаб киргандай вужуди титраб кетди.

— Ўзим бораман!

Холбек дарвозага қараб юрди.

— Жон болам, хотинингга озор берма! — деди онаси кетидан. — Сенга кўзи тўрт бўлиб юрган эди. Яхшиликча гаплаш!

— Ўлиб кет сен оқловчи! — деди Исмаат бобо хотинига ўшқириб. — Тилёғлама! Сен ҳам талтайтиряпсан шу келинни.

Холбек Жаннатхоннинг товуши келаётган томонга шошилмай борар эди. Қарама-қарши туйғулар унинг борлигини қуюндай чирмаб, турли томонга тортиқлар эди. Кулоғи тагида хотинининг ажойиб қуйи ҳам, Мадаминжоннинг кечаги ҳикояси ҳам, отаси билан синглиси-

нинг hozirgi aйтган гаплари ҳам бир-бирига кўшилиб, аралашиб эшитилар эди. Кўпдан бери унинг кўнглида яшаб келган бир хис — «шу хотин бутун борлиги билан сеники, фақат сеники!» деб турувчи хис — Жаннатхоннинг ҳаммага эшитдириб ашула айтаётгани сабабли исён кўтармоқда эди. «Кўрдингми, хотинингнинг сенга шундай ёқадиган гўзал овози сеники эмас! — дерди бу хис. «Сен очилдинг кўнгил боғимда» деган сўзларини ҳамма йигитлар эшитяпти. Кўшнинг Замонали ҳам эшитди... Ўқимишли, чиройли йигит Замонали. Жаннатхон эҳтимол бу гапни Замоналига атаб айтаётгандир?».

«Йўқ, йўқ!» деб Холбек дахшатли қуюндан чиқишга уринди. Мадаминжоннинг ҳикоясини эслаб, шунга таянмоқчи бўлди. Аммо бу воқеа энди кинода кўрилган бегона бир ҳаётнинг фожиасидай ҳозир хаёлидан узоқлашиб кетган эди. «Одамгарчилик тўрға чиқиши керак... Хотин ҳам одам... Одам топилмайди»... Эшитган пайтида унга шунчалик таъсир қилган бу сўзлар ҳозир уни чирмаб айлантираётган қуюн зарбидан бошқа ёққа бурилиб кетди: «Сен ҳам одамсан-ку, — деди ўша хис. — Хотиннинг сени нега бундай қийноқларга солади? Ўтган сафар айтиб кетган эдинг-ку».

Холбек кўчадан оғир қадамлар билан ўтиб борар экан, Жаннатхоннинг овозига қулоқ солиб турганлар уни таниб, шивирлашар эди:

— Ана боряпти, ҳозир боқлайди...

— Холбек, шайтонга ҳай бер! — деди бир чол.

Холбек бу гапларни тушида эшитаётгандай бўлар ва ҳеч кимга қайрилиб қарамас эди. У мактабга яқинлашганда яланг оёқлик бир бола ёнидан югуриб ўтди-ю ёруф тушиб турган деразанинг олдига бориб:

— Жаннатхон опа! — деди. — Қочинг, эрингиз келяпти!

Ашула бирдан узилди. Бола югуриб мактабнинг нарёғига ўтиб кетди.

Жаннатхоннинг рангида қон қолмаган эди.

— Ҳа, мунча? — деди Чўлпоной унга. Сўнг Холбекка пешвоз чиқди: — Қани, келинг, бирга-бирга эшитамиз. Киринг!

Холбек остонада туриб, дағал товуш билан:

— Иш бор, — деди.

Унинг вазоҳатида таҳдидли бир ўзгариш сезиб, Жаннатхон ўрнидан турди. «Уриш бўлса ҳам, бу ерда бўлмасин» деди ичида.

— Мен кетай энди, — деб Хулкарга кўзлари мўлтираб қаради.

Хулкар уни кучоклаб хайрлашар экан, бадани зир титраётганини сезди.

— Ўзингни бос, ўртоқжон! — деб шивирлади. — Махкам бўл!

Холбекнинг гаши келиб остонадан нари кетди. Жаннатхон рубобини олишни ҳам унутиб, унинг кетидан шошилиб чикди.

Жаннатхоннинг кўрқиб кетгани ва шошилиб дарров чиккани Холбекнинг назарида хотинининг гуноҳини тасдиқлаётгандай бўлди. Холбекни куюндай чирмаб айлантираётган қарама-қарши хисларнинг ичида газаб аралаш бир ҳадик газаклаб, минут сайин улканлашиб борар эди.

Шунинг устига Чўлпоной рубобни деразадан узатди-ю Холбекнинг ховурини босиш учун:

— Манг, куёв, — деди кулимсираб. — Йигит киши-сиз, кўтариб олинг.

Холбек рубобни жирканиброқ олди.

— Жаннатхоннинг ашуласи оғзида колди, — деди Чўлпоной. — Шунинг ўзи етар. Энди хафа қилманг бу кишини!

Холбек ўзини туюлмади:

— Менга муаллимлик қилманг, опа. Сизсиз ҳам муаллимларим кўп!..

Жаннатхондаги кўркув энди норозиликка айланди. Озиб-ёзиб бир хушчакчақлик қилишаётганда ўдағайлаб келиб ҳамманинг хаёлини қочирган озми? Жаннатхонку, унинг қовоғига қараб дарров чикди...

Мактабдан узоқлашганларидан кейин Жаннатхон:

— Чўлпонойга нега қаттиқ гапирасиз? — деди.

— Аралашмасин!

— Уйдаги «муаллим»ларингизга шу гапни нега айтмайсиз?

Қизиган ёғ устига сув сепилгандай, Холбекнинг кўкрагида бир нарсга «жаз» этиб кетди.

— Сен аввал ўзингни бил! Қачонгача қишлоқни бошинга кўтариб айёҳаннос тортасан?

Айёҳаннос!.. Жаннатхон боя яйраб ашула айтганда, шу куйлари илгари Холбекка қанчалик ёққанини эслаган, иккови бирга ўтказган бахтиёр дамлар кўз олдига келган эди.

— Сиздан қайтган «яхшилиқ» шу... Бақирсам, мен бақирибман-ку, сизга нима?

— Ие, хали, мен сенга эр эмасманми?! — деди Холбек. — Эр бўлолмаётибманми?! Шунинг учун мов бўлган мушукдай бақирар экансан-да? Отам тўғри айтган экан-да?!

— Боринг, ўша отангиз билан ўзингиз турунг! — деб Жаннатхон орқасига қайтди. — Бас! Муаллимларингиз ўзингизга буюрсин!

Жаннатхон онасиникига қараб кетмоқда эди. Холбек газаб билан:

— Қайт! — деди.

Жаннатхон қайтмади. Баттар жадаллади. Кейин нима бўлганини Холбек яхши эслай олмайди. Қўлидаги рубобни Жаннатхоннинг орқасидан қанақа қилиб отди? Рубоб Жаннатхонга тегмади. Бир уйнинг пойдеворига ётқизилган тошга «пак» этиб урилди-ю дастаси синди, қорни пачақлангани ойдинда аниқ кўринди. Тор узилиб, синиқ ёғочга «шарт» этиб теккани ҳам барала эшитилди.

Кейин Холбек туман ичида юргандай бўлиб уйларига келди, отасига қараб:

— Мана, мақсадларингга етдиларинг! — деди.

Кейин онаси қаёққадир югуриб кетди.

Холбек бир вақти ҳушини йиғиб қараса, отда тоққа қараб кетяпти. Ой хали ботган эмас. Тун шу қадар сокин, ҳаво шу қадар майин. Холбек бундан бир неча соат олдин шу йўлдан умидга тўлиб — Жаннатхон билан мириқиб гаплашиш иштиёқида ўтганини эсладу-ю бўлиб ўтган воқеанинг бутун даҳшатини энди сезди...

31

Қабулхонада машинка чикиллайди. Мансуровнинг кабинетида, кўк мовут ёпилган столнинг бир томонида Ортик, иккинчи томонида Ражабой Сафарова билан Замонали ўтиришипти. Мансуров банкага шошилаётган кассирнинг чекига қўл қўйиб бераётганда орага жимлик тушди. Мансуров перосининг учини тозалаб, ярми оқ, ярми кўк варақчага эҳтиёт билан имзо чекди-да, ручкани жойига қўя туриб:

— Давом этинг, ўртоқ Сафарова, — деди.

Ражабой Сафарова Ойқўл қишлоғида аёлларга ёмон муносабатда бўлаётганлар тўғрисида гапирмоқда эди. Холбек рубобни синдириб кетганини Сафарова ўқитувчилардан эшитган эди. Бунга қўшимча қилиб, Суюма

Хулкарни «Авазга ўйнашиб теккан» деганини, яна бу ҳақоратни олти яшар болачасига ҳам ўргатганини айтиб берди.

— Ўша бола сизнинг ўғлингиз, ўртоқ Қамбаров, — деб раиса Ортиққа тик қаради: — Суюма сизнинг хотинингиз. Холбек сизнинг қайнингиз. Сиз партия аъзосиз! Шу қишлоқнинг энг масъул одамсиз. Бу хунук ишлар учун аввало сиз жавобгарсиз!

Мансуров Ортиққа «гапир» дегандай кескин бир назар ташлади.

Ортиқ стол четига кўкрагини тираб, бошини эгди-ю кучанган товуш билан:

— Тўғри, — деди. — Лекин... Ҳаёт мураккаб экан-да, раиса опа. Биласиз, укам Аваз қайним Холбекнинг қаллиғига уйланган, Хулкарга. Шундан бери овсинлар ҳам чап. Холбек ҳам, бир марта оғзи куйиб, энди ҳар нарсадан ҳадиксирайдиган бўлиб қолган. Мана Замонали билади, буларнинг носозлиги мени ҳам кийнайди. Қўлимдан келса ҳаммасини апоқ-чапоқ қилай дейман... Лекин одамнинг қўнгли қалайи эмас эканки, бундай эритиб, қовшарлаб қўя қолсангиз.

— Демак, шундай давом этавериши керак! — деди Сафарова.

— Йўқ, нега? Мен қўлимдан келган чорани кўраман. Ўша ҳодиса бўлган куни мен уйда йўқ эдим. Хотиним билан ўфилчам шундай деган бўлса, мен бугун бориб, иккинчи тарорланмайдиган қиламан. Бошқа масалаларда нуқсонлар бўлса... одам баъзан улгуролмас экан-да. Тўғда ферма... Бу ёқда пичан ўроғи. Долзарб кунлар...

— Баҳонани кўпайтиравермангу ишнинг уддасидан чиқолмайман деб қўя қолинг! — деди бирдан Мансуров гапга аралашиб.

Ортиқ бригадирликдан олиб ташланаётгандек кўрқиб кетди:

— Ўртоқ Мансуров, баҳона десангиз ҳам ўзингиз биласиз. Лекин мен юрагимда борини айтдим. Агар вақт берсаларингиз раиса опа айтган гапларни ҳам албатта ҳисобга оламан. Лозим бўлса беш-олти кун ўтказиб суруштириб кўришларингиз мумкин.

— Бу ишлар беш-олти кунда битадиган осон иш эмас, — деди Замонали унга. — Ойқўлда одамларнинг маданий савиясини кўтариш керак.

— Сизда бирон аниқ таклиф борми? — деди Мансуров гапни тезроқ яқунлашни истаб.

— Мен таклифларимни ёзиб берган эдим...

Ойкўлнинг тақдири тўғрисида Гиёсиддинов ва Воҳидовларнинг йўл бўйида айтган гаплари... Кейин ортиқча молни хатлаш баҳонаси билан Давлатбеков Замоналидан ўч олгани... Мансуров буни эшитган бўлса ҳам, Давлатбеков қонуний йўл билан иш кўргани учун Замоналига дадил бир ёрдам бера олмагани... Хаммаси Мансуровнинг эсига тушди. У Замоналининг кўнглини кўтаргиси келиб, сўнгги бир кенгашда уни «ташаббускор ва жонкуяр мутахассис» деб мақтаган, шу билан Замонали ёмонлаб юрган Давлатбековга қарши гапиргандай бўлган эди. Мансуров Замоналининг ҳозирги гапи қаршисида ўзини иложсиз сезиб юзини ишқади.

— Биласиз, ёзиб берган таклифларингизни ҳал қилиш менга боғлиқ эмас, — деди. — Масала кузгача очиқ қолган.

— Бўлмаса, — деди Замонали кўлида ўрам қилиб ўтирган қозини Мансуров билан Сафарованинг олдига ёйиб, — сиз билан раиса опага боғлиқ бир таклиф бор, Муталлиб Мансурович. Ойкўлда мактабдан бошқа маданият ўчоғи йўқ. Илгари жамоанинг идораси бўлган бино омборга айланиб ётипти. Шунини бўшагиб ремонт қилсак, яхшилаб жиҳозласак, ҳозирча маданият уйининг хизматини қилиб турармиди?.. Мен хомчўт қилиб чиқдим. Тахминан саккиз-тўққиз минг...

Мансуров қозонга қарамай пешонасини тириштирди:

— Ҳозир менда бунақа ишларга сарфлайдиган пул йўқ. Хўжалик қаддини тиклаб олгунча... Ўртоқ Сафарова, райижроком ёрдам бермасмикан?

— Ижроком Ойкўлга электр тушириб берапти. Яна бу талабни қўйсак, бошқа кишлоқларда ҳам эҳтиёж катта, гапимиз ўтишига кўзим етмайди.

— Қурилиш материаллари билан таъмирлаш ишчилари ўзимиздан чиқмасмикан, Муталлиб Мансурович? — деди Замонали.

Мансуров бир лаҳза ўйланиб турди-ю Сафаровадан:

— Бўлмаса, жиҳозлашини сизлар қиласизларми? — деб сўради.

— Билмадим, энди, ижроком қўнса...

— Кўнлашиб кўндирайлик-да, ўртоқ Сафарова! Мен ижрокомга ўзим қираман. Сиз ҳам айтинг!..

Ортиқ шу масалани Замоналидан ҳам олдин ўзи кўтариши кераклигини сезиб ва кўтармаганидан афсус қилиб стол устига бошини солиштириб ўтирар эди.

Мансуров уни бошқалардан кейин олиб қолди-да:

— Энди кадамингизни билиб босинг, Қамбаров! — деди. — Ўша симёочларни арралатиб юборганингиз учун мен сизни аллақачон бригадирликдан олиб ташлашим мумкин эди. Лекин инсоф билан айтганда, бошқа бош-ликларда ҳам айб бўлган. Мен сизни тузаларсиз деб умид қилиб юрибман.

— Умидингизни оқлаш учун жонимни ҳам аямайман, ўртоқ Мансуров!

Ортиқ бу гапни Мансуровнинг кўзларига қараб, самимий бир ҳаяжон билан айтди. «Бригадирликда қолишни жуда истайди, — деган гап Мансуровнинг кўнглидан ўтди. — Амални яхши кўради... Лекин... одам яхши кўрмаган ишига бугун борлиғи билан берила олмайди-ку, Мушкул бир зиддият...»

— Эрта-индин мен Ойкўл томонларга ўтмоқчиман, — деди Мансуров. — Қолган гапни ўша ерда гаплашармиз.

Ортиқнинг кўзлари хавотирлик туйғуси билан бир лаҳза тўхтаб олди. Аммо қувонгандай қулимсираб:

— Жуда яхши бўлади, — деди. — Қачон кутайлик?

— Мени кутиш керак эмас. Менга қилмоқчи бўлган меҳрибончилигингизни ҳам ҳамқишлоқларингизга қилинг. Яхши қаралмаса, сигир ҳам сут бермайди. Булар-ку одамлар.

Биламан, ўртоқ Мансуров.

— Билсангиз оғизда камроқ такрорлангу амалда кўпроқ татбиқ қилинг...

Ортиқ директорнинг кабинетидан кўнгли анча ёришган, айни вақтда, жуда хавотирланган ҳолда чиқди.

Яхшиси шуки, «директор мени бугун ишдан олармикин? Кимни ўрнимга қўяр экан?» деб кўркишлар энди тарқади. Мансуров унга ўзини оқлаш учун вақт, имконият берапти. Директор янгилангандан бери Ортиқ ҳаракат қилиб юриб анча иш қилди: сут тошшириш графикдан олдин кетяпти... Қўйлар ҳам яхши кўзилаган... Фақат одамлар... Ортиқни суймайдиганлар кўп. Эртага директор борганда Ортиқни ёмонлаб қолишлари мумкин. Шулардан қайси бирининг кўнглини олиш мумкин?

Ортиқ Ойкўлни кўз олдига келтирди. Директор борса, битмай ётган шийпонни кўради. Қамбар ота билан Норбой ота Мансуровга Ортиқдан арз қилиб қолса жуда ёмон бўлади. Аввалги директор чолларга ваъда қилган фанер ва тунукани Мансуров берармикан? «Пул йўқ»

деди-ку. Ортиқ қайтиб кирса-ю рад жавоби олса, яна ёмон кўринса... Йўк!

Ортиққа бригадирликдан тушиш баланд бир тоғдан кулашдек ваҳимали кўринади. Ойкўлда ҳозир ундан катта одам йўк. Қишлоқ ўзи алоҳида жамоа бўлган пайтларда Ортиқ учун раис қандай баландда турган бўлса, ҳозир у ҳам ўзини шундай баландда кўради. Униқига нозик меҳмонлар келиши бор. Илгариги директорга ўхшаганларга Ортиқ кўй сўйиб, тандир кабоб қилиб берар эди. Ўзи ҳам гўшг-ёғсиз туrolмайди. Демак қонун талаб қилган учта кўй, бир сигир билан бошқалар яшаганда ҳам у яшай олмайди. Қишлоқдаги молидан ташқари, Турди боқадиган сурувда Ортиқнинг ўн саккизта кўйи, фермада икки сигир, бир ғунажини бор... Турди ҳам, фермадагилар ҳам Ортиқнинг катталигини ҳурмат қилиб, унинг ортиқча молини яшириб боқишяпти. Агар Ортиқ бригадирликдан тушса «олиб кет» дейишлари аниқ. Уйига кун ора қимиз олиб келиб турадиган йилқичи ҳам, Ортиқ бир нарса деса гапини қайтармайдиган бошқа кўшгина одамлар ҳам у лавозимидан тушса ҳозирги ҳурмати-ни қиладими? Йўк, чунки Ортиқнинг катталигидан улар ҳам манфаатдор. Бекорга мушук офтобга чиқмайди... Шунинг ҳаммасидан бирварақайига маҳрум бўлса, қўлида ҳунари йўк, таёқ кўтариб мол боқади ёки бошқа бир қора иш қилади. Яна тагин ёмон кўрган одамларига кулги бўлиши бор... Шу сабаблар устма-уст қалашиб, Ортиққа тоғдай баланд кўринади.

Тўғри, у тоғдан йиқилса, ушлаб қоладиган битта одам бор — Давлатбеков. У Ортиққа ён босмай иложи йўк, чунки ўша Турдининг сурувида Давлатбековнинг бир эмас қирқ бешта яширинча кўйи бор. «Мен бўлим бошлиғиманми, сен ҳам ўрнингдан кўркма» дейди Давлатбеков. Аммо Мансуров келгандан бери Давлатбековнинг ўз ташвиши ўзига етиб ортади. Директор уни суймаслигини Ортиқ ҳам билади ва директорга ёқишга кўпроқ тиришади. Чунки Давлатбеков нақд, Мансуров эса бирпасда нари-бери қилиб тташлаши мумкин.

Ортиқ идорага қайтиб кирмади-ю мотоциклини миниб, сут заводига жўнади.

Шопмўйлов хайдовчи Ойкўлдан ортиб келган сутини топшириб бўлиб, бўш бидонларни бортга тераётган экан.

Ортиқ унга:

— Катта омборнинг олдига бориб тулинг, — деб тайинлади-ю ўтиб кетди.

«Катта омбор» деган жойда қурилиш материаллари сотилади. Омбор мудирини Ортиққа таниш. Ўтган йил кузда Ойқўлга борганда Ортиқ уни бир кеча зиёфат қилиб, хуржунига ҳам гўшт-ёғ солиб жўнатган. Шундай бўлса ҳам, омбор мудирини «ҳозир фанер билан тунуканинг ҳар бир қаричи ҳисобли, кейин келинг», деб анча тирқишлик қилди. Ортиқ унга «кўп эмас, булоқ бўйидаги бир шийпончага етарли бўлса бас, савобли иш!» деб узоқ тушунтирди. Ширинкома ҳам ваъда қилди.

Қамбар отадаги барғи кенглик Ортиқда ҳам бор эди. Шийпон учун ўз ёнидан пул чиқариб, фанер билан тунука олди-ю яна омборчига ўн сўм «ширинкома» берди.

Бидонлар устига бир даста фанер ва тунука ортиб олган юк машинаси кеч кирганда Ойқўлга етиб, булоқ бўйига келиб тўхтади.

Шопмўйлов ҳайдовчи уста Қамбар билан Норбой отани чақариб, фанер билан тунукани кўрсатди:

— Қани, қаерга тушурай?

— Бизгами?! — деди Қамбар ота. — Мўйловгинангдан айланай Фозилжон, буни осмондан олиб тушдингми дейман!

— Ҳа, лекин менинг мўйловимни айланиб чиқишингиз учун бир-икки кун етмайди, уста ака! — деб кулди ҳайдовчи.

Шунинг устига мотоциклни елдириб Ортиқ етиб келди. У мўйсафидларнинг қувонаётганини кўриб мийиғида кулди-ю юкни туширишга ёрдамлашди. Қамбар ота шундан билдики, бу нарсаларни ўғли ундириб келган.

— Барака топ, ўғлим! — деди. — Лекин янги директорнинг ҳам дуруст экан... Даромад-буромад деган гапларга қарамай тўғрилаб беришти-я!

Ортиқ индамай кулиб турар, бу нарсаларни ўз пулига олганини атайин айтмас эди. «Директор эртага келиб чоллар билан гаплашганда раҳмат эшитиб, бир қойил бўлсин!» дерди у ичида.

32

Ойқўлга электр етиб келган. Молхонада беш юз шамли лампочкалар ёнади. Хонадонларга энди сим тортиляпти. Ҳали бу иш битмасдан олдин Давлатбеков Ортиққа иккита темир радиокарнай топиб берди.

— Қишлоқнинг энг гавжум жойларига ўрнатинг, азондан хуфтонгача ҳайкириб турсин, — деди.

— Тонг отмасдан уйқуни бузади деб хархаша қилип-масмикин.

— Э, кеч турадиганларнинг уйқусини бузсин-да! Сизга шуниси керак. «Ҳа, тур, ишга кеч қолма», деб юрасизми? Варанглатиб қўйсангиз, сахармардонда ҳаммани уйғотиб беради.

— Ҳа, бундан ташқари, қишлоқда электр борлиги кундузи ҳам билиниб туради-я!

— Лекин включатель қўйдирманг, азонда ҳеч ким ўчиролмасин, — деди Давлатбеков.

Ортиқ Давлатбековнинг айтганини қилиб, радиокарнайларни қишлоқнинг ўртасига ўрнаттирди. Бугун уларнинг овозидан ўзи ҳам эрта уйғонди-ю тўшакдан тургиси келмай, нариги ёнига ағдарилди. Сўнг бирдан директор келиши кераклиги эсига тушиб, уйқуси қочиб кетди.

Қишлоқ этагидаги текисликда машина ўроқ билан ўрилган пичанлар қуриб, нами қочиб қолмоқда эди. Ортиқ ишга яроқлиқ эркак-аёлларни кун ёйилмасдан пичан боғлаш ва ғарамлашга олиб чиқди. «Хотининг қани?» дейишмасин учун, Суюмани бошқалардан олдинроқ жўнатди. Ўзи уйда зерикиб юрган қайнатаси Исмат бони мотоциклининг коляскасига солиб олди.

Даладан тонг салқини ҳали кетмаган. Тоғдан эсан майин шабада хушбўй пичан хидига қўшилиб, жуда ёқимли туюлади.

Аёллар хаскаш ва ўроқлар билан пичанни ердан йиғиб боғ қилишади. Паншахалари офтобда ялт-юлт қилаётган эркаклар боғ қилинган пичанларни автокачкаларга ортиб беришади. Нарироқда етти-саккиз киши автокачкалар келтираётган пичандан ғарам босишяпти. Ортиқ мотоциклини ғарамнинг олдига ҳайдаб келди. Коляскада Исмат бобо ҳассасини қўлтиғига қисиб силкиниб келар эди. Ғарамнинг юқорисидан пастигача турна қатор бўлиб пичан босаётган одамлар ҳазил-мутўйиба қилиб, қулиб ишлашар эди.

Ортиқ мотоциклдан тушиб ғарамнинг қанчалик текис бўлаётганини текшириб кўрар экан:

— Эргаш ака! — деди тепадаги ияги узун кўса одамга. — Чап томони чиқиб кетишти-ку иягингизга ўхшаб!

— Мол эгасига ўхшайди-да, ука! — деди кўса қулиб.

— Ундай бўлса ўзингиздай силлиқ қилинг-да!

Сал гапдан гур-гур қулаётган хушчақчақ одамлар Исмат бобога ҳам жуда ёқиб кетди.

— Балли, шоввозлар! Ана шундай нам ўтмайдиган, шамол титмайдиган қилиб босинглар!

Эргаш кўса юкоридан ўсмоқчилаб сўради:

— Исмаг ака, калай, ўнг томони қийшиқ бўлмаятими?

Бу сафар кулги босикроқ бўлди, чунки Исмаг бобонинг кўзи шундай катта гарамни ҳам яхши кўрмаслигидан кулиш ноқулай эди. Лекин Исмаг бобо ҳамма нарсани аниқ кўриб тургандай:

— Эргашбой, — деди, — пичан қийшайса, тузатиш осон, лекин худо уриб, оғзингизни қийшайтириб кетса тузатиш қийин.

Исмаг бобо «худонинг амри билан» кўзи ожиз бўлиб қолганини, бундан кулган киши осмонга шак келтиришини писанда қилмоқда эди. Буни кўп одам тушуниб турар, илгари мачитларни бузиб, диндорларни қувғин қилиб юрган бу одамнинг самимийлигига ҳеч ким ишонмас эди.

— Исмаг ака, — деди Эргаш кўса. — Илгари сиз ҳукуматнинг номидан гапириб бизни кўркитар эдингиз. Энди ҳукуматнинг назаридан қолиб, яна худонинг номидан кўркитадиган одат чиқаряпсиз. Фойда чиқадагиган томонини дарров топасиз-да, а?

Ортиқ орага тушди:

— Эргаш ака, ундоқ бўлса сиз билан биз ҳам бир марта фойда чиқадагиган томонини ўйлайлик.

Ияги узун кўса унга савол назари билан қаради.

— Ҳозир бу иш бор, агар динга қарши лекция ўқийман десангиз, мен кечкурун ташкил қилиб берай.

Эргаш кўсанинг динга қарши лекция ўқишини тасаввур этиш қийин эди, чунки бу одамнинг ўзи ҳам худога ишонар эди. Шуни билганлар «гур» этиб кулишди-ю орага тушган губор кўтарилгандай бўлди.

Ортиқ мотоциклини буриб, аёллар ишлаётган томонга ҳайдаб кетди.

Исмаг бобо, кўзойнаги офтобда йилтиллаб, нотекис жой келганда коляскада силкиниб борар эди.

— Илоҳим умринг узоқ бўлсин, Ортиқжон! — деб, куёвини дуо қилди. — Мендай кўзи ожиз мўйсафидга шунчалик меҳру оқибат кўрсатяпсан. Илоҳим ниятларингга етгин, ўғлим!

— Илоҳи омин! — деди Ортиқ кулиб.

У динни тан олмас эди-ю лекин қайнатасининг дуоси фойда қилиши мумкинлигига озми-кўпми ишонар эди.

Бундан ташкари, кўпни кўрган Исмат бобо юқоридан келадиган катталар билан муомалага уста эди. Аввалги директор билан «тил топишиб» олишда Ортиққа қайнатаси кўп ёрдам берган эди.

Ҳар мушкулнинг ўзига яраша калитини топишни Ортиқ кўпроқ қайнатаси билан Давлатбековдан ўрганган эди. Кеча Ортиқ шийпоннинг пулини ўз ёнидан чиқарганини отасига айтмади-ю бугун қайнатасига айтди.

— Жуда тўғри қилибсан! — деб Исмат бобо унинг ишини дарров маъқуллади: — Бир қўйнинг пули экан, қаёқдан келиб, қаёқдан кетмайди. Директор келиб, отангдан раҳмат эшитса, сенга ҳурмати бир даража ортади. Кўнглини олишинг осон бўлади. Бу дунё ўзи шу, ўғлим. Эплаган одам қаловини топиб қорни ҳам ёндиради-ю ишини пиширади. Эпламаган одам туянинг устида ҳам итга таланиб юраверади.

Ортиқ бир лаҳза ўйланиб туриб:

— Гапнинг хўрози шу, — деди.

Исмат бобо мамнун жилмайди. У Ортиқни яна шунинг учун яхши кўрадики, бобонинг хаётий тажрибаси ўғлидан кўра куёвига яхши сингяпти.

— Кўзим ожиз бўлгандан бери далага чиқолмай занглаб юрган эдим! — деди Исмат бобо, Ортиққа меҳри товланиб. — Ҳозир бағримга шамол тегиб, жоним роҳат қиляпти. Ўғлим қилмаган яхшиликларни қиляпсан. Ортиқжон. Мана, тепамизда худо турибди. Мен ҳам сени Холбекдан зиёд кўраман!

Бу гап Ортиққа бир оз чучмал туюлди. «Чол қариб қоляпти-да, бола табиат бўлиб», — деди у ўзича.

Ортиқ Исмат бобони фақат ўйнатгани олиб чиққан эмас. Директор билан муомала қилишда ёрдам беради деган умид билан мотоциклига солиб юрибди. Аммо буни қайнатасининг ўзига айтмади. Чунки Исмат бобо буни билса, куёвидан ҳозиргидайин самимий қувонмаслиги мумкин. Холбуки, директор келганда Исмат бободай мўйсафиднинг Ортиққа самимий ихлоси билиниб турса, фойдаси каттароқ бўлади.

Ортиқ пичан боғлаётган аёллардан берироқда мотоциклини тўхтатди. Оёғини ерга тираб туриб:

— Ха, паризодлар, бўш келманглар! — деди. Сўнг автокачкага пичан босаётган йигитларга юзланиб, жиддий гапирди: — Бугун директор келадиган. Бир зўр беринглар, шу ғарамни тушгача битириб қўйлик.

Аёллардан бири ёнидаги Жаннатхонни туртиб деди:
— Ишқилиб, Ортиқ акам катталарга яхши кўринсин-
да!

Кўпчилик «пиқ» этиб кулди.

Бошига ёпинчиқ ташлаган, бурнига балдоқ таккан Суюма халиги аёлга зуғум қилиб:

— Менинг эримдан кулганча ўзларингдан кулинглар!
— деди.

— Ие, бизга нима қилипти?

Ўроқ билан пичан йиғаётган Жаннатхон ёпинчиғини ечиб қўйиб ишламоқда эди. У Холбек билан уришиб кетгандан бери ойисиникида турар, Суюма билан эса гаплашмас эди. «Бизга нима қилипти?» деган аёл Жаннатхоннинг катта опаси эди. Суюма ҳам Жаннатхоннинг ўзига гапиргиси келмай, опасига захарханда қилиб деди:

— Юзларингга чарм тортиб юрибсанлар-ку. Уятсизлар!

— Хой, Суюмаҳон! Жаннат ёпинчиғини ечиб қўйганига шунчами? Хулқар овсинингизга кучларинг етмайди-ку!..

— Опа, гапирманг, — деди Жаннатхон. — Бу гапни Хулқарга чаппа қилиб еткизишади. Чақимчилик буларнинг қонларида бор!

Суюма кўкариб кетди. Отасининг чақимчилик одатидан Суюма ҳам ҳазар қилар эди. У бир нарса дегунча бўлмай эри чақириб қолди.

— Хой!.. Бери кел!..

Суюма эрининг «хой» деб чақирishiга аллақачонлар ўрганиб кетган. Ортиқ чақирганда кейин у оғзини қўйлагининг кенг ва узун енги билан тўсиб, бошини итоаткорона эгиб, мотоцикл томонга йўрғалади. Отасиникига ўхшаб кетадиган хунуккина юзини пичан ортаётган йигитларга кўрсатмасликка тиришиб эрига яқинлашди.

— Нима дейсиз? Энди кетсам майлими?

Эр-хотин азонда келишиб олишган эди: Суюма эрта-роқ ишга чиқиб бир кўриниш беради-ю кейин уйига қайтиб меҳмон кутишга ҳозирлик кўради.

— Ҳа, лекин кечаги гапни унутма. Директор кирса ёпинчиқсиз чиқиб, қўл бериб кўришасан.

— Вой, ўлай, ота, бу қанақаси бўлди?

— Ҳеч нима қилмайди. Ортиқ гап эшитганидан бу осонроқ, — деди Исмағ бобо. — Ўғилчангга ҳам айт, халиги гапни «кўчада биров ўргатган эди» десин.

— Хўп.

— Тўхта, — деди Исмаат бобо кизига. — Бизнинг келин нима деб чулдураяпти?

Суюма алам билан:

— Ҳе, беги курсин, — деди-ю аммо Жаннатхоннинг гапини айттиси келмади. Шунчалиги билан, у отасидай чақимчи бўлишдан ор қилар эди.

— Хўп, бўпти, бор! — деди Ортик.

Суюма ўроғини олди-ю қишлоққа қараб жўнади. Кун исиб борар, қишлоққача уч чақирим келарди. Суюмани тайёр мотоциклда олиб бориб қўйиш на эрининг хаёлига келарди, на отасининг.

Суюманинг ўзи ҳам буни табиий деб биларди. Шунга ёшлигидан ўрганган эди. Шунинг учун Хулқар билан Жаннатхоннинг ўзини эркин тутишлари Суюмага ғайри табиий туюларди.

* * *

Тушга яқин текисликнинг узоқ четидан Мансуровнинг брезенти ўнгиб оқариброқ қолган «газик»и чиқиб келди. Ортик уни кечроқ кўрди-ю шошиб мотоциклини катта йўлга томон бурди.

Мансуров бу сафар сув ўтказмайдиган плаш кийиб олган эди. Ортик мотоциклдан сакраб тушиб унга пешвоз чикди. Директор ўзи қўл бермагунча одоб сақлаб турди.

Исмаат бобо ҳассасини ерга тираб коляскадан тушишга уринмоқда эди. Мансуров унинг кўзи ожизлигини билар эди.

— Тушманг, ота! — деб ўзи келиб кўришди. — Қалай, бардаммисиз?

— Раҳмат, ўртоқ Мансуров! Сиз мана шундай келиб турсангиз, биз доим бардаммиз-да. Мана ҳозир улоқчи отдай гижинглагим келяпти!

Исмаат бобо чиндан жуда қувониб кетган эди. Директор буни сезиб мамнун қулиб қўйди.

Ортиқ ҳам севиниб жилмайди, чунки қайнатаси директор билан муомалани Ортиқ кутгандан ҳам яхши бошлаган эди.

Директор пичан фарамлаётган одамларнинг олдига бориб, ярим соатча гаплашиб турди.

Шунинг устига моторли велосипедини тириллатиб Замонали келиб қолди. Велосипедини марзага суяб ётқизиб қўйди-да, багажникка қистирилган кўк папкани олиб ди-

ректорнинг олдига келди. Одамлар ҳаммаси жим бўлиб унга қараб туришарди.

— Муталлиб Мансурович, мен Ойкўлдаги ерларнинг планини топиб, ҳаммасини айланиб кўрдим. — Замонали папкасини очиб, бир даста қоғоз олди. — Мана, кишлоқ атрофида дон экинлар экилиб юрган икки минг гектар партов ер бор экан.

Замонали келиши билан Ортиқ директорнинг назаридан қолаётгандай безовталанди. Бироқ ўзини совуққон кўрсатишга тиришиб:

— Замонали, сен аниқроқ гапир, партов ер эмас, пичанзор, — деди.

— Илгари экин экилиб, кейин ташлаб қўйилган ер партов бўлади-да, — деб паншаха тутган Эргаш кўса Замоналига бўлишди.

Мансуров чўнқайиб ўтириб, ердан бир сиқим тупроқ олди. Нами кетмаган ҳосилдор қора тупроқ.

— Ҳозирча учта ҳайдов трактори бўлса бас, — деди Замонали. — Шудгор қилиб, кузги экиб қўйилса...

— Кейин пичанни қаердан оламиз? — деди Мансуров. — Кузда бизга яна бир неча минг кўй берилиши керак.

— Пичан тоғ этакларидаги қирларда жуда кўп, — деди Замонали. — Илгари бу ерларга буғдой экилганида Ойкўлнинг моли ҳозиргидан тўрт баравар кўп эди.

Мансуров савол назари билан Ортиққа қаради. Ортиқ директорга жиззаки кўринмаслик учун босиқ товуш билан деди:

— Оғизда ҳамма нарса осон. Лекин буни лалми дейди, ўртоқ Мансуров. Ҳаво қуруқ келса, уруққа ҳам чув тушиш мумкин.

— Мен бу ерда қурғоқчилик бўлганини кўрган эмасман, — деб Замонали девордай бўлиб турган улкан тизма тоғни ва ундан ошиб ўтолмай чўққилар учига тирмашган булутларни кўрсатди: — Қаранг, водийдан чиқиб келган булутлар доим шу ерга келиб ёғади. Тоғнинг терскай томони-да, салқин.

Директор Исмат бобога юзланди:

— Сиз нима дейсиз, ота?

— Энди... Замоналилар ҳали ёш. Биз кўрган азобларнинг юздан бирини ҳам кўрган эмас. Мен шу Замоналидай йигит эдим. Ўн саккизинчи йил эди. Бир қурғоқчилик бўлиб берди, Ерга экилган уруғликлар бир йил ётиб, иккинчи йили эгаларининг кўпи очдан ўлиб

кетгандан кейин чиқди. Ер заранг бўлиб қуриб қолса, уруғ ҳам чиримас экан... Ўртоқ Мансуров, ўшанда ўт ҳам бўлмай, моллар ҳам очдан қирилиб кетган эди. Мен ўзим кўрганман, қўйлар оч қолганидан бир-бирининг жунини «шарт-шарт» юлиб ейишгача борган.

Ғарамнинг тепасидан Эргаш кўса эътироз қилди:

— Лекин ўша йили ҳам Ойқўлда ўт бор эди, экин аввалгидан кам бўлса ҳам, битган эди. Исмат ака, сиз чўлда юриб кўрганнингиз йўқ.

— Йўқ, мен кўрганман, сиз билмайсиз! — деди Ис-мат бобо.

Ғап бошқа ёққа бурилиб кетаётганидан ташвишланган Замонали:

— Тўхтанглар, — деди. — Ахир ўн саккизинчи йилдан бери унақа қурғоқчилик бўлган эмас-ку. Биладиган одамларнинг айтишича, бунақа ҳодиса етмиш-саксон йилда бир бўлар экан. Шундан кўрқиб, ҳосилдор ерларни ташлаб қўяверамизми?

— Замонали, чироғим, сен отанга ўхшаган жонқуяр йигитсан, биладан, — деди Эргаш кўса. — Лекин бу қишлоқ чорвани зўрға эплайпти-ю яна устига ғалла қўшилса, жуда кийин бўлиб кетмайдими?

— Йўқ, бу бўлмаган ғап! — деди Ортик. — Ёш-ялангларнинг анчаси янги ерларга кўчиб кетган. Қишлоқда илгариги куч йўқ.

— Куч бор, журват йўқ! — деди Замонали. — Ахир ғаллачилик илгаригидай мушкул иш эмас-ку. Беш-олти-та механизатор бўлса бас, ҳамма ишни трактор билан комбайн қилади.

— Тўғри, — деди аравакаш йигит. — Буғдой эксак, даромади яхши, бир-икки йилда жонимиз кириб қолар эди.

Паншаҳасини пичанга санчиб, сопига суяниб турган бир йигит:

Даромаднинг йўлини билган одам чорвадан ҳам тез бойийди, — деди.

— Ха, ҳозир гўшт-ёғдан қиммати йўқ, — деди Эргаш кўса ҳам.

Замонали Мансуровга қараб:

— Баъзи одамлар кейинги йилларда ўз кучига ишонмай қолган-да, — деди. — Бўлмаса шу Эргаш акалар омов билан ер хайдаб, буғдойни ўроқ билан ўриб қанча даромад олишган. Ҳозир комбайн бор.

— Майли, иш пайтида ғани чўзмайлик, — деди

Мансуров. — Агар бу ерда ғаллакорлик яхши фойда беришига ишонсак, ташвишидан қочмаймиз, масалага яна қайтамиз.

Мансуров одамлар билан хайрлашиб, машинасининг олдига келганда Ортиқ кечадан бери ичида пишитиб юрган таклифининг учини чиқарди:

— Ўртоқ Мансуров, бизникига бориб бир пиёладан чой ичсак...

Мансуров аввал соатига, сўнг тоққа қаради. У қишлоқни бир кўриб ўтиб, кейин яйловга чиқмоқчи ва чўпонлардан хабар олмақчи эди.

— Чойга вақт йўқроқ, — деди.

— Гап чойда ҳам эмас, — деди Ортиқ. — Ўтган куни раисамиз Сафарова мени тўғри танқид қилган эди. Шундан хулоса чиқариб, уйда анчагина... «сиёсий-тарбиявий ишлар» қилдик, — Ортиқ ўзининг ҳазилидан ийманиб кулиб қўйди: — Шуни бир кўриб ўтасизмикин деб, оиламнинг номидан ҳам айтяпман...

— Энди, сиз туфайли биз ҳам бир яйрайлик-да, ўртоқ Мансуров, — деди Исмаат бобо мотоцикл коляскасида шўх бир қимирлаб олиб. — Ортиқбой жуда яхши қимиз келтириб қўйганмиш...

Замонали марзага ётқизилган велосипедини тиклар экан, Ортиқ билан Исмаат бобо томонга кинояли бир кўз ташлаб олди.

Мансуров машинасига ўтириб:

— Қани, аввал қишлоққа борайлик-чи, ота, — деди.

Замонали велосипедини етаклаб кетмоқда эди.

— Ҳей, Сайфиддинов, — деди директор. — Сизга бирга бормайсизми?

Замонали аввал велосипедига, сўнг Ортиққа қараб иккиланди. Ортиқ унинг тезроқ идорасига кетишини, Мансуровнинг бир ўзи қолишини истарди. Бироқ Мансуров Замоналига буйруқ оҳангида деди:

— Велосипедни қолдирингу машинага чиқинг. Чўпонларнинг ишини иқтисодчилар ҳам кўриши керак.

«Тоққа ҳам бирга борар экан-да!» — ўйланди Ортиқ бўғини бўшашиб. «Илоннинг ёмон кўрган ўти иининг оғзида чиқади» деганларидек, Замонали Ортиқнинг тумшугидан нари кетмай таъбини хуфтон қилиб қўйди.

Замонали велосипедини пичан ғарамлаётган йигитлардан бирига бериб келиб, машинага чиқаётганда, Исмаат бобо Ортиққа шипшиди:

- Булокнинг бўйига олиб бор директорни.
- Ҳа, айтмоқчи, — деб Ортиқ пийпон учун олиб берган ту누ка ва фанерини эслади-да, бир енгил тортиди.

* * *

Мансуровнинг Ойкўлга кетганидан аллақачон хабар топган Давлатбеков уларни қишлоқнинг четидаги молхоналар олдида кутиб олди. Унинг ёддор қора оти қалпоқли лампочка ўрнатилган симёғочга боғлаб қўйилган эди. Қишлоқ ўртасидаги радиокарнайларнинг музикаси шамолда бир пасайиб, бир баланглашиб, бу ерга ҳам барала эшитилиб турар эди.

Давлатбеков Мансуровга қатор симёғочларни ва тепадаги лампочкани тантана билан кўрсатиб:

— Мана, топширигингиз бажарилди, — деди. — Электр келиб, қишлоққа файз кириб қолди.

Мансуров мамнун кулимсираб, цемент симёғочга ишора қилди-ю:

— Ҳарқалай, арралаб бўлмайдиган ўрнатилипти, дуруст! — деди.

Ортиқ қизариб ерга қаради. Давлатбеков директорнинг таъби очилиб ҳазил қилганини сизди-да, хандон ташлаб қолди.

Кейин Мансуровни молхоналарга бошлаб кирди. Ферма тоққа чиқиб кетгани учун молхоналарнинг қўпи бўшаб ётар эди. Давлатбеков уларнинг ҳаммасига лампочкалар ўрнаттирган, энди ток кучи билан хашак ташийдиган осма аравачаларга сим тортиртмоқчи бўлар эди.

— Бунга ферма қайтгунча қилаверасиз, — деди Мансуров. — Аввал қўй қирқимини ўйланг.

— Электр билан қирқамизми? — деди Давлатбеков ташвишга тушиб.

Бу ишни у яхши билмас эди. Мансуров шуни сезиб:

— Мутахассислардан юборамиз, ҳаммасини ташкил қилади, — деди.

— Бўпти, мен ўзим эртага бориб эсингизга соламан, — деди Давлатбеков директорнинг илиқ гаплашаётганидан қўнгли ийиб.

Замонали ҳам директордан кетда қолмай бирга юрипти. Фақат шу Давлатбековнинг гашига тегади. Замонали гапга аралашмай жим юрган бўлса ҳам, Давлатбеков уни хар кўрганда кўзига бир нарса қадалаётгандай бўлади, «Сенга бу ерда бало борми?» дегиси келади. Шунинг устига Мансуров Замоналига мурожаат қилиб:

— Қани, энди, маданият уйига мўлжалланган жойни бир кўрамизми? — деди.

— Эсингизда бор экан-а, мен айтмоқчи бўлиб турган эдим, — деди Замонали қувониб.

Давлатбеков, Замоналининг суюнганидан энсаси котиб, Ортиқдан сўради:

— Қайси жой?

— Э, эски идора, — шипшиди Ортиқ.

— Хўп, ўртоқ Мансуров, — деб Давлатбеков директорни у ерга ҳам ўзи бошлаб борди.

Вақтида ҳафсала билан қурилган деворлари баланд бу бинонинг уч-тўртта хоналари ва икки юз кишилик битта зали бор эди. Лекин кўп йилдан бери қаралмай, томларидан чакка ўтиб, бурчаклари пўпанак босиб кетган, залининг тўрига кунжара тўкиб қўйилган эди.

— Йиғилишларни қаерда ўтказасиз? — кошени чимириб сўради Мансуров Давлатбековдан.

— Мактабхонанинг зали бор.

— Болаларнинг пинжигига тиқилиб юргунча шу бинони тузатиб олсаларингиз бўлмасмиди?

— Маблағ йўқ эди. Мана энди... ўзингиз ёрдам берсангиз...

Мансуров индамай кўчага чиқди. Машинасига томон бораётганда Давлатбеков билан Ортиққа қарага деди:

— Ремонтига кетадиган маблағни топиб берамиз, одамлар йиғиладиган шинам бир жой қилиш сизларга топширилади.

Давлатбеков ичида «яна ташвиш» деб бир фикрини аммо Мансуровга:

— Хўп, — деди.

Мансуровнинг машинаси мактабнинг қаршисида, баланд овоз билан радиопостановка бераётган темирқарнайнинг олдида қолган эди. Танаффусга чиққан болалар, Чўлпоной ва яна бир ўқитувчи йигит радиоқарнайнинг тагига тўпланишиб, унинг включателини қидиришмоқда эди. Бир ўсмир бола симёчоғча нарвон қўйиб, юқорироқларини ҳам синчиклаб қаради-ю:

— Йўк! — деди.

Директорга эргашиб шу томонга келаётган Ортиқ гап нимадалигини пайқаб, юраги «шув» этиб кетди. Радиоқарнай мактабга жуда яқин тургани учун дарс пайтида болаларнинг хаёлини бўлган, ўқитувчилар ўчириб қўядиган жойини тополмай хит бўлиб туришар эди.

— Атайлаб включатель кўйдиришмаган, — деди ўқитувчи йигит.

— Нега? — хайрон бўлиб сўради Мансуров.

— Ўртоқ Давлатбековдан сўраш керак, — деди Чўлпоной. — Қишлоқда электр борлиги куни бўйи билиниб турсин деб шундай қилганмилар? Ё радиокарнай одамларни эртароқ уйғотсин деганмилар?

— Ким айтди шу ёлгон гапни? — талмовсираб сўради Давлатбеков.

— Монтёр айтди, — деди нарвонидан тушаётган ўсмир бола.

Давлатбеков Ортиққа «оғзингдан гуллабсан-да, аҳмоқ» дегандай газабли назар ташлади. Замонали унинг қарашидаги маънони сезиб:

— Тавба, — деди ўзига-ўзи гапиргандай секин.

Давлатбеков Замоналига гап бермаслик учун шошиб:

— Ўртоқ Мансуров, — деди. — Сиз билан биз шунча меҳнат қилиб бу ерга электр олиб келсак, одамлар дунёдан хабардор бўлиб турсин, концерт эшителиб, дам олсин деб, мана бу маданий тоқчаларни ўрнатсак, — у қўли билан радиокарнайни кўрсатди, — яна келиб-келиб биз ёмонга чикдикми?

Мансуров унга қарагиси келмай:

— Маданий тоқчани бундай маданиятсизларча ўрна тиш керак эмас эди-да, — деди.

Ўқитувчи йигит Мансуровнинг гапини ёқтириб кулди.

— Тўғри-да, ахир, — деди. — Буни эшитадиган одамлар хозир далада бўлса. Мактабда дарс ўтишга халақит берса. Шундай яхши нарсани «хўжа кўрсинга» қилиб, одамларнинг гашига тегиш нима керак?

— Монтёрнинг айби бу, — деди Давлатбеков. — Включатель кўйишни унутиб, яна айбни бизга тўнкапти.

— Халигача хонадонларга электр туширилмаганичи? — деди Замонали. — Бўш ётган молхоналардаги лампочаларни ўртоқ Мансуровга мақтаниб кўрсатдингиз. Моллар-ку тоғда юрипти. Аввал хонадонларга электр туширтириш керак эмасмиди? Ё мол одамдан ҳам азиз бўлиб кетганми?

— Ўртоқ Мансуров, — деди Давлатбеков алам билан, — бу бола нега менга хўжайинлик қилади? Ё буни ҳам менга раҳбар қилиб олиб келганмисиз?!

Мансуров одамларнинг олдида гапни кўпайтиргиси

келмади, Давлатбеков ўзини босгунча ерга қараб сукут сақлади. Сўнг паст товуш билан буюрди:

— Ҳозир монтерни топиб мана бу аҳмоқона хатони тузаттиринг. Хонадонларга ҳам тезроқ сим торгиттиринг. Келаси ҳафта дирекцияда шу ҳақдаги ахборотингизни эшитамиз.

Мансуров машинасининг эшигини очди. Гапга аралашмай бир четда писиб турган Ортиқ энди машинанинг олдига келди. Мансуров унга орқа эшикни кўрсатиб:

— Чикинг, йўл кўрсатасиз, — деди.

— Ўртоқ Мансуров, уйда... чой-пой...

— Вақт йўқ. Сайфиддининг, сиз ҳам чиқинг.

Давлатбеков Замоналининг ҳам машинага ўтираётганини кўриб юзи кўкариб кетди. Шу билан директор уни ерга уриб, Замоналини кўкка кўтаргандай туюлди.

Машина қишлоқ оралаб тоққа қараб борар экан, Ортиқ булоқ бўйида қурилаётган шийпонни эслади. Аммо Мансуровнинг важоҳатига қараб, «кўриб ўтайлик» дейишга юраги бетламади. У ўз пулига олиб, отасига «директор берди» дегандай қилиб, келтириб берган тунука ва фанерлари ҳозир уни фош қиладигандай бўлди. Мансуров балони биладиган сезгир одамга ўхшайди. Ортиқ чолларни алдаб, уларнинг тилидан директорга раҳмат айттириб, охирида ўзи яхши кўринмоқчи бўлганини пайқаб қолса, «Бойваччалик қилибсиз-да, давлат сизнинг бойваччалигингизга зор эмас!» дейиши аниқ. «Ундан кўра тоққа тинчгина кетаверганим маъкул», — деди Ортиқ ўзича. — «Ўша ёқда биронта зиёфат ташкил қиларман».

33

Тоғ тепасида тўпланаётган булутлар тушга бориб қуюқлашиб кетди. Октоб ғойиб бўлди. Арчазорлар қоронгилаша бошлади.

Аваз сурувини Оқдара деб аталадиган кенг бир сойдан нарида ўт яхши ўсган қияда боқиб юрипти. Қўшлари бу ердан узоқ. Аваз Хулкарни қўшда ёлғиз қолдиришни истамай ўзи билан бирга олиб келган.

Ўша оқшом Авазнинг кўнглига қўшни чўпонлар солган машғум соя гоҳ ёруғ туйғулар ичида эриб йўқ бўлиб кетар, гоҳ осмонга қалқиб чиққан булутдай қайтадан пайдо бўлар эди.

Аваз Хулкарни шу булутдан узоқроқ тутиш учун ҳам

кишлокқа юборган, «Истасанг уч-тўрт кун туриб кел, кўйларни ўзим эплайвераман», деган эди.

Бироқ Хулкар бир кеча ётиб, эртаси куни қайтиб келди. Тантанали бир алпозда кулимсираб, Санам хола билан қандай ярашганини айтди-ю қайнанаси пишириб берган варақи сомсаларни ўртага қўйди... Аваз хотинини боладай қўлларига кўтариб олди-да, кўзларидан, қошларидан ўпди...

Ўша куни улар бахтиёр эди.

Бироқ эртаси куни Девдаранинг ёнасида кош-ковоғи осилган Холбек қаршиларидан чикиб қолди ва саломлашмай ўтиб кетди. Шунда Хулкар рубоб воқеасини, Жаннатхон Холбекдан аразлаб, ойисиникига кетиб қолганини айтиб берди. Аваз Холбекнинг Қорабулоқ бўйидаги ўтиришда Эшмурот акага бўлишганини эслади... Нарёқда Турди Хулкарни қўлга туширмоқчи бўлиб пайт пойлаб юргандир. Агар Хулкарга бир гап бўлса, Эшмурот акага ўхшаганлар: «Айтмабмидим! Касофатлари ўзларига урди!» дейишлари аниқ.

Аваз шу нарсаларни ўйлаган сари кўнглидаги соя тобора қуюклашади.

Хулкар воқеанинг тафсилотларини билмаса ҳам, Аваз билан кўшни чўпонларнинг орасида ёмон бир гап ўтганини сезар эди. Аваз нима гап бўлганини аниқ айтмас, Хулкар ҳам «эркакча гапдир-да» деб, унча сўрамас эди.

У эрининг яна шу тўғрида ўйлаётганини бугун ҳам сезди.

— Аваз ака, ё нима бўлганини айтиб беринг, ё...

— Ё нима қилай?

— Ё ўшаларни ўйламанг.

— Нимани ўйлай бўлмаса, Хулкар?

— Бирга юрганимиздан хурсанд эмасмисиз?..

— Нега? Агар бошқалар билан ишимиз бўлмаса эди, доим хурсанд юрар эдик...

— Битта оила ўзича бахтли бўлолмайдимми?

— Билмадим... ўзларини бахтсиз одамларга солиштириб, «толеим буларникидан баланд» деб қувонадиган кишилар... қанақа бўларкин? Мен атрофимдагиларнинг бахтсизлигини кўрсам, ўзимнинг бахтим ҳам кўзимга омонат кўриниб кетади. «Ёлғиз дарахт боғ бўлмайди» деган гап эсимга тушади. Хавотирланаман...

Аваз ўзидан эмас, бу тоғда хотинига бирор шикаст этишидан хавотирланиб юрганини Хулкар энди сезди.

— Сиз мендан кўра қўйларингизни кўпроқ ўйланг, чўпон ака! Қаранг, ёмғир келаётганга ўхшайди.

Авазнинг юзига йирик бир томчи келиб тушди. Аваз энди атрофга дурустроқ қаради.

Тоғ чўққилари булутга ўраниб кўринмай кетган эди. Қаршидаги ёнанинг ортидан куюк қора булут чикиб келяпти. Ундан нарида, анча узоқда момақалдиروқ гум-бурлагани эшитилди.

— Дўл ёмса ажаб эмас. Бу ердан тезроқ кетиш керак. Хулкар, сен отга мин.

Уларнинг суруви ёйилиб кетган ялангликда қўй-қўзилар паналайдиган ўрмон ҳам, камар тош ҳам йўқ эди. Шунинг учун даранинг нариги ёғидаги арчазорга тезроқ ўтиб олишга интилишди.

Ёмғирда кийиладиган капюшонли брезент плашлари отнинг эгарига танғиб қўйилган эди. Қўй билан бирга юришга ўрганган ювош отни Хулкар қийналмай ушлади. Кичикроқ ёмғирпўшни ўзи кийди-ю отга минди. Чопачопа қўйларни қайтариб тушаётган Авазга каттасини элтиб берди.

Улар қўй-қўзиларни хайдаб Оқдарага яқинлашгунча ёмғир шатирлаб етиб келди.

Тоғ ичида юрган одамга узоқ жой дуруст кўринмайди. Аваз Оқдаранинг юқорисида яшин чакнаётганини энди кўрди. Орқадан кучли шамол эсар эди.

«Хулкар чикқандан бери тоғлар бизга қаҳрини кўрсатмаган эди, — деди Аваз ичида. — Ишқилиб, шамол елкадан эсиб турсин-да».

Оқдара ёмғир пардаси ичида одатдагидан ҳам кенг кўринар эди. Энига икки юз қадамча келадиган санглокнинг бериги четидан бир тегирмон тиниқ сув оқиб турар эди. Ёмғирда бужур бўлиб ётган шу сувдан қўй-қўзилар чўчиб-чўчиб ўтишди.

Фақат сурув олдидаги қизил серка ёмғирда бошини бир оз ҳам қилиб, йирик-йирик қадам ташлаб борар эди.

Момақалдироқ яқин бир жойда қасир-қусур қилди. Осмонга оловли томирлар отиб, яшин таҳдидли чакнади. Қўй-қўзилар кўркиб маърай бошлади.

Шамол ўзгариб, ўнг томондан эсиб қолди. Аваз изги-роб билан олдинга қаради. Ёмғир бенихоя кучайган. Оқдаранинг нарёғи энди кўринмайди.

Қўйлар шамолнинг йўналишига қараб, дарани қиялаб юра бошлади. Бундайда йўл яна узаяр эди. Аваз отда келаётган Хулкарга:

— Сен буёғига хушёр бўл! — деди.

Ўзи сурувнинг чап томонига югуриб ўтди.

Хулкар отдан тушди, ёмғирпўшининг капюшонини маҳкамроқ боғлаб, бўйнидан сув кирмайдиган қилди. Сўнг кўлидаги хипчин билан қўйларни тезроқ ҳайдай бошлади.

Момақалди роқ ҳозир қоқ тепада қалдур-кулдур қилар, ёмғир челақлаб қуяр эди. Аммо бундан ҳам ёмони — шамол тез ўзгармоқда эди. Сурув даранинг ўртароғига борганда шамол қаршидан эсиб, ёмғирни қўйларнинг юзига қайтариб ура бошлади. Бундай пайтда қўйлар шамолга қарши юра олмайди. Ҳаммаси бир жойга гуж бўлиб олишди-ю бошларини бир-бирларининг тагига тикишиб, юришдан бош тортишди.

Қизил серка ҳам уларнинг орасига кириб олган, узун шохи қўйларнинг сағриси оша кўриниб турар эди.

Аваз Хулкарга қичқирди:

— Сойда туриш хавфли! Орқага қайтамиз!

У қўйларни келган томонларига қараб ҳайдади. Қўйни шамолнинг йўналишига қараб юритиш осонроқ эди. Сурувнинг олдига тушиб бораётган Хулкар бир вақт оёғининг сувга ботганини сизди. Сесканиб олдинга қараса, бояги тиниқ сув бўғана бўлиб, тошларни юмалатиб оқяпти.

— Аваз ака! Тўхтанг! Қўзилар оқиб кетади! Тўхтанг!

Аваз унинг олдига чоғиб келди. Икковлари сурувни зўрға тўхтатиб олишди.

Ёмғир ҳамон челақлаб қуяр, момақалди роқ гоҳ ўнгда, гоҳ чапда гумбурлар эди. Авазнинг капюшони елкасига оғиб тушган, юзи ва бошидан бўйнига сув оқиб тушар, лекин буни сезмас эди. Ёмғир томчилари билан бирга қиррали бир нарса унинг юзига урилиб сачраб кетди. Аваз чўчиб қўйларга қаради. Бир қора қўйнинг жунига қичкина муз парчаси тушиб, илиниб қолди.

Дўлнинг ушқуни! Яқин бир жойда дўл ёғяпти. бу ерга ё ўзи келади, ё сели! Хулкар шу ерда... Аваз ёмон одамлардану айикдан хавотирланиб юрган эди. Ҳақиқий хавф қутилмаган жойдан чиқди.

Ҳозир тўп отиб ҳам қўзғатиб бўлмайдиган қўйлар Авазнинг кўзига балодай кўриниб кетди. «Қўйдай фаросатсиз, қўйдай ўжар» деганлари шудир-да! Аваз Хулкарнинг олдига чоғиб келди:

— Отга мин! Тез жўна!

— Одамларга хабар берайми?

Аваз бунн ийламаган эди. «Одамлар» деган сўз хозир унга жуда илик, жуда ёруғ туюлди. Уларнинг энг ёмони ҳам шу қўйлардан фаросатлироқ, ўз фойдасини биладиганроқ эмасми? Бироқ Хулкар бориб одамларни топиб келгунча сел қараб турармиди? Минут сайин улканляпти. Хеч бўлмаса Хулкар бехатар жойга чиксин.

— Жўна, Хулкар! Тез!

— Сиз-чи?

— Кет бу ердан!

Аваз девордай тикилишиб турган қўйларнинг орасига ёриб кирди-да, серкани хайдаб чикди.

— Ча, жонивор, ча! — деди кескин, айна вақтда илтимоскорона товуш билан.

Момақалдирок бир лахза тиңди. Ёмғир товуши орасидан серканинг бўйнидаги қўнғироқ кескин бир жиринглагани эшитилди.

Хулкар гап нимадалигини энди сезди: «Бутун хавфни ўзига олиб, мени бехатар жойга жўнагмоқчи!» Аваз бир ўзи қолса, селда оқиши муқаррар. Хулкар бунн тасаввур қилиб, аъзойи бадани титраб кетди. У Авазнинг кетидан қўйларнинг орасига ёриб кирди. «Мен кетсам ҳам сиз билан бирга кетаман!» демоқчи бўлди. Аммо иккови бехатар жойга чиқса-ю сурувни сел олиб кетса, кейин нима бўлади? Қандай бош қўтариб юришади?

Хулкарнинг хаёлидан шу фикр ўтди-ю хозир ҳар қандай гап ҳам ортиқча туюлди.

Аваз серкани шамолга қарши солганда Хулкар унинг кетидан ўн чоғли қўй-қўзини «чу-чулаб» хайдаб чикди.

Момақалдирок гумбурлар, Аваз «қурхей, қурхей!» дер, қўзғатилган қўйлар асабий маърар эди. Олдиндаги маърашни эшитган бошқа қўйлар ҳам аста-секин қўзғалишди.

Бироқ серкага эргашиб кетаётган қўнғир совликнинг қўзиси орқада — катта тўлди қолган эди. Қўнғир қўзи онасини йўқлаб:

— Ма-а-а!» деб бақирди.

Олдинда кетаётган онаси унинг товушини таниб:

«Ба-а-а!» деб дод солди-да, орқага қайтди.

Унинг кетидан бошқа қўйлар ҳам шамолга орқа ўгира бошлади...

* * *

Оқдаранинг нариги томонида баланд қоятошнинг қавагида Суюнбой ака билан Холбек ёмғирдан паналаб, гулхан ёқиб ўтиришарди. Уларнинг суруви арчалар та-

гида ғуж-ғуж бўлиб турарди. Қўйлар гоҳо силкиниб-силкиниб қўяр, шунда жунларига тўпланиб қолган ёмғир суви тўзон бўлиб атрофга сачрар эди.

Холбек билан Суюнбой ака Авазларнинг нариги қиядан Оқдарага қўй ҳайдаб тушганларини кўришган эди. Кейин шамолда чангиб совурилайётган сув зарралари дарани улардан тўсиб қўйди. Факат Оқдаранинг бериги чети — Авазлар чиқиб келиши керак бўлган жой — уларга сал-пал кўринар эди. Суюнбой ака Авазларни кўриш умидида дам-бадам шу ерга қарар эди. Холбек ёналарда тўхтамай, дарага ариқ-арик оқиб тушаётган бўтана сувларга кўз ташларди. Бир вақт даранинг юқорисидан келаётган қудратли бир шағирлаш эшитилди.

— Селнинг товупими? — деди у Суюнбой акага.

Суюнбой ака ҳам қулоқ солиб кўрди. Уларнинг тепасидаги қоятошга гурундай-гурундай дўлчалар урилиб, қапчиб кета бошлади.

— Бояқишлар селда қолди-ёв! — деб Суюнбой ака қоятошнинг камаридан чиқди.

Холбек ҳам ўрнидан турди. Селда қурбон бўлишни у ўз душманига ҳам раво кўрмас эди. Бундан ташқари, Холбек бир нарсани энди сезмоқда эди: Аваз билан Хулкар унга негадир керак эди. Хусусан, у Мадаминжоннинг тарихини эшитгандан бери, кейин кишлоқда қилган ишига пушаймон бўлиб қайтгандан бери, Авазлар унга аввалгидан бошқача кўринар эди.

Агар Суюнбой ака «юр» деса, Холбек ҳам ҳозир ёрдамга боришга тайёр эди.

Суюнбой ака унга:

— Сен қол, ука, — деди. Тўполонда қўйлар таркаб кетмасин!

Суюнбой ака чопа-чопа Оқдарага тушиб кетди.

* * *

Қўнғир совлиқнинг кетидан бошқа қўйлар ҳам қайтаётганини кўрган Хулкар каттагина бўлиб қолган қўнғир қўзини шартта қўлига олди ва жадаллаб серканинг ортидан кетди.

Қўзи энди олдинда, Хулкарнинг қўлида маърар, онаси ҳам маъраб унга эргашиб борар эди.

Шамол ҳамон қаршидан эсар, яшин «лип-лип» қилар, момақалди роқ даранинг юқорисидан гумбурлар эди. Орачўра серканинг қўнғироғи жиринглаб қолар эди.

Санглоқнинг нариги четидан бошланиб, тобора кен-

гайиб келаётган сел тошларини шағирлатиб, сурувнинг ортгинасидан ўтмоқда эди. Сурув катта, қўй қўй, ҳаммаси бирдан қўзғалолмайди...

Аваз сурувнинг кетига чолиб ўтди-ю бор кучини овозига бериб, қийқира бошлади.

Бўри хужум қилганда, бошқа хавфли пайтларда ишлатиладиган бу қийқирикда дахшатли бир хатарнинг садоси эшитилмоқда эди. «Қурҳей»га унча эътибор бермаган қўйлар ҳам устма-уст такрорланаётган бу ўткир қийқириқдан ваҳимага тушишди.

Олдинда қўнғироғини жиринглашиб кетаётган серка ва Хулкарнинг қўлида маъраб бораётган қўзи ортда ғуж бўлиб турган қўйларга энди нажот бўлиб кўринди. Олдингилари ер хидлагандай бошларини ёмғир ва шамолдан эгиб, йўрғалаб кетди. Орқадагилари бошларини уларнинг панасига тикиб қўзғалди.

Аваз қийқиради эди. Хайқирик, қичқирик, чинқирик — шунинг ҳаммасини ўз ичига олган бу гулдурак товушда унинг бутун йигитлик кучи, Хулкарни ўзини, сурувни қутқариш истаги, бутун борлиги, бутун ҳаёти жамулжам бўлгандек туюлади эди.

Суюнбой ака ёмғир ва сел шовқини орасидан чиқаётган бу қийқирикни анча узоқдан эшитди. У шу қийқирикка томон чолиб бораётган эди, Хулкар қаршисидан чиқди.

Қўй-қўзиларнинг анчаси даранинг бериги қирғоғига чиққан эди. Хулкар қўлидаги қўзини энди ерга қўйди.

Аваз сурувнинг кетини тезроқ бехатар жойга чиқаришга шошилади эди. Суюнбой ака унинг олдига югуриб бораётган, оёғи тагида бўтана сув шалп-шалп сачраганини сизди. Селнинг вағиллаши яқин бир жойдан эшитилди.

Орқада қолган қўй-қўзиларни икковлашиб бериги қирғоққа чиқаришди. Шу пайт нима бўлди-ю жуни ҳўл бўлиб оғирлашиб қолган ёш бир қора қўзи тик жойдан сирғаниб, юмалаб селга тушиб кетди.

Даранинг четига қоятошга бош уриб қайтиб кетаётган кучли сел оқими қўзини бир қўмиб, бир кўрсатиб, сойнинг ўртасига олиб кета бошлади.

Қизишиб кетиб, хавф-хатарни унутган Аваз қўзининг орқасидан югурди.

— Аваз! — Суюнбой ака унинг кетидан чопди. — Жинни бўлдингми, Аваз!

— Ҳозир олиб чиқаман!

— Аваз ака!! — Хулкар қичкириб юкоридан унга қараб чопди.

Аваз тиззасигача селга ботиб тўхтади. Суюнбой ака унга етиб келиб кўлидан тортиди:

— Олиб чиқолмайсан! Дурустроқ кара!

Сойнинг ўртасида сел шунчалик зўр эдики, катта-катта арчаларни тоғдан қулатиб келиб, лапанлатиб кизиб ўтмоқда эди. Кўзини бир хасдай липиллатиб олиб кетаётган оқим ҳам даранинг ўртасига етиб қолган эди.

— Лаънати сел!.. Мен битта қил ҳам бермоқчи эмас эдим.

— Иложинг қанча, ука. Ҳалиям шукур қил! Бошқа одам бўлса ё сурувни бой берар эди, ё қўйларга қўшилиб оқар эди.

Аваз Хулкарнинг олдига чиқди. Момақалди роқ узоклашиб кетган, ёмғир секинлашган, фақат сел зўрайиб борар ва тобора қаттиқ шағирлар эди.

Хулкар кўзларини катта-катта очиб селга даҳшат билан қараб турар эди. Соч толалари ҳўл бўлиб ёноқларига ёпишган, ранги ўчган.

Агар Аваз оқиб кетса Хулкар ҳам уни қутқараман деб ўзини селга ташлаши аниқ эди. Аваз Хулкарга яқинлашганда шуни сезди-ю эсон-омон чиққанларидан энди қувонди. Хулкарнинг хаёлини бошқа ёққа буриш учун:

— Гугурт сендамиди? — деди.

Қўйлар ўрмон ичига кириб паналашди ва жим бўлиб қолишди. Суюнбой ака тагига ёмғир кам теккан, ғуж бўлиб ўсган қалин арчаларнинг орасига кириб, қуруқроқ шох-шабба синдириб, гулхан тайёрламоқда эди.

Хулкар шалаббо бўлган ёмғирпўшининг устидан нимчасининг қўйин чўнтагини «тап-тап» уриб кўрди.

Гугурт шиқирлар эди.

Бутун бахт гугуртнинг қуруқ турганида бўлганидай, Хулкар севинч билан жилмайди. Шох-шабба синдираётган Суюнбой акага томон ўгирилиб:

— Раҳмат сизга! — деди.

Сел шовқинида Суюнбой ака буни ноаниқ эшитди-ю:

— Ҳа, ҳозир ёкамиз, ҳозир! — деди.

34

Оқдаранинг санглоғи Ойкўлни четлаб ўтар эди. Бу ердан бошланган сел Сирдарёга яқинлашганда қўшни сойлардан келган селларга қўшилиб, темир йўл кўпри-

гини бузиб кетди, Фарход ГЭСининг деривацион каналига ҳам хавф солди.

Бу орада тоғда ҳаво очилиб кетган эди. Ёмғир ювган ўрмонлар офтобда кулф уриб турарди. Қушлар ҳеч нарса кўрмагандай басма-бас сайрашади. Тоғ ва осмон шундай тиник, нафас олиш шундай енгилки, кекса одам ҳам бу ерда мусаффо болалик пайтларини эслайди.

Мансуровлар тоғнинг пастроқ жойидаги сигир фермасигача «газик»да келишди, ёмғир пайтида ўтовда ўтириб тушлик қилишди. Чўпонларнинг кўшига машина чиқолмас эди. Ҳаво очилгандан кейин учови учта отга миhib, юқорига кўтарилиб кетди.

Улар ўтирган жойга сел келмаган бўлса ҳам, Оқдаранинг шағирлаши қулоқларига чалинган эди. Баланд бир ёнада уларга Суюнбой ака билан Холбек дуч келди. Бошқа вақт бўлганда Ортиқ директорнинг олдида Холбекни «хотинингга феодалларча муносабатда бўлибсан» деб роса уришмоқчи эди. Аммо ҳозир Суюнбой ака Авазларнинг Оқдарада селда қолганини ҳикоя қила бошлагандан кейин, Ортиқ Холбекни ҳам унутди.

— Ишқилиб, ҳамма омон қолдимми? — деди сабрсизлик билан.

Суюнбой ака сурувнинг қандай қутқарилганини, охирида битта қўзининг қандай оқиб кетганини айтиб берди.

— Оббо, ношудлар-эй! — деди Ортиқ қўзига ачиниб.

Суюнбой аканинг гаши келди:

— Ношуд бўлса, бутун сурувдан ажрар эдинг! Аваз сенинг уканг бўлса ҳам, бечорани ҳалигача юзага чиқармайсан! Кўклам иккита қўзичокни топиб келганда «директор мени уришади» деб машинанинг кабинасига яширтирган экансан! Бизни билмайди деб ўйлайсанми? Энди битта қўзи оқиб кетган бўлса, келган бало шунга урсин демайсанми?.. Ўртоқ директор, мен сиз бўлсам, шу Авазлардан бир хабар олар эдим. Овзига кучи етмаганлар ҳар нарса деб юрибди. Лекин инсоф билан айтганда, бу тоғда ҳозир шулардан ўтадиган чўпон йўк!

— Хўп, уларни қаердан топамиз? — деди Мансуров.

Ортиқ директордан ҳайиққани учун укасини орқаваротдан койиган эди. Энди Мансуровнинг Авазга қизиқганини сезиб, жим бўлиб қолди.

— Шу тоғда қўшларида бўлса керак, — деб, Суюнбой ака Мансуровга Қўкёнаннинг тагини кўрсатди.

Ортиқ йўл бошлаш учун отини олдинга ҳайдади.

Тор сўкмоқ қалин арчазорлар орасидан ўтар, кўп

жойларда шохларни қайириб ёки эгар устига эгилиб ўтишга тўғри келар эди. Отлар орқама-орқа тизилиб боришадди, баландга кўтарилган сари нафас олишлари оғирлашиб, дам-бадам пишқиришадди, гоҳо инқиллаб ҳам қўйишади.

Мансуров ўртада саман от миниб келмокда эди. Орқадаги бияда ўтирган Замонали директорга Аваз билан Хулкарнинг уйланиш тарихини, Холбек билан ҳали ҳам «чап» эканликларини ҳикоя қилишга тушди. Ортиқ ўзига ҳам гап тегишидан хавотирланиб, қулоғини динг қилиб борар эди. Хайриятки, Замонали гапни қисқа қилиб, кўп нарсани ташлаб ўтди-ю Ортиқни ҳам тилга олмади.

* * *

Хулкарнинг эғнида куруқ, озода кийимлари, оёғида кизил этикчаси. Чодир олдидаги тош ўчоққа қозон осиб ошга зирвак қовурыпти. Ўчоқда ёнаётган арчага қора чойдиш тақаб қўйилган.

Мехмонлар отларини тушовлаб қўйиб юборишган, узангиларини эгарларининг қошига илиб қўйишган. Ўзлари Аваз билан бирга қўйларни оралаб кўришяпти. Хулкар қўшларига биринчи марта мехмон келганидан жуда хурсанд, бояги сел машаққатини ҳам унутиб, хафсала билан палов пиширади.

Аваз ҳам директор йўқлаб келганидан семинар эди-ю лекин акасининг Мансуровга ёқишга тиришаётганини сезиб, ўзини тутиброқ муомала қиларди.

Совлиқлар тушда ёмғирда қолиб дам ололмаганликлари учун энди қўтонда ўзларини офтобга солиб, ковшаниб туришади. Мансуров тепасида кашқаси бор йирик бир кўзига қизиқиб қолди.

Ортиқ дарров Авазга шипшиди:

— Ушлаб кел!

Аваз кўзининг ёнидан бепарво ўтиб кетмокчи бўлгандай секин юриб борди-да, яқин қолганда тез эгилиб, кўзини чаққон бир ҳаракат билан орқа оёғидан ушлади. Мансуров унинг ҳийласидан завқ қилиб кулимсиради.

Кўзи катта кўринса ҳам, Аваз уни енгилгина кўтариб, Мансуровга келтириб берди. Мансуров кўзини енгил деб ўйлаб бўшроқ олган эди, жуда оғир экан, қўлини эгиб, тушиб кетишига сал қолди.

— Э, дурустроқ бермайсанми! — деб Ортиқ укасини жеркиди.

Аваз «дурустроқ олишлари керак эди-да», дегандай кулимсираб турарди. Мансуров ҳам қулди. «Мен дуруст

олганимда ҳам сенинг билагингдаги куч менда йўқ, шуни тан олсам кутуламанми?» деган маънода Авазга бир қаради, сўнг кўзини ерга қўйди.

Ортиқ укасининг «фаросатсизлигидан» безовталаниб дарҳол эгилди ва кўзини директорнинг оёғи олдида тутиб турди. Аваз хижолат бўлиб четга қаради. Мансуровнинг ғурури кучли йигит эканини пайқайди. Мансуровнинг ўзи ҳам ғурури йўқ одамни суймас эди. Шунинг учун Ортиққа секин:

— Кўзини қўйворинг, — деди. Сўнг Авазга мулоим боқиб сўради: — Шу неча ойлик бор?

Чопиб кетаётган кўзига қараб турган Аваз:

— Беш ойлик, — деди.

— Бир пуд келадимми?

— Кўп келади. Хисорий кўзи тез катта бўлади-да.

Кўй-кўзилар яхши семирғанлиги юрган пайтда аниқроқ билинар эди: думбалари лапанглаб орқадан итаргандай бўлар, ҳар қадам қўйишганда бошлари ва қулоқлари бир силкиниб олар эди. Замонали шуни айтиб сурувни мақтаган эди, Аваз:

— Тоғда бу йил ўт яхши, — деди.

— Боқилишига ҳам боғлиқ, ука, — деб Ортиқ ҳам энди Авазни мақтаб қўйди.

У нуқул Мансуровнинг кўнглига қарар эди. Укаси бирорта қўполлик қилиб, директорни ранжитиб қўйишидан хавотирланар, шунинг учун Авазни мумкин қадар юмшатишни истарди.

Мансуров гавадли бир совлиқни кўрсатиб:

— Шуни яхшилаб боқса юз килога борармикин? — деди.

— Ошса керак, — деди Аваз ва Замоналига юзланди. — Замон, сен айтувдингми? Дунёда хисор зотидан сервазн қўй бўлмайди деб?

— Илгари зоотехнимиз Сабоҳатхон айтган эди. Москвада, виставкада бор эмиш-ку, Муталлиб Мансурович, сиз кўрмаганмисиз?

Мансуров виставкада ичига сомон тиқиб, тирик қўйга ўхшатиб қўйилган қора хисорий қўйни кўрган эди, аммо у вақтларда бошқа соҳада ишлар эди, шунинг учун чандон эътибор бермаган эди. Ўша улкан қўйнинг вазни бир юз етмиш килога етишини ҳозир Замоналидан эшитди-ю хижолат бўлди. Аваз уни хижолатликдан чиқариш учун гапни бошқа ёққа бурди:

— Лекин хисорий қўйнинг зоти бузилиб кетяпти-да.

Шунга бир чора кўрилса бўлар эди. Дурагай кўйлар аралашиб, майдалашиб коляпти.

— Сизнинг сурувингиз ҳаммаси хисорий, чамаси? — деди Мансуров унинг сезгирлигидан мамнун бўлиб.

— Ха, фақат шу сурув яхши сақланган. Норбой ота ҳеч аралаштирмас эди.

— Бўлмаса, — деди Мансуров, — уч-тўрт йил шу сурувни кўйиб берамиз. Бу йил уч юз совлиқдан уч юз олтмишта кўзи олганмисизлар? Кузда шуларни ажрат-сак, яна бир сурув кўй бўлади.

— Ана сизга даромад! — деди Замонали Ортиққа қараб.

— Ха, кўй жонивор гавҳар-ку, — деб Ортиқ ҳам ён берди.

Бошқа сурувларга дурагай аралашиб кўйнинг майдалашиб кетгани тўғрисидаги гап Ортиқни жуда сергаклантириб қўйди. Чунки кўйлар майдалашишининг бир сабаби — йирик хисорий зотни семиртириб сотса, биттасига иккита-учта майда кўй берар, ортиб қолганини баъзи катталар чўпонлар билан бирга бўлиб ейишарди. Ортиқ гапни шу мавзуга яқинлаштирмаслик учун:

— Зоотехнигимиз кетиб қолди-да, — деди. — Қиз бола эди. Бизнинг шароитга чидай олмади. Зоотехник бўлганда, зотини яхшироқ хиллар эдик.

Аммо бу мавзунини ҳам Замонали Ортиққа қарши бурди:

— У қизни Давлатбеков, ҳаммаларинг жуда кийнаб қўйдиларинг-да.

— Тоғнинг тиклигини ҳам биздан кўраверма, энди, Замонали! — деб Ортиқ кулги чиқармоқчи бўлди. — У қиз отда яхши юролмас экан. Бу тоғ яйловида бошқа транспорт йўқ. Нима қилайлик?

— Лекин отда юрадиган бўлиб қолувди, — деди Аваз. — Ўртоқ директор, ҳақиқатан, бизга зоотехник жуда керак. Ўша Сабоҳатхон яна келса яхши бўлар эди.

Мансуров бу гапни аввал ҳам эшитган эди. Шундай бўлса ҳам, блокнотини олиб, ёзиб қўйди.

Ортиқ нохуш гаплардан тезроқ қутулиш учун Авазга «чойга таклиф қил» деган ишорани қилди.

Хулқар арчанинг соясига кўрпача тўшаб, жой қилиб қўйган эди. Мансуров боя Хулқар билан сўрашиб, уч-тўрт оғиз гаплашган эди. Ҳозир яна унга яқинлашиб:

— Келин, чодирни бир кўрсак мумкинми? — деди.

Хулкар нимадандир ташвишланиб Авазга каради. Аваз хижолатомуз кудди-ю:

— Майли, кўринг, — деди. — Боя сел ёққанда шамол чодирнинг бир ёғини очиб, нарсаларга ёмғир тегибди. Келинингиз шундан хижолат.

Чодир кичкина бўлса ҳам саришталик эди. Фақат тўрда тахланиб турган китоблар ва ёстикларда ҳўл доғлар кўринар эди. Мансуров китобларни кўра бошлади. «Ўтган кунлар», «Кутлуғ қон», Хемингуэйнинг «Чол ва денгиз»и, «Ҳожимурот, сўнг яна В. Гюгонинг «Денгиз захматкашлари». Ҳаммаси ўзбекча.

— Денгиз кўп экан, ёмғир ҳам денгизни топиб ёғипти-да, — деди Мансуров.

Кула-кула ташқарига чиқишди. Арча тагига тўшалган кўрпачага бориб ўтиришганда Замонали директорга:

— Оилали одамга чодир ўзи бўлмайди, Муталлиб Мансурович, — деди. — У куни келган синтетик ўтовлардан биттасини Авазларга берсингиз аломат бўлар эди-да.

Мансуров бу гапга жавоб бермади-ю дастурхон ёзаётган Аваздан:

— Китобларни қайсингиз кўпроқ ўқийсиз? — деб сўради.

Аваз иссиқ чойнакни Хулкарнинг қўлидан олар экан:

— Келинингиз, — деди.

Мансуров Хулкарга ҳавас билан кўз ташлади. У бу жувон тўғрисида кўп нарса эшитган эди, унга дам-бадам қарагиси келар эди, аммо бировнинг хотинига қарайвериш яхши эмаслигини ўйлаб ўзини тутар эди.

— Синглим, нечанчини битиргансиз? — деди Мансуров Хулкарга майин бир назар ташлаб.

— Саккизинчини.

— Сиз-чи? — сўради Мансуров Аваздан.

Чой қайтараётган Аваз пиёлага қараб туриб:

— Еттинчидан кетиб қолганман, — деди.

Мақтадан эрта кетиб қолгани Авазнинг кўнглида ҳали ҳам бир армон бўлиб юрганини Замонали билар эди.

— Лекин булар иккови бир-бирининг билимига тенг шерик, — деди. — Мен сирларини биламан.

— Қанақа сиримиз?

— Сир шуки, Хулкар нимаики китоб ўқиса, ҳаммасини оқизмай-томизмай Авазга айтиб беради. Аваз ҳам чўпонликда ниманики бошдан кечирган бўлса, қаймоғини бузмай Хулкарга етказди.

Меҳмонларга ярим ўгирилиб турган Хулкар Авазга қараб кулиб қўйди-да:

— Рост, бу кишининг саргузаштларини ҳам китоб қилиб ёзса, бир сандиққа сиғмайди! — деди.

Ортиқдан бошқа ҳамма кулди. У Хулкарнинг тезроқ нари кетишини истаб унга зимдан ўқрайиб қаради. Келинларининг бегона эркакдан тортинмай, кулишиб, ҳазиллашаётгани унинг гашини келтирар эди. У Мансуровдан ҳайиқса ҳам, аммо бу соҳада ориятни қўлдан бергиси келмас эди.

Хулкар Ортиқнинг қарашларидаги совуқ маънони сездиди-да, уни бир бошлагиси келди:

— Аваз акамнинг ўқимай кетишларига мана шу акалари ҳам сабаб бўлганлар, — деди.

Ортиқнинг ранги оқариб кетди, аммо Мансуровнинг олдида илжайишга тиришиб:

— Анигини айтганда, — деди Хулкарга, — сен сабаб бўлгансан.

Мансуров ҳайрон бўлиб Авазга қаради. Ноқулай жимликда Аваз хижолат бўлиб деди:

— Э, бу эски гап, менинг эсимдан ҳам чиқиб кетган.

У ҳозир акасини аяётгани сезилиб турарди. Хулкар ўчокнинг бошига кетди. Директордан бошқа ҳамма биладиган бу воқеа ҳаёлларини банд қилиб, орага узоқ жимлик тушди.

Хулкар ошни сузиб келди.

— Қани, ўзинг ҳам ўтир, — деди Аваз.

Хулкар Авазнинг ёнига ўтирди-ю даврага яна бояги илиқлик ва нафосат қайтгандай бўлди.

Аваз бугун селдан бирга қутулиб чиққанларидан бери Хулкарни дунёдаги энг яқин, энг ишончли бир дўстдек ҳурмат қилгиси келар эди.

Мансуров уларнинг ўзаро муомаласидан шуни сездиди, завқи келиб, ёқимли бир гап қидирди:

— Қўздан бери бунчалик маза қилиб... палов емаган эдим.

— Тоғ ҳавоси шунақа, ҳамма нарсага маза киритади, — деди Хулкар. — Олингизлар, қолмасин!

Буларнинг қаршисида Мансуров ўзини жуда эркин ва оддий бир одамдек сезар, директорлигини ҳам унутиб, оғир яроғ-аслаҳасини ечиб қўйган солдатдек дам олар эди.

Ошни еб, чой ичиб бўлганларидан кейин Мансуров яна ўша «яроғ-аслаҳани» елкасига олгандек жиддийлашиб:

— Хўш, — деди ва Авазга қаради: — бугун селда кетган кўзини акт қиламиз. Сурувни кутқариб қолганларингиз учун раҳмат. Энди биздан нима талабларингиз бор? Сизларга нима керак?

Аваз бир лаҳза ўйланиб турди-ю:

— Энг катта талабимиз шуки, — деди, — бизнинг қишлоғимиз ҳам бутун камчиликларидан қутулиб, энг яхши жойлар қаторига кирса... Шунга ёрдам берсангиз.

— Буни ҳаммамиз биргалиқда қиламиз. Вақт керак.

— Ишқилиб, тезроқ бўлсин-да. Эрта-ю кеч радиомиз илғор қишлоқлар тўғрисида гапиради. Биз орқада қолиб кетаётганга ўхшаймиз.

Мансуров Хулкарга тили ширин болага карагандай жилмайиб қаради-да:

— Келажакни кўп ўйлайсизларми, синглим? — деди.

— Аваз акам билан шу тўғрида бахслашиб ҳам оламиз.

Мансуров Авазга мароқ билан тикилиб:

— Қани, бахсларингни биз ҳам бир эшитайлик, — деди.

Аваз ўнғайсизланиб Хулкарга қаради. Хулкар шўх кулимсираб:

— Айтинг! - деди.

Аваз Мансуровга юзланди:

— Энди биз содда бир ишчимиз, жўн қилиб айтсак кулмангизлар. Ҳозир одамга етишмайдиган тансиқ нарсалар кўп. «Шулар ҳаммаси келажакда етарли бўлади» десам, Хулкар «ўшанда ҳам бир хил етишмовчиликлар бўлиши мумкин» дейди.

— Масалан, нима? Овқат, кийим, буюм?.. — сўради Мансуров.

— Булар етарли бўлар-а... Лекин... одамнинг қорни тўйгани билан кўзи тўймаса бекор. Ўзи тўқ бўлгани билан қўнгли тўқ бўлмаса яна қийин. Одамнинг усти бутун бўлгани билан қўнгли бутун бўлмаса яна бўлмайди. Билими, маданияти, обрўси етарли бўлгани билан виждони, одамгарчилиги етарли бўлмаса яна чатоқ... Шу чатоқликлар йўқ бўлса, нондан тортиб виждонгача, ипақдан тортиб инсофгача ҳаммаси ҳаммага етарли бўлса — биз истаган келажак шу.

Мансуров чуқур тин олиб:

— Яхши! — деди. Сўнг бир лаҳза жим турди-да, кулимсираб сўради: — Гапдан ишга ўтадиган бўлсак,

хозир эр-хотин икковларингизга етарли бўлмаётган нар-салардан бири — мана бу чодир. Шундайми?

— Тўғри! — деб қулди Аваз.

— Замонали айтган синтетик ўтовдан биттасини бер-сак... қаршилигингиз йўқми, синглим?

— Йўқ, йўқ! — деди Хулкар севиниб.

Ортик ҳам ўзича қувониб қўйди: синтетик ўтовнинг нархи сал кам икки минг сўм, ўзи талаш эди, бутун совхоз бўйича олтигами, еттита илғор бригадаларга берилган эди. Энди Ортикнинг бригадаси ҳам шуларнинг қаторига кириши унга жуда ёқимли туюлди.

Мансуров отланаётиб Ортикқа тайинлади:

— Келтириб ўрнатиб бериш — сиздан.

— Хўп!

Замонали ҳам ўз таклифи ўтганидан хурсанд эди.

Шу тариқа мезбонлар ҳам, меҳмонлар ҳам бир-бирларидан жуда мамнун бўлиб ажрашдилар.

35

Икки-уч қир нарида Турди ва Эшмурот ака боқадиган эркак қўйлар суруви чувалиб ёйилмоқда эди. Ортик билан Давлатбековнинг яширикча қўйлари шу сурувда эди. Директор бораётганини Ортик боя фермада ўтирганларида бир подачидан айтиб юборган, «чой-пой қилиб, тайёрланиб турсин» деган эди.

Бу сўзларнинг тагидаги маънони фақат Турди яхши тушунар эди.

У Давлатбековнинг қирқ бешта ва Ортикнинг ўн саккизта қўйини сурувдан бирма-бир айириб олиши ва директор келиб кетгунча шу яқин орадаги таниш чўпонларнинг сурувларига қўшиб қўйиши керак эди. Тоғда юриб кучга кирган салт қўй жуда чарс бўлади. Турди билан Эшмурот ака олтмишга яқин қўйни айириб олгунча роса кийналишди. Шунда ҳам Ортикнинг қўйларидан учтаси айрилган жойида яна орқага қараб қочиб, сурувга қўшилиб кетди.

— Эгасиз қол-а, падарингта лаънат! — деб сўкинди Турди ва Эшмурот акага буюрди. — Ўша борини ҳайдаб кетаверинг. Булари қолса қолар. Бўлинг тезроқ!

Эшмурот ака ажратилган қўйларни қўшни совхознинг сурувини боқаётган таниш бир чўпоннинг қўйларига қўшиб қайтди. Иккови шу иш билан андармон бўлиб, сурув тўзғиб кетган, қўйларнинг бир қисми арчалар ва чакалакзорлар орасида тарқалиб юрар эди.

Ортик директор билан Замоналини сўқмоқдан бошлаб келаётганда икки ёна наридаги пасткам жилгада кучук вангиллаб, кўйлар маъраб, Турди кийкириб, бирдан тўполон бўлиб кетди.

Отликларга ўрмон орасидан ҳеч нарса кўринмас эди. Ортик ўтирилиб:

— Бир бало бўлди! — деди Мансуровга ва от чоптириб кетди.

Сурув чуваб кетганидан фойдаланган халиги гўштхўр айик шу пасткамликда кўйларга ҳужум қилган эди.

Шовқинни эшитган Эшмурот ака кўшдан милтик кўтариб югуриб келди. Бу ёқдан Ортик от чоптириб ётиб борди.

Зирklar тагида айик билан олишган ва унинг зарбасидан чалпак бўлиб қолган катта бўйноқ ит вангиллаб жон бермоқда эди. Зирklar ва буталардан бир қанчаси эгилган, синган. Шунга қараганда ит айик билан ҳазилакам олишмаган эди.

Қалт-қалт титраётган Турди нарироқда ўлиб ётган катта бир кўйни сўйиб ҳалоллашга тиришарди. Аммо кўйнинг сўйилган бўйнидан қушникчилик ҳам қон келмади — демак ҳаром ўлган.

— Нима бўлди?! — деб Ортик билан Эшмурот ака баравар қичкириб сўрашди.

— Айик! — деди Турди қалтираб. — Битта тўқлини кўтариб кетди...

— Сен қаерда эдинг, аҳмоқ! Қаёққа кетди?! — бақирди Ортик.

Турди арчалар ва зирklar бир-бирига чирмашиб ўсган томонни кўрсатди. У томонга от билан ўтиб бўлмас эди.

Ортик огдан сакраб тушди. Эшмурот аканинг қўлидаги қўштиғ милтикни юлиб олди-ю ўша томонга югурди.

Кўйлар яланглик жойда ғуж-ғуж бўлиб олиб, ваҳима билан маърашар ва қўлоқларини «динг» қилиб атрофга аланглашарди.

Эшмурот ака ўлиб ётган семиз симоби кўйга энди яхшироқ қаради. Энгашиб қулоғини кўтариб кўрди. Давлат кўйларида бўладиган сирға бунда йўқ.

— Э, бу Ортикнинг кўйи-ку! Ўл сен, Турди, Ортикдан балога қолдинг энди!

Турди сўқинди, кейин ғуж бўлиб турган кўйларнинг олдига чопиб борди. Битта симоби кўйни ушлаб, қулоғидан сирғасини чиқариб олди. У Ортикдан кўрқар эди.

Кўйининг ўрнини тўлдириб қўйиш учун ўлган кўйининг кулоғини пичоқ билан тешиди-ю ҳалиги сиргани яхшилаб тақиб қўйди.

— Мана энди акт бўлади! — деди.

— Биров билиб қолса нима бўлишини биласанми?

— Ҳеч ким билмайди.

Ярадор ит энди жим ётибди. Афтидан жон берган.

* * *

Ортик, кўлида милтик, арчаларга юзи тирналиб, анча жойгача югуриб борди.

Айиқ дом-дараксиз йўқолган, калин ўрмонзорда ҳеч нарса кўринмас эди.

Ортик бир тепаликка чиқиб, хансираб тўхтади, агрофга аланглаб қулоқ солди. Айиқ шу орада бўлса кўйни ташлаб қочармикин деган умид билан осмонга икки марта ўқ отди.

Милтик товуши тоғларда анча вақт гумбурлаб, акс садо бериб турди-ю тинди. Жимлик.

Узоқда одамларнинг асабий гап-сўзлари, қўйларнинг маъраши эшитиларди, холос.

Ортик изига қайтди.

* * *

Эшмурот ака бўз ерни казиб, бўйноқ итнинг ўлигини кўймоқда эди.

Директор билан Замонали нарироқда туришарди. Турди уларга айиқ қандай ҳужум қилганини ваҳимали қилиб айтиб бермоқда эди:

— Етиб келгунимча шундай зўр итни бир уриб ялпайтириб ташлади-я. Менинг ҳам ўлишимга сал қолди...

Директор ўлик қўйга нохуш назар ташлади.

— Тўқлини олиб кетган бўлса, бу кўйни нега ўлдирди? — деди.

Кучукнинг устига тупроқ тортаётган Эшмурот ака бошини кўтарди:

— Ит билан олишиб жаҳли чиққан-да. Айиқ ҳам қон кўрса қутуриб кетади. Қимир этса кўтариб отаверади.

Чакалақдан милтигини елкасига осган Ортик чиқиб келди.

— Етолмадим, — деди директорга. Сўнг Турдини уришиб кетди: — Шунақа йиртқич айиқ борлигини билар эдинглар-ку. Фермага текканини айтиб огоҳлантирган ким эди? Нега эҳтиёт бўлмайсанлар?

— Қандай қилайлик, Ортиқ ака, ҳамма ёқ ўрмон, пасту баландлик.

— Милтиқни ўқлаб юриш керак эди.

— Бу айикқа милтиқ билан ҳам бас келиш қийинда, — деди Эшмурот ака. — Мерган одам бўлмаса, битта-иккита ўқ билан йиқилмайди. Кейин одамнинг ўзини ўлдириб кетади.

Мансуров бу айикнинг совхоз молларига хали кўп хужум қилиши мумкинлигини ўйлади-ю:

— Наҳотки ораларингда биронта овчи йўқ? — деди.

Ортиқ жавоб бермай ерга қаради. Шунда унинг ўрнига Турди жавоб берди:

— Бор, мана, Ортиқ ака жуда ўтқир овчи. Ўтган йили зўр бир бўрини отиб олган эди.

— Шунақами? — деди директор Ортиққа илиқ бир назар ташлаб.

— Ха, армияда снайперликка ўқиган эдик, — деди Ортиқ ва Турдидан сўради: — Айикнинг инини биллаганларинг борми?

— Суюнбой ака кўпдан бери зехн солиб юриб сезганмиш. Ху ана у Қизилтошнинг унгурида ини бўлиши керак дейди.

Турди калин чакалаклар ва арчазорлар орасидан чиқиб турган қизғиш қоятошни ва унинг тагидаги бахайбат бир унгурни кўрсатмоқда эди.

Қуёш узоқдаги ўша қоятош ортига тушиб кетмоқда эди.

— Бўлмаса, таваккал, — деди Ортиқ. — Ўртоқ Мансуров, рухсат берсангиз, мен бир айик овлаб кўрай.

Директор унга бир оз хавотирланиб қаради-ю:

— Ҳозирми? — деди.

Директорнинг илиқ гапи ва хавотирлариши Ортиққа жуда ёқиб кетди. Ортиқ шу айикни отиб олса директор билан яқин муносабат пайдо қилиши мумкинлигини сезди. Замоналига голибона бир назар ташлади-да:

— Йўқ, — деди, — ҳозир айик ҳам жуда безовта, хали бери ўзини кўрсатмайди. Мен кечаси чиқмоқчиман.

Мансуров бахайбат унгурга яна бир қараб қўйди-ю:

— Ҳар холда, эҳтиёт бўлинг, — деди.

Ҳамма айикнинг гапи билан бўлиб, ҳаром ўлган қўйнинг қулоғидан сирғани махсус текшириб кўриш ҳеч кимнинг эсига келмади...

Тоғда отлик юриб ўрганмаган одамни юкорига чиқишдан кўра пастга тушиш кўпроқ кийнайди. Мансуров қорнига ботаётган эгарнинг қошидан ўзини орқага ташлайвериб, узангига оёғини тирайвериб, жуда толиқди. Токқа чиққанларига ярим кун бўлгани йўғу унинг назарида, бир неча кун бўлгандай туюлади.

У орқада келаётган Замоналидан сабрсизланиб сўради:

— Ярми қолдими?

— Ҳа, мана шу камга тушсак, нарёқда яна битта бароз бор. Кейин йўл текисроқ кетади.

Мансуров отини буриб, сўқмоққа кўндаланг қилди. Энди текисроқ турган эгарда бадани бир оз дам олиб:

— Нима-нима? — деди. У «кам» ва «бароз» деган сўзларнинг маъносини билмас эди.

Замонали кўлидаги камчи билан ҳозир иккови тушиб бораётган тик йўлни кўрсатиб:

— Бароз мана шу, — деди. — Русчасига «Крутой спуск». Хув тўғрида тоғнинг икки томони пасайиб келиб, кемтилиб қолган жойи бор-ку. Кичкина довонга ўхшаб турипти. «Кам» дегани ана шу. Йўлимиз ўша камдан ўтади.

— Бу ернинг терминлари ҳам ўзгача, — деди Мансуров. Уни шу ўзгачалик кийнаб қўяётгандай безиллаб сўради: — Ҳали яна битта шунақа бароз борми?

— Лекин манзарани қаранг, Муталлиб Мансурович. Қоятошлар ҳам ипақдай майин кўринади-я!

Офтоб қаршидаги тоғларнинг ортига ўтиб, уларни кўкиш нур пардаси билан чулғаб олган эди. Шу нур пардаси ичида қоятошни ўрмондан ажратиб бўлмас, ҳаммаси бир хил харир тўрдан тўкилгандай силлик, нафис ва энгил кўринар эди.

— Ипақдай майинлиги шу бўлса! — деди Мансуров кундузги селни ва боя айиқ ўлдириб кетган қўй билан итни эслаб. — Ёз бўйи бўлмаган ишлар бир кунда бўлса-я! Бирорта мухбир ёзиб чиқса, одам ишонмайди.

— Менинг бобом раҳматли айтгучи эди: «Баъзи-баъзи кунларни кўзга сургим келади, баъзи-баъзи кунларни қувалаб ургим келади». Бугун унақаси ҳам кўп бўлди-ю мунақаси ҳам.

— Қанақаси?

— Мен мана шу табиатнинг гўзаллигини кўзга сур-

гим келади. Қаранг: Кавказдан қаери кам? Швецария тоғларидан нимаси ёмон?

— «Ҳар кимники ўзига, ой кўринар кўзига» деган мақолни эшитмаганмисиз?

— Ҳўп, Муталлиб Мансурович, тоғларнинг гўзаллиги писанд бўлмаса, одамларнинг гўзаллиги эътиборингизни тортгандир? Наҳотки, шу табиатдаги гўзаллик бу ернинг одамларида зохир бўлмаса?

— Бу шоирона гапларингизни бирор газетада ёзиб чиқсангиз-чи? Беҳазил! Аваз Қамбаров билан хотини иккови бугун бир сурув қўйни селдан кутқариб қолганини ҳар қанча ёзсангиз ҳам кам.

— Сиз шунга ишонган бўлсангиз, бугунги кун ҳақиқатан кўзга суртадиган кун бўлипти, Муталлиб Мансурович! Ойқўлда бунақа одамлар кўп, фақат Давлатбеков билан Ортиқ Қамбаров уларни юзага чиқармай юрибди.

Мансуровга сўнги гап унча ёкмади:

— Ортиқ Қамбаровнинг ўрнида сиз бўлганингизда айикқа қарши отланармидингиз?

— «Ҳа» десам мақтанчоқлик бўлади. Шунинг учун «йўқ» дейман. Ўзи Ортиқ ҳам Қамбаров эканлиги бежиз эмас...

Директор Ортиқдан бунақа дадиллик кутмаган эди. Унинг кечаси чиқмоқчи эканини эслади-ю бирор шикаст етишидан хавотирланди. «Рухсат бериб ногўғри қилдимикан» деди ичида.

— Муталлиб Мансурович, мен сиздан бир нарсани сўрамоқчи бўлиб юрибман.

— Нимани?

— Ўша мен Воҳидовга ёзиб берган таклифлар, Ойқўлнинг тақдири... нима бўларкин?

— Кузгача ҳеч нарса бўлмаса керак... Мен Воҳидов билан Гиёсиддиновнинг олдида сизнинг таклифларингизни ёқлаган эдим...

Мансуров Бодомзор қишлоғининг олдида йўл бўйида бўлган гапларнинг тафсилотини Замоналига энди айтиб берди.

— Шу Давлатбеков ишдан кетса, масала тезроқ ҳал бўлар эди-да, — деди Замонали ва Мансуровга «бўлим бошлиқларини ўзгартириш сизнинг қўлингиздан келади-ку», дегандай қилиб қаради.

Давлатбековни лавозимидан кетказишни Мансуров ҳам истаган пайтлар бўлар эди. Лекин бунга қатта бир асос

керак, чунки у Фиёсиддиновнинг ҳимоясидаги одам эди. Давлатбековнинг ўзи ҳам усталик қилиб тутқич бермай юрипти.

Мансуров буни Замоналига айтиб ўтирмади. Уни си-намоқчи бўлгандай:

— Агар Давлатбеков кетса... ўрнига сиз бўласизми? — деди. Замонали «ялт» этиб Мансуровга қаради. Унинг тагидаги от ўт ейиш учун бошини ерга чўзди. Юганнинг учи Замоналининг қўлидан чиқиб кетди. У юганга қўл чўзар экан, «нахотки мен Давлатбековнинг ўрнини олиш учун курашиб юрган бўлсам» деган ўйдан қулоқларигача қизариб кетди.

— Бу нарса менинг хаёлимга ҳам келган эмас, Му-таллиб Мансурович, — деди Замонали ранжиган товуш билан. — Ҳозирги ишим ўзимга жуда яхши.

Мансуровга унинг қизариши ҳам, ранжиши ҳам ал-ланечук жуда ёқди. «Ҳалол йигит» деб қўйди ичида. Сўнг жилмайиб туриб:

— Хўп, майли, ҳозирча қистамайман, — деди ва отини пастга бурди.

Замонали индамай биясини унинг кетидан ҳайдади. Мансуров боягидай оёқларини узангига тираб, ўзини ор-кага ташлаб, бароздан тушиб борар экан:

— Гап фақат Давлатбековда эмас, — деди. — Сўнги икки-уч йилда қишлоқ хўжалигига раҳбарлик қилиш қан-чалик мушкуллашиб кетганини сиз ҳам сезаётгандирсиз?

— Ҳа, ҳар хил чигалликлар чиқаётганини ҳамма гапириб юрипти-ку.

— Давлатбековлар мана шу шароитга мослашиб ол-ганини-чи?

— Э, булар шахсга сифиниш даврига ҳам жуда мос-лашган эди.

— Мана шунақа мослашувчилар ишни бузаяпти-да, ука, — деди Мансуров. — Тарих қайси томонга бурил-са, булар дарров шу томонга «паррагини» тўғрилайди-ю фақат ўзининг тегирмонини юргизишнинг пайдан бўла-ди. Жамият нима бўляпти, халқ нима бўляпти — бу билан ишлари йўк.

Мансуров дилидаги гапларни Замоналига айтиш би-лан кўнглини бўшатиб, енгиллашар, айни вақтда, уни ўзига яқин олишини билдириб, келажакдаги мушкул ва мураккаб ишларга тайёрлагиси келар эди.

Улар Қорабулоқнинг тепасига келганда сўкмоқ бўйи-даги чақир тошлар орасидан бир тўп каклик париллаб

учди. Арчалар устидан пастлаб учган какликларнинг аллақайсиси «кийк-кийк» деб кетаётгани аниқ эшитилиб турарди.

Замонали пастга қаради. Кечки кўш ёғдусида Қорабулоқнинг суви эриган қалайдай опшоқ бўлиб ялтиради.

* * *

Сув бўйида битта оқ «Волга» кўринди. Тепасида қизил хочи бор. Машинадан берироқда турган икки киши тоғларга қараб ниманидир муҳокама қилишяпти.

Мансуров билан Замонали булоқ бўйига тушиб боришди. Ҳалиги кишилар нотаниш эди. «Волга»нинг номери ҳам узоқдан келганини кўрсатиб турарди.

Машинанинг чангларини артаётган баланд бўйли озғин йигит отликларга ўгирилиб қаради. Шунда Замонали унинг бўртиброқ турган ёноқ суяклари ва сочи сийраклашиб қолган чаккаларини кўриб суюниб кетди.

— Ие, Мадаминжон ака, келинг, — деб, у билан отдан тушиб кўришди.

Мадаминжон хорғин кулимсираб машинага ишора қилди:

— Иш жойим яна ўзгарди.

У Ойқўлдан қайтгандан кейин болаларини кўргани борган эди, Масудага кўп ғамхўрлик қилган ҳалиги врач йигит Насимхонни учратиб қолди. Эски дардлари яна янгилашиб, Мадаминжон Насимхонга ўз аҳволини айтиб берди. Гап орасида Ойқўл томонларни ҳам кўп таърифлади, Масудани шу тоққа олиб чиқмаганидан армон қилди.

Насимхон ҳозир соғлиқни сақлаш бошқармасида каттагина лавозимда ишлар, колхозчилар учун санаторий типигадаги янги дам олиш уйи қуришга маблағ ундириб, энди шунга баҳаво бир жой қидириб юрар эди.

У Мадаминжонга: «Саргардонликни энди бас қилинг», — деди-да, уни ўзига ҳайдовчи қилиб олди. Кейин лойиҳачи муҳандисни таклиф қилди. Бугун уювлари Ойқўлга чиқиб келишди.

Насимхон гавдаси чуваккина йигит бўлса ҳам, ўткир кўзларида ва ҳаракатларида алоҳида бир ғайрат сезилиб турар эди. У Мансуровнинг директор эканлигини билиб гапнинг пўскалласини айта қолди:

— Жойларингиз жуда баҳаво экан. Арчазорлар инсон соғлиғига қанчалик шифо эканини ўзингиз биласиз. Афсуски, бу ерларда ободончилик кам экан. Бу ёғини ўзимиз иложи борича тўғрилармиз.

Замонали Мансуровга суюниб кўз ташлади. Мансуров пешонасини тириштириб:

— Ниятларинг яхши-ю, лекин бизда ҳам ташвиш кўпда, — деди. — Райижрокомга учрадиларингизми?

— Аввал сиз билан келишиб, кейин учрашамиз.

— Бу ерлар яйлов, ҳар бир қаричи ҳисобли.

— Чорвангиз яйловда ўтлайверади, одамларнинг на-сibasи бошқа, — кулиб эътироз қилди Насимхон.

Замонали Мансуровдан хайрон эди: «Жон демайди-ми? Шу баҳона билан кўп ишлар битиб қолади-ку». Мансуров ҳам ичида «жон» деб турар эди-ю фақат баъзи қийинчиликларни ҳозирдан меҳмонларнинг бўйнига қўйиб олмоқчи эди.

Насимхоннинг сўнгги жавоби унга ёкди. «Ҳа, дуруст, юқоридан бўладиган эътирозларга бу йигит ўзи жавоб топадиган кўринади», — деди ичида. Аммо яна пешонасини ишқаб бошқа тўғрида эътироз қилди:

— Тоғнинг ичи совуқлик қилади. Қиш эрта тушиб, кеч кетади.

— Бизни ҳам шу ёғи ўйлангириб турибди.

— Ундай бўлса, дам олиш уйини Ойкўл қишлоғида қуриш керак.

Замонали Мансуровнинг ниятини энди фахмлади-ю унга қойил бўлиб тикилди: агар дам олиш уйи қишлоқда қуриладиган бўлса, Ойкўл янада тез обод бўлади.

Насимхон ҳам сезгир йигит экан, коса тагидаги ним-косани фахмлаб қолди.

— Ўртоқ Мансуров, сиз билан мен тешани нуқул ўз томонимизга чопсак, иш чиқмайди. Арра бўлиб, бирни у ёққа, бирни бу ёққа тортганимиз яхши.

Мансуров «сири» очилганини сезиб жилмайди.

— Хўш, Ойкўл нега тўғри келмайди?

— Чунки арчазорлардан анча узоқда. Ойкўлингизда сув ҳам оз экан. Хайронман, тоғнинг ҳар жилғасидан шунча сув чиқяпти...

— Санглокларга сингиб кетяпти-да, — деди Замонали. — Мирзачўлдагидақа цемент нова қуриб, сув олиб борилса эди, Ойкўлнинг лалмикорликлари боғ бўлиб кетар эди. Сизларга мева ҳам керақдир ахир?

— Керагу лекин мевани ўзимизнинг жамоалардан ҳам олиб чиқаверамиз. Бизга арчанинг нафаси билан биянинг қимизи заруррок. Ҳар қанча қимизу сут-қатик бўлса хўжаликларингиздан олаверамиз. Заводга ташиб юрмайсизлар.

— Лекин шу муносабат билан битта цемент арик қурилмаса, бу ҳаммаси бекор...

Насимхон билан Мансуров баҳслашиб кетишди. Бундан қатъи назар, дам олиш уйи қурилса, Ойқўлга яна файз кириши Замонали учун шубҳасиз эди. У машинанинг ойнасини артаётган Мадаминжоннинг олдига келди. Буларни бошлаб келиб жуда яхши иш қилганини унга айтиб, миннатдорчилик билдирган эди, Мадаминжон, лаблари титраб:

— Мен ҳали раҳматга арзирли ҳеч иш қилганим йўқ, укажон, — деди. — Миннатдорчилигингиз бўлса, раҳматли Масуданинг хотирасига айтинг. — Унинг тарихини Замонали ҳам эшитган эди. Мадаминжон давом этди: — Қолган умримни шунақа ишларга сарфлагим келади. Шифокорларга хизмат қилиб, касалларни тузатишга қўлимдан келганича ёрдамлашсам, кўнглимдаги доғ бир оз кетармикин дейман...

— ... Қаранг, — дерди Мансуров Насимхонга тоғларни кўрсатиб, — бунақа табиатни яна қаердан топасиз?

— Обод қилиш масаласи-чи?

— Мен ҳам шуни айтяпман. Бу табиат ҳар қанча харажатни ўн ҳисса қилиб қайтаради. Биргаликда обод қилайлик десаларингиз, марҳамат. Бўлмаса... бошқа тоғларни ҳам кўринглар.

— Муталлиб Мансурович, — деди Замонали уларни мурасага келтирмоқчи бўлиб. — Пастрокда бир жой бор. Арчаси ҳам қалин. Қишлоқ ҳам узоқ эмас.

— Бўлмаса бир кўрайлик.

— Юринглар.

Улар сойни ёқалаб пастга қараб кетишди.

37

Ойсиз тун.

Баланд тизма тоғ ўзидан наридаги минглаб юлдузларни бекитиб ётибди. Ўрмонзор ён бағирлар, қоятошлар ва унгулар кечаси бир-бирига чаплашиб, девордек қорайиб кўринади.

Осмоннинг ярмигача чиқиб борган бу баҳайбат деворнинг у ер-бу ерида чўпонлар ёққан гулханлар милт-милт қилади.

Елкасига милтиқ осган Ортиқ ўрмон орасида кетаётиб тўғрида милтиллаётган гулхани кўрди-ю бунинг Аваз-

ларники эканини эслади ва бирдан укасини кўриб кетгиси келди.

Коронги жилгаларда тошларга урилиб оқаётган сувлар тун куюқлашган сари қаттиқ шовуллайди. Ортик директорга «айикни мен бир овлаб кўрай» деганда, тоғларнинг ҳамма ёғи нурга тўлиб турар, чўккилар тепасида қор йилтирар эди. Ҳозир ўша тоғларни таниб бўлмайди. Ҳамма ёғи қоп-қора. Ортиқ тикилиброқ қараса, устига тоғ босиб келаётгандай бўлади. Шу тоғнинг бир жойида ҳозир қутурган йиртқич яшириниб ётибди. Шу кеча балки у ўлар, балки... Ортиқни ўлдирар.

Ортиқ шуни ич-ичидан хис қилади-ю бутун ҳаёти, аввалги ўйлари ва изтироблари кўзига бошқача кўринди. Директорга ёқиш ва лавозимида қолиш истаклари кўнглининг бир бурчагига тикилиб, кичкина бўлиб қолган. Ҳаёт-мамот туйғуси эса шу тоғдай улканлашиб кетган. Тақдир ҳам Ортиққа энди ўзини бор бўйича кўрсатаётгандай... Шу туйғулар таъсирида Ортиқ кучли ва соф бир кишининг яқинида бўлишини истайди ва Аваз эсига тушади.

У Аваздан саккиз ёш катта бўлгани учун иккови бирга ўйнаб ўсган эмас. Ортиқ Авазни гўдаклигида кўп кўтарар, жонига текканда баъзан уриб-сўқар эди. Аваз тўққиз ўн ёшга кирганда Ортиқ катта йигит бўлиб қолган, бир чеккаси шунинг учун ораларида дўстона яқинлик ва сирдошлик бўлмаган эди. Аммо туғишганлик меҳри зимдан ўсиб боришини Ортиқ армияга жўнаган куни сезган эди.

Ўша пайтда Кореяда қаттиқ жанглар кетмоқда эди. Америкаликлар бир-иккита бактериалогик бомба ҳам ташлаган, уруш совуғи узок қишлоқларда ҳам эсиб қолган эди. Шу сабабли Ортиқлар армияга одатдагидан жиддийроқ ва хавотирлироқ бир руҳ билан жўнашмоқда эди. Ҳарбий комиссарлик ҳам уруш вақтида армияга жўнаганларни кузатгандагидай оркестр чалдириб, митинглар ўтказган эди. Шунинг ҳаммаси сабаб бўлиб, Санам хола Ортиқни кузатиш пайтида кўп йиғлади. Қамбар ота нукул «Ой бориб, омон кел, болам!» деган сўзларни такрорлар, унинг ҳам товуши товланар эди.

Ўн ёшли Аваз ҳам кузатишга келган эди. Катталардаги ҳаяжон унга ҳам ўтган, ҳозир алланечук бошқачароқ кўринаётган акаси кино қахрамонларини эсига туширар эди. Акаси энди қахрамон бўлиб кўринаётганда бирдан у билан ажрашиш кераклиги боланинг кўнглини чидаб бўлмас даражада эзар эди.

Кетадиганлар машиналарга чиқа бошлашди. Оркестр

чалиб турибди. Ортиқ онаси ва дадаси билан қучоқлашиб хайрлашди, сўнг Авазнинг елкасига қўлини қўйди. Товуши хаяжондан олиниб, лаби титраб деди:

«Хайр, ука, энди менинг ўрнимда ҳам сен қоласан, яхши йигит бўл!».

Шунда Аваз бирдан ўзини акасининг қучоғига отди, кўз ёшени кўрсатгиси келмай, юзини акасининг қўйлағига босди. Ортиқ ҳам таъсирланиб кетиб, уни қучоқлаб олди. Укасининг мурғак гавдаси шундай хаяжон ва изтироб билан титраб эдики, Ортиқнинг ҳам кўнгли бузилиб кетди.

Ортиқ хозир ўша дамларни худди бутун бўлгандай жуда аниқ эслади. Сўнг бирдан айиқ эсига тушиди-ю вақтни билиш учун осмонга қаради.

Етти Қароқчи юлдузларининг бир қисми тоғнинг ғарб томонига ўтиб кетган эди.

Авазларнинг гулхани энди яқиндан кўринди. Тўрткўз ит кимдир келаётганини сезиб ҳуриб чиқди.

Аваз милтиқ ўклаётган эди — айиқ қўшни сурувга хужум қилганини у ҳам эшитган эди. У милтиқни чодирга суяб қўйиб, акасига пешвоз чиқди.

Гулханнинг ёруғида қатик ивитаётган Хулкар Ортиқнинг юзидан ва елкасидаги милтиғидан айиққа бормоқчи эканини пайқади-да, унга бирдан хурмати ошиб:

— Келинг, ака, — деди.

— Қалай, тинч ўтирибсизларми? — деди Ортиқ ҳам илиқ товуш билан. — Аваз, ҳалиги қўлчироғинг борми? Из кўришга керак эди.

Аваз ҳам акасининг алланечук майинлашиб қолганини сизди. Кафтга олиб қисиб-қисиб турса, «ғиж-ғиж» этиб ёнадиган электр фонарчани чодирдан топиб чиқди.

Ортиқ укасининг чодирга суяб қўйилган қўштиғ милтиғини олиб кўрди.

— Бу ҳам шу, — деб милтиқни ёқтирмай жойига қўйди. — Бешотар бўлмади-да.

Аваз қўлчирокни унга берар экан:

— Суюнбой ака ҳам боряптими? — деди.

Суюнбой аканинг қўлида таёғи-ю қўлтиғида кимнингдир чакмонидан бошқа ҳеч нарсаси йўқ.

— Бу киши инини кўрсатиб қўйса бас, — деди Ортиқ. Сўнг Хулкарга юзланди: — Сув борми? Бояги ошинг зўр бўлган эканми, ҳали ҳам чанқатиб юрибди.

Хулкар челақдаги тиниқ сувдан бир чинни коса олиб келиб берди. Ортиқ сувни олар экан, Аваз унинг плаш

тагидан белига боғлаб олган ўқдони ўққа тўлиб турганини кўрди. Сўнг кўзи акасининг чап қўлидаги қўшалок бош бармоғига тушди. Бу бармоқлар хозир Авазга боланинг бармоқларидай кичик ва нозик кўриниб, негадир, раҳмини келтирди.

Ортикни акалик меҳри тортиб келганини, ичи куяётганини олдиндаги мушкул ишнинг ҳаяжонидан эканини Аваз сезиб турар эди. Кечаси ўрмонда айикни бир-икки та ўқ билан йиқитиш жуда қийин эди. Ортиқ «бешотар бўлмади-да» деб кўркиб эмас, афсусланиб гапирган, Аваз буни ҳам пайқаб турар эди. Туғишганлардагина бўладиган иссиқ бир туйғу Авазнинг юрагини чулғаб олди.

— Шошманг, — деди у акасига ва чодирга кириб қалинроқ кийинди-да, ўқдонни олиб чиқди. — Бирга борамиз.

Ортиқ сувни сипқориб, Хулкарга бўш косани қайтариб бермоқда эди. Авазга тез ўтирилди-ю кўзлари йилтираб:

— Сен қўй, ука, — деди. — Кечаси хотининг ёлғиз...

Аваз белига ўқдонни боғламоқчи бўлди, лекин боғламай туриб Хулкарга қаради. Бу қарашда савол, айни вақтда, ишонч бор эди. Хулкарнинг бугун оқдарадаги селда ўзини йигитлардай тутгани Авазнинг кўз олдидан кетмас, хозир у Хулкарга ўзига ишонгандай ишонар эди.

Хулкар эса, «кундузги азоблар оз экан-да, қуриб кетсин» дегандай эрига кўзлари жавдираб қаради. Сўнг кўз кўзга тушганда, Авазнинг унга ишониб шундай қилаётганини, акасини ёлғиз юборишдан кўра Хулкарни ёлғиз қолдириш осонроқ эканини сезди.

— Майли, ака, борсинлар, — деди Хулкар Ортиққа. — Ўша маймоқ мени ҳам хавотирлантиравериб жонимга теккан.

— Сен бугун уни ўйлама, — деди Аваз. — Бугун қорни тўқ, бу ёқларга келмайди.

Суюнбой ака Аваз билан Ортикни тоғнинг кунботиш томонидаги унгулга эргаштириб кетди.

Улар ўрмон ичига кириб ғойиб бўлди-ю ўша томондаги катта бир тепалик Хулкарга худди айикқа ўхшаб кўрина бошлади. Тепанинг қиррасида тиккайиб турган ўрмон айикнинг елкасида Хулкар кўрган ёлсимон жунини эслатар эди.

Қаршидаги тоғ ортидан яримта бўлиб ой чиқди. Унинг кемтиги юқорига қараган эди.

Суюнбой ака Ортиқ билан Авазни ойдинда корайиб турган унгурнинг ёқасига бошлаб келди.

Кундуз кизгиш кўринган баланд қоятош хозир ой ёруғида хаво ранг тус олган, қалин ўрмон орасидан улкан бир кал бошга ўхшаб чиқиб турар эди.

Қоятош билан унгур оралигида эни икки қадам келадиган бутазор йўлак бор эди. Айиқ ўз инига шу ердан ўтар эди.

Ортиқ қўлчирокни «ғиж-ғиж» қилиб ёқди. Аваз ерга чўккалаб:

— Мана, изи бор, — деб шивирлади.

Ёмғирдан кейинги лойқада муҳрланиб қолган иккита изнинг нимасидир гўдак товонини эслатар эди. Аммо бу «гўдакнинг» панжасидан қолган излар катта одамнинг изларидан ҳам йирикроқ эди. Шу изга қараганда айиқ инига томон ўтиб кетган эди.

— Ёзда кўп ётмайди, — пичирлади Ортиқ. — Гўшт еб чанқаса хали замон чиқади. Сув қайси томонда?

— Бу ёқда, — деб Суюнбой ака орқа томонни кўрсатди.

— Бўпти, сиз бораверинг, — шивирлади унга Ортиқ. — Биз хаялласак, Хулкардан хабар олиб кўйинг.

— Хўп, — деб Суюнбой ака қайтиб кетди.

Шабада кечаси қорли чўққилар томонидан эсар эди. Ортиқ шабадага қарама-қарши томондан айиқ ҳид ололмайдиغان бир жойни танлади.

Турдининг чакмони билан телпагини Суюнбой ака қўлтиғига қисиб келган эди. Ортиқ шуларни катта арчанинг олдидаги бир ниҳолга одамга кийгизгандай кийгиб қўйди.

— Кўрса хурқади-ку, — шивирлади Аваз.

— Кўриб тўхтаган захоти отаман. Агар бир ўқ билан йиқилмаса, шу чакмонга хужум қилади. Тупшундинги? Унгача мен орқага чекиниб, яна отаман.

Аваз акасининг хийласини ёқтириб ичида кулиб қўйди, сўнг қоятош этагига тармашиб ўсган қалин бир бутанинг орқасига ўтди. Ака-ука йўлакнинг икки четида ётиб айиқни пойлай бошлади.

Атроф жимжит. Фақат ҳар замонда ҳаққуш «кўўқ» деб ҳазин ва чўзиқ товуш билан нола чекади.

Ой унча баланд кўтарилмай ғарбга оғди-ю энди камтиги пастга қараб қолди.

Хулкар ҳамон гулхан ёқиб ухламай ўтирар ва Авазлар кетган томонга қулоқ солиб ўқ овозини кутар эди. Кундузи селда қолиб ва меҳмон кутиб чарчаганининг устига кечаси бу ташвиш ҳам қўшилиб, унинг туйғуларини жуда нозиклаштириб юборган эдими, ёки чиндан ёмон бир хатар бормиди, ҳар ҳолда, Хулкарнинг кўнгли ниҳоятда безовта эди. Аваз бирда-ярим каклик, кийик отар эди-ю аммо бунақа катта овга биринчи чиқиши эди. Ортиқ ҳам айиқ овини бир марта кўрган, бироқ ўзи отган эмасди. Хулкар шуни ўйлаган сари, уларга бир шикаст бўлишини олдиндан сезаётгандай юраги увушар эди.

Тун ярмидан ошганда Суюнбой ака Хулкарнинг олдига келди.

— Бирпас мизғиб ол, синглим, кўнглинг алағда бўлса, мен ўтириб тураман, — деб уни қўярда-қўймай чодирга киргизиб юборди.

Хулкар чодирнинг кираверишига кўрпача тўшаб, ечинмасдан ётди. У ётган жойдан тоғнинг кирраси ва тиник осмоннинг бир парчаси кўринар эди. Осмоннинг худди шу қисмида Хулкар юлдузлари осойишта милтиллаб турар эди.

Хавотирликдан кўзлари қалқиб кетаётган ва турли хаёлларга бораётган Хулкар шу гўзал юлдузлар тўпига тикилиб илтижо қилди: «Юлдузим, Хулкар юлдузим, ёрдам бер!».

Унинг ота-онаси «ўғил-қизларимиз Хулкар юлдузларидай кўпайишсин», деб қизларига шу номни беришган эди. Лекин бечоралар бу ниятларига етишмади. Отанинг жасади уруш вақтида Уралда қолди. Онаси ҳам ёлғиз кизининг дийдорига тўймай вафот этди...

Хулкар адаш юлдузлардан кўзини олмай ўйланарди: «Наҳотки шу кўргиликлар оз бўлса? Айт, юлдузим, гуноҳим нима? Меҳнат билан мухаббатдан бошқа нима айбим бор?».

Бир қўйиб бири порлаётган тўп юлдузчалар унинг илтижосига бепарво, ўз жимир-жимирларидан ўзлари завқлангандай шўх-шўх кўз қисишади. Гоҳ еттита бўлиб кўринишади, гоҳ тўққизта. Хулкар уларни аниқроқ санамоқчи бўлди-ю... кўзи уйқуга кетганини сезмай қолди.

Ой ҳам ботиб кетди. Сахарга яқин ҳаво анча совуқлашди. Бир жойда кимирламай ётаверишдан қўнишган Ортиқ милтиқни қўлдан қўймай Авазга яқинлашди. Шивирлаб:

— Унгурнинг нарёғидан чикиб кетганми дейман-да! — деди. — Совқотмадингми?

Ортиқ совуқдан титрар эди.

— Йўқ, — деб Аваз плашини ечиб акасига узатди: — Манг, менинг пахталигим бор.

Ортиқ плашини шалдиратмасликка тиришиб кияр экан:

— Қун чикқунча кутамиз, Аваз, гап ўша. Мен от демагунча отмайсан. Томоша қилиб тураверасан.

«Ўзига ишончи керагидан ҳам ошиқ-да», — деди Аваз ичида. Аммо акасига:

— Бўпти, — деб шивирлади.

Тонг бўзарганда Авазнинг кўзи илинган экан. Лекин бутун борлиғи сергак бўлгани учун қоятошдан тушган бир топчанинг шитирлашидан чўчиб дарров кўзини очди.

Милтиғини қисиб, тошча тушган томонга қаради. Ортиқ ҳам ўша томонга қўз тикиб турар эди.

Суёнбой ака айиқнинг иини аниқ билмас экан. Айиқ Ортиқлар кутган унгурдан эмас, тепадан, қўл етмас қоятошнинг аллақайси ковагидан чиқиб келмоқда эди. Пайпоғи юмшоқ бўлгани учун қадам товуши эшитилмас, фақат ўсиқ оқ тирноқлари тошга тегиб сал-сал шиқирлар эди. Аваз айиқ келаётган томонда ўтиргани учун бу шиқирлашни тонг суқунатида анча аниқ эшитди. Аммо буни бирор қушнинг қадам товуши деб ўйлади.

Шу пайт тошдан секин тушиб келаётган сарғиш-қўнғир айиқнинг бахайбат елкаси кўриниб қолди. Турдиларнинг итини ўлдириб, қўйини олиб кетган айиқ шу эди. Елкасидаги жунни ёлдай тиккайиб турипти. Қоятошнинг қирраларини олдинги оёқлари билан одамдай қучоқлаб шошилмай пасга тушар экан, гавдаси беҳад катта кўринди.

Аваз тез акасига ўтирилди.

Ортиқ айиқни қоятошдан бутазорга тушган пайтда кўрди-ю милтиғини дарров унга тўғрилади.

Аваз яна айиққа қаради.

Бу орада пасга яна битта айиқ тушиб келган эди. Буниси хиёл кичикрок, афтидан урғочиси.

Авазнинг тили музлаб кетаётгандай бўлди. Унинг назарида, юқоридан яна беҳисоб айиқлар тушиб, аввалги-

ларига қўшиладигандай туюлди. Ака-ука унгур бўйида шундай тор жойда ўтиришар эдики, айиқлар кўплашиб хужум қилса, бу йўлак уларни йирткичларга осонгина тутиб берар эди.

Кейинги айиқ хушёрроқ эди, чамаси, ниҳолга кийгизилган чакмонни биринчи бўлиб кўрди.

Катта айиқнинг пастки лаби осилган, сарғиш тишлари кўриниб туради, қора тили билан юқори лабини ялаб кўяди, — чанқаб келаётган бўлса керак. Хозир у ҳам чакмон билан телпакни кўрди-ю кўзлари йилтиллаб, ҳид олмоқчидай ерга бош эгди ва дўриллаган ғазабли бир товуш чиқарди.

Айиқнинг унгурдан чиқишини кутиб пастрокда ётган Ортиқ ҳали уларнинг иккинчисини кўрган эмас эди. У олдинги ёлдор айиқнинг бошини мўлжалга олиб тепкини босаётганда айиқ бирдан энгашди, ўқ унинг елкасини сидириб ўтди.

Айиқ оғриқдан бир силкинди. Ўқ гумбурлаши ва айиқнинг дахшат солиб бўқириши бир-бирига уланиб, тоғларни ларзага келтирди.

Ярадор айиқ милтиқнинг тутуни кўринган томонга ташланди. Иккинчиси унга эргашди.

Ортиқ шоша-пиша аввалги мўлжаллаб қўйган жойига чекинди. Аммо айиқларнинг кўзи у ўйлагандан ўтқирроқ эди. Улар ўқ отган одам қаёққа чекинганини кўриб қолишди ва ниҳолга кийдирилган чакмонга карамай, Ортиққа ҳамла қилишди.

Аваз катта айиқнинг қутурган башарасини, елкасидан тиркираб чиққан конини, қонга беланаётган сарғиш-кўнғир жунини яқингинадан кўрди. Ортиқнинг милтиғида фақат битта ўқ қолгани, айиқлар унинг устига бостириб бораётгани Авазнинг хаёлидан чакмоқ чақиб ўтди.

Аваз олдинги айиққа ўқ отиб, кейин ўрнидан туриб кетдими, ёки чўккалаб туриб отдими, аниқ эсида йўқ. Жон-жаҳди билан қийқиргани ҳам ўзига гўё узокдан эшитилди.

У ўқ отгандан кейин эркак айиқ гандираклаб кетди. Авазнинг ўқи айиқнинг олдинги оёғига тегиб, суягини синдириб ўтган эди.

Авазнинг қийқириб чиқишини ва ўқ отишини қутмаган айиқлар бир лаҳза довдираб қолишди. Урғочи айиқ саросима бўлиб тўхтади. Каттаси икки орқа оёғига турди. Яна ўқириб Авазга ташланди.

Аваз ҳам, Ортиқ ҳам милтиқларида қолган ўқларини деярли бир вақтда шу айиққа қараб отишди.

Бу ўқларнинг аллақайсиси тикка турган айиқнинг юрагига тегди. Айиқ гурсиллаб ағанади. Эркагининг йиқилганини кўрган урғочи айиқ тез орқасига қайтди, буталар орасидан ўтиб, унтурга тушиб қочди.

Йиқилган айиқ сабза ўтларни қонга белаб силкинар ва кўнгилни беҳузур қиладиган товуш билан хириллар эди. Ортиқ ўзига яхши итоат этмаётган титроқ қўллари билан милтигини яна ўқлади-да, айиқни қулоғидан отиб жим қилди.

Қоп-қора товонлари одам товонига ўхшаб кетадиган, қора тили осилиб қолган айиқ энди зирк тагида дўнгдай бўлиб қимирламай ётар эди.

Аваз унга орқа ўгириб, тошнинг устига ўтирди. Унинг оғзи тахир бўлиб кетган, юз мускуллари асабий учар эди.

Ортиқ унинг ёнига келиб ўтирди-ю энди титроғи сал босилган қўлларини укасининг елкасига ташлади. Ҳансираб:

— Хайрият, сен тўхтатдинг, — деди. — Бўлмаса мен тамом бўлудим.

— Ёлғиз бўлсам мен ҳам тирик қолмас эдим.

Аваз ўрнидан турди. Оғир ва нотекис кадамлар билан пастга сув бўйига тушиб кетди.

38

Туш пайти. Турди айиқдан шилиб келинган гиламдай катта терига туз сепмоқда эди. Авазларнинг чодирда бир ухлаб турган Ортиқ ташқарига чиқди. Керишиб, кўзларини офтобдан қисиб, Турдига қаради-ю:

— Қалай, — деди, — айиқнинг қорнидан қўйингни топдингми?

— Ҳа, жунига аралаштириб роса еган экан жониворни. Қорнини ёриб бир аламдан чиқдим-да, Ортиқ ака. Аблах, гўшт еб шундай семирибди!.. Катта сойда рус геологлар бор эди. Айиқ гўштини яхши кўраимиз дейишувди. Чақириб келиб сотдим. Мана пули! Олинг!

Ортиқ букланган қизил ўн сўмликларга қаради-да:

— Ўзинг олавер, — деди. — Мен энди келиб-келиб овимни сотаманми?

— Бўлмаса, битта қўзи олиб қўяман, — деди Турди. — Катта бўлса, тандир кабоб қиламиз.

— Майли.

Аваз кўйда эди, акасини жўнатиш учун юкоридан тушиб келди.

— Лекин қойилмиз сизга, Ортиқ ака, — дерди Турди. — Тоғдай айиқни қулатиб, бизни бир фалокатдан халос қилдингиз-а!

Ортиқ Авазга ўгирилиб қаради-ю, Турдига:

— Битта мен эмас, — деди. — Аваз ҳам яхши ёрдам берди.

Турдининг мактови Ортиққа жуда ёқар эди. Кеча оқшом бир бурчакка тикилиб кичкина бўлиб қолган обрў-парастлик туйғулари энди ғалабадан кейин яна ўсиб, ўзини кўйиб бермоқда эди. Қишлоқда ҳали уни қанча одам Турдига ўхшаб мақтайди. Ортиқ буни олдиндан хис қилиб, камтар бўлишга тиришар эди.

— Директор ҳам роса хурсанд бўлар, — деди унга нима ёкишини пайкаган Турди.

— Ҳа, яхшилаб ўраб бер, уйда ошлатиб олиб бораман.

Аваз акасидаги ўзгаришни сезиб таажжубланиб турар эди. Ортиқ айиқнинг териси устига энгашиб, қорин томонини ағдариб кўрди-ю:

— Аваз, қара, — деди. — Иккинчи марта юрагини мўлжаллаган эдим. Теккан экан-да.

Шу билан у айиқни ҳақиқатан ўзи қулатганини исботламоқчи бўлар эди.

— Ҳа, энди, бир омад келди-да, — деди Аваз.

Ортиқнинг назарида, укаси унинг мерганлигини тан олмаётгандай кўринди. Ака-ука иккови Турдидан анча узоқда, арча соясида ўтириб овқатланишгаётганда Ортиқ Авазга писанда қилиб:

— Омад ўзи келмайди, ука, — деди.

Аваз унга синовчан назар билан тикилиб:

— Айиқнинг терисини директорга совға қилмоқчимисиз? — деди.

— Агар ёқтирса қиламан. Нима, сенинг кўзинг қиймаяптими?

— Терини эмас.

— Ҳа, нимани?

— Ортиқ ака, мен сизни бирда тушунаман, бирда тушунмай қоламан.

— Масалан?..

— Масалан... сиз мунча директорга ёқишга тиришасиз?

— Соддасан-да, ука. Битта мени шундай деб ўйлайсанми? Директоринг ҳам ўзидан катгарокларга ёқишга тиришади. Юқориларга ёмон кўринган одам масъул ишда ярим йил ҳам ишлай олмайди.

— «Пастдагиларга» ёмон кўринса-чи?

— Бу ҳам ёмон. Лекин юқорида суяйдиганинг бўлса, «пастдагилар» суймаса ҳам беш-олти йил чидаб бериши мумкин.

— Чидашини қаёқдан биласиз?

— Чунки «пастдагилар» — денгиз. Денгизнинг бардоши зўр бўлади.

— Денгизнинг қаҳри келса, иткитиб ташлаши ҳам бор.

— Ҳа, лекин кемангни яхши ҳайдайдиган дарға бўлсанг, денгизнинг ҳар қандай тўлқинларидан ошиб ўтаверасан.

Унинг кайфи чоғ бўлгани учун шоирона гаплар айткиси келар, аммо бу гаплар баландпарвоз чиқмасин, деб ўзи олдиндан кулар эди.

— Бундан чиқди, биз денгизнинг тўлқинига ўхшаб кемангизга елкамизни тутиб турар эканмизу кирғокларга сиз ўзингиз борар экансиз-да?

— Нега? Кема борган кирғокқа тўлқин ҳам боради... Сен қилдан қийиқ кидирма, ука, мен омади гапни айтдим. Ҳали кўп нарсани билмайсан. билиб қўй деяшман.

— Тўғри, мен кўп нарсани билмайдиган содда бир чўпонман. Лекин... очигини айтганимга хафа бўлманг... Шу чўпонлигимни сизнинг дарғалигингизга алиштирмайман.

— Ҳо-о! — деди Ортиқ овқат чайнашдан тўхтаб. — Даминг баланд-ку. Қани, очикроқ гапир-чи, нима демок-чисан?

— Дарғаман дейсиз... Кеча директорга лаган бўлганингни кўриб, мен уялиб кетдим.

Ака-ука лаганбардорликни қисқа қилиб «лаган» деб атар эдилар. Ортиқнинг гаши келиб, оғзидагини зўрға ютди.

— Тумшуғинг яна осмонга чиқиб кетяпти сенинг! Хушёр бўл, чўкиб кетадиган калхатлар бор.

— Чўқиса ҳам осмонда чўқисин, Ортиқ ака. Умр кишига бир марта берилади. Нахотки шуни ҳам бировларга пойи-патак бўлиб ўтказиш керак? Одам ўзининг гурури билан эркини байроқдай баланд тутиши керак эмасми? Мана, нон турипти. Агар менга «акангдай да-

рға бұласан, ўзингдан каттароқларга акангдай лаганлик қиласан» деса, ўлиб қолсам ҳам бұлмас эдим!

— Ха, энди, бўйинг етмагандан кейин «пуф сассиқ» дейсан-да!

— Боринги, сиз айтгандай бўлсин. Боринги, катталар хушомадни суйсин. Лекин янги директоримиз Мансуров... кеча мен сездим... лаганликдан ирганадиган одам экан. Агар сиз унга ёкай десангиз, лаган бўлманг. Ўзингизни тутиб муомала қилсангиз ёқасиз.

Сўнгги гапта пичинг борлигини сезган Ортиқ:

— Ёқмасам ёқмаёқ кўя қолай! — деди. — Сенлардан ҳам қулогим тинчийди. Керак бўлса олсин шу лавозимини! Ўзимнинг ҳам жонимга тегди!..

Ортиқнинг бу гаплари самимий эмаслигини бошқа ҳеч ким сезмаганда ҳам, укаси сезар эди.

— Тавба! — деди Аваз. — Эрталаб айиқни алдай олмаган одам энди мени алдамоқчимисиз?

— Хали сен ҳам менга ишонмайдиган бўлиб қолдингми?

— Э, шу кетишда сизга Турди билан Исмат бободан бошқа ҳеч ким ишонмай кўяди.

— Балки менга сендақаларнинг ишончи керак ҳам эмасдир?!

— Кичкина бир қишлоққа катта бўлиш сизни шу кўйга солса... дунёда амалпарастликдан ёмон касал йўқми дейман-да!

— Гапни кўпайтирма!

Ортиқнинг кўзлари косасидан ўйноқлаб чиқди. Газаби яна бир даража ошса, укаси билан муштлашиб кетишин мумкин эди.

Аваз ўрнидан турди.

— Ортиқ ака, сизда ота мерос мардлик бор. Шу бўлмаса айиқ енгилмас эди. Бу мардликни айиқнинг терисига кўшиб топшириб юборманг, ҳали керак бўлади.

Аваз орқасига бурилди-ю юқорида ёйилиб юрган кўйларига қараб кетди.

Ортиқ ҳам ўрнидан турди. Тоғлар боягидай тиниқ, қуёш боягидай чарақлайди. Аммо Ортиқда бояги яхши кайфиятлардан асар ҳам йўқ. Ўзи-ўзига совуқ туюлади. Атроф ҳам гўё файзсиз ва кўримсиз бўлиб қолган. Авазнинг гаплари... Ортиқ уларни мулоҳаза қилиб кўришни истамас эди, чунки хотирасини ковлаштира, таъбини багтар тирриқ қиладиган нарсалар чиқишини билар эди.

У хозир бир нарсани ҳис қилар эди: укаси унинг кўнглидаги бояги шодликни сўндирди...

Турди терини тузлаб бўлиб, яхшилаб ўраган, энди Ортикнинг отини ечиб келиб, айилини тортиб, махкам-ламоқда эди. Етти ёт бегона одам Ортикка шундай партибийрону туғишган укаси... «Бахил!» — деди Ортик Авазни ичида сўкиб.

Турди отни айиқ терисининг олдига етаклаб келди.

Бир четда симоби кўйнинг териси ҳам ўроғлик турар эди.

— Бу нима? — деди Ортик.

Турди ёни-верига қараб, атрофда ҳеч ким йўқлигига амин бўлгач «сирни» очди:

— Ортик ака, кеча айиқ ўлдириб кетган кўйни таниганмидингиз?

— Йўқ.

— Ўша сизники эди.

— Бекор айтибсан!

— Худо урсин агар. Мана, терисига қаранг.

— Қулоғида сирғаси бор эди-ку?

— Мен совхознинг кўйидан олиб тақувдим.

Ортик воқеани энди тушуниб, бир лахза бақрайиб турди. Сўнг Турдига ўшқирди:

— Сен, бўри, мени ҳам ўзинга ўхшатиб харомхўр қилмоқчисан-а!

Бултур кузда Турди катта хисорий кўйлардан етти-тасини сотиб, ўн бешта майдарок дурагай кўй олган, ортиб қолган саккиз кўйнинг учтасини ўзи сўйиб еган, учтасини Давлатбековга, иккитасини Ортикка берган эди. Турди шуни эслаб қулди:

— Нима, еган бўлсак ўртоқ Давлатбеков билан ҳам-мамиз бирга еганмиз... Юрагингиз така-пука бўлавермасин, Ортик ака. Бунинг айиқдан ўлганини директор ўзи кўриб кетди-ку.

— Аҳмоқ! Тафтиш бўлса, сирғасининг ўрни билинмайdimи?

— Тафтиш кузда бўлади. Унгача семиртириб элтиб бераман.

Ортик бир лахза ўйланиб қолди. «Мана бу айиқ тирик қолса давлатнинг яна қанча молини қийратмасмиди? — дерди кўнглининг Турдига яқин бир жойи. — Бугун кечаси қилган ишинг бир кўйга арзимайdimи?».

Аммо кўнглининг бошқа бир жойида Авазнинг товуши ҳам эшитилиб тургандай бўларди: «Кечасиги ишинг».

ни бир қўйга сотасанми? Мардликнинг нархи шунчалик пастми?».

«Хе, шу мардлик ҳам жонимга тегди! — фикринда Ортиқ ичида. — Мен буларнинг қайси бирига мард кўри-най? Қўлинг очик бўлмаса, яхши меҳмон келганда коньяк очиб, қўй сўймасанг, ким сени мард дейди? Юз йи-гирма сўм ойлик оламан. Беш болага етказайми, келди-кетдига етказайми? Бу дунёда мардлик ҳам нуқул пул ейди!».

— Ўраб бера қолай, Ортиқ ака, элтиб топшириб юборасиз, — деди Турди.

— Ўра! — деди Ортиқ қатъий товуш билан. — Се-нинг ҳам сўзинг ерда қолмасин, ўраб бер!

Турди уни жўнатиб, орқасидан тикилиб каради-да, «Хақиқатан, танги йигитку-я!», деб қўйди.

39

Тоғнинг тошларидан сирқиб чиққан чашмалар бағри-да япроқлари бахмалдай товланган, ўзи толим-толим бўлиб пастга осилган гўзал бир гиёҳ ўсади. Поялари ўрнида сочдай қоп-қора ва майин, сочдай ингичка толалар. Шода-шода барглари шу толаларга битталаб териб чиқилганга ўхшайди. Қишин-ёзин баҳордагидай яшнаб турадиган, ҳамиша чашманинг шўх томчилари билан ўйнашиб ўса-диган бу чиройли гиёҳ — сунбул.

Сўнги кунларда димоғи чоғ бўлиб, ўзини жуда бежа-вотир ва осуда сезаётган Хулкар сунбулнинг бир толи-мини узиб, сочига тақиб олди. Ғуж бўлиб ўсган зирклар-нинг шохини қайириб, қорақанд доналарини териб ей-ишга тушди.

Қорақанд ҳали қорайиб пишган бўлмаса ҳам, қиза-риб қолган эди. Хулкар унинг нордонлигидан кўзларини қисиб, юзини буриштириб куларди:

— Вой, бирам кўп! Аваз ака, белбоғингизни беринг, териб олайлик.

Аваз пастда ёйилиб юрган қўйларини қайтариб ўтлоқ ёнига тўғрилади-да, хотинининг олдига келди. Белбоғи-ни ечар экан, Хулкарга жилмайиб қараб қолди.

Қорақанд суви Хулкарнинг лабларини куюқ қизил рангга бўяган ва иягининг чуқурчаси устига чиройли бир хол қўйган эди.

— Нега куласиз? Манг, сиз ҳам бир тағиб кўринг.

Хулкар Авазнинг оғзига уч-тўрт дона қорақанд сол-

ди. Шунда бармоқлари Авазнинг лабига майингина тегиб, этини жимирлатиб ўтди.

— Бунақада тўядими киши? — деб, Аваз Хулқарга яқинроқ борди.

— Қанақада тўясиз бўлмаса?

— Кўрсатайми?

— Майли.

— Қимирламай тур... Кўзингни юм!

Хулқар кўзини юмди: аммо қовоқлари ва лаблари кулаётгандай пирпирар эди. Аваз уни белидан қучди-да, иягининг чуқурчаси устидаги қорақанд холидан ўпиб олди.

— Ха, айёр! — қулиб кўзини очди Хулқар.

От тақасининг тошга тегиб қарсиллагани эшитилди. Аваз товуш келган томонга қаради. Қаршидаги камдан ошиб келаётган икки киши кўринди. Бири пиёда. Бири отлиғу яна битта эгарлоқлик отни етаклаб олган.

Улар берироқ келганда Аваз серёл қора отнинг устидаги мўйловдор Давлатбековни таниди. Пиёда бўлиб олган, сочлари ўсиқ бош яланг йигит елкасига фотоаппарат осган, калта энгли сарғиш кўйлагини қора шимининг устига тушириб қўйган.

Бу тошкентлик журналист йигит совхозга очерк ёзиш учун келган, Авазларнинг ишини Мансуровдан эшитиб қизиқиб қолган эди. Директор бирга келишга вақт топмагандан кейин Давлатбеков орага тушди.

Давлатбеков Авазни сўймаса ҳам, ўз бўлимининг машхур бўлишини истаб, мехмонни аввал Ортиқнинг уйига олиб келди. Ортиқ уларга ошланаётган айиқ терисини кўрсатди, қимиз ва коньяк қуйиб берди. Давлатбеков ўз бўлимининг сут ва ёғ топшириш бўйича илғор эканини, Ойқўлга электр тушириш учун қанча меҳнатлар қилганини, айиқ отган Ортиқ билан Аваз ҳам унинг тарбиясини олиб ўсганини йўл бўйи мехмоннинг қулоғига қуйиб келди.

Хозир Авазларга яқинлашганда Давлатбеков ўзининг энг яқин шогирдларини кўргандай севиниб:

— Ха, Тохиру Зухролар, хорманглар энди! — деди ва отдан тушди. Мехмон билан уларни таништирар экан: — Бизнинг бешинчи бўлимнинг чироқлари булар, — деди. — Шу чироқларнинг ёруғини кўриб, мана, Тошкентдан бир қаламкаш келди. Чироқларимиз келажакда машғалга айланади. Қўйларга бир қаранг, мехмон, бўрдоқидай семиртиришган! Агар шу чўпонлар

фидокорлик кўрсатмаса эди, бунинг хаммаси селда кетар эди!

Аваз хайрон: у Давлатбековдан ҳеч қачон бундай мақтов эшитмаган, эшитаман деб ўйламаган эди. Ким бу одамни бунчалик меҳрибон қилиб қўйди экан? Мансуровми? Ёки сўнгги кунларда қилган ишлари чиндан ҳам ҳар қандай одамни — ҳатто Давлатбековни ҳам — унга дўст қиладиган зўр ишлар бўлганмикин?

Аваз ўзининг бу ўйидан хижолат бўлиб ерга қаради. Тошкентлик йигит, бир қўлида блокнот, бир қўлида қалам, Аваз билан Хулқарга устма-уст савол берар эди.

План, процент, қўй боқиш усули ва ҳоказолардан кейин йигит қалам ушлаган қўли билан пешонасига тушган узун сочини орқага сурди-да:

— Кечирасиз, — деди Хулқарга, — мумкин бўлса, сочингизга тақилган гиёхнинг номини айтсангиз.

Хулқар уялинкираб, бунинг сунбул эканини айтди. Йигит блокнотига: «Сунбул таққан жувон» деб ёзиб, тагини икки марта чизиб қўйди. Кейин айиқ отилган унгури ва сел келган дарани бориб кўрди.

Унинг учи ингичка ялтироқ қора туфлиси бор эди, таглиги чарм бўлгани учун гоҳ тошда, гоҳ майин тоғ ўтида тойиб кетар эди. Аммо йигитнинг ўзи анча бақувват экан, чарчаш нималигини билмай роса юрди, ҳамма нарсани сўраб, билиб, блокнотини ёзувларга тўлдириб юборди. Охирида у Хулқар билан Авазни қўйлар ва тоғ манзаралари орасида икки қайта суратга олди.

Давлатбеков ўзини камтар тутиб, бир четда кулимсираб турар, тошкентлик йигит Авазларни ёктириб астойдил иш қилаётганидан жуда мамнун кўринар эди. Аваз шу вақтгача Давлатбеков тўғрисида жуда ёмон фикрда юрганидан изза бўлди.

— Ҳадеб биз тушаверамизми суратга, ўзингиз ҳам келинг, Усмон ака, — деди. Шундан кейин учинчи суратга Давлатбеков ҳам қўшилди ва чўпонларига йўл-йўриқ кўрсатаётганга ўхшаб тушди.

Тошкентлик йигит билан Давлатбеков кечки пайт отланиб қайтиб кетишди. Йигит отда юриб ўрганмаган экан, нарироққача эгарнинг қошидан ушлаб борди-ю тик жой келганда яна пиёда бўлиб олди.

Юқоридан буни кўриб турган Хулқар Авазга қараб кулди.

— Лекин ғайратли йигит экан, — деди Аваз жиддий товуш билан.

Давлатбековдай одамдаги ўзгариш, хусусан, Тошкенгдай улуг жойнинг эътибори Авазни шундай тўлқинлантирган эдики, кўнгли хаприкиб-хаприкиб кетар эди. Хулкар ҳам ўзини одатдагидан бошқача сезар, қалбида кучли бир тошқин пайдо бўлганга ўхшар, бунинг нимасидир қувонтирар, нимасидир безовта қилар эди.

Эр-хотин кечаси анчагача ухламай гаплашиб ётишди. Гап орасида хулкар Давлатбековнинг муомаласини эслаб:

— Ўлсин шу мўйлов, — деди. — Бизни машғал қилмоқчи эмиш. Ўзи шу машғалнинг ёруғида яхшироқ кўринмоқчидир-да!

Бу тахмин Авазга нохуш туюлди.

— Ке, қўй, ухлайлик, — деди.

* * *

Эртаси куни Аваз қишлоққа бориши, ойликни олиб, рўзғорга майда-чуйда харид қилиши, анчадан бери кўрмаган ота-онасини ҳам кўриб, иложи бўлса, директор ваъда қилган синтетик ўтовни олиб келиши керак эди.

Хулкар ҳали сурувни ёлғиз ўзи боқиб кўрмаган эди. Шунинг учун Аваз эртароқ бориб тезроқ қайтиш ниятида кун чикмасдан йўлга отланди.

Қўйлар энди кўтондан чиқиб, чодир ортидаги ёнадан ўрлаб кетишмоқда эди. Аваз отни етаклаб келиб, хуржунни эгарга ташлади-ю Хулкарга бошдан-оёқ бир қараб олди.

Оёғида кичкина кирза этик. Эғнида сел куни кийган презент ёмғирпўши. Унинг устидан Авазнинг эни уч энлик келадиган камарини боғлаб олган. Камарнинг тўқаси сўнгги тешигига қадалган бўлса ҳам, Хулкарнинг бели ингичкалик қилиб, салқи бўлиб турипти. Сочини гулсиз кора дурра тагига йиғиб, дуррани ҳам йигитларнинг белбоғидек бошига танғиб боғланган.

Кийимларининг дағаллиги Хулкарнинг юзидаги нафисликни янада бўрттириб кўрсатар эди. Бу нафисликни тоғда ёлғиз ташлаб кетиш Авазга жуда оғир туюлди.

У осмонга кўз ташлаб қўйди.

Эрининг кўнгли нотинч эканини сезиб турган Хулкар:

— Юрагингиз дукилламасин, булут йўк, — деди.

— Тушдан кейин ёғадиган одати бор. Аслида сен борсанг бўлар эди-да, Хулкар.

— Сиз нима, ёзи билан тоғдан тушмайсизми энди?

Мени деб ёввойи одам бўлиб кетманг, соч-почингизни ҳам олдириб келинг.

Аваз кулиб:

— Майли, бўлмаса, — деди. Хулкарга «ундай қил, бундай қил» деб йўл-йўриқ кўрсатишдан ўзини тутди-ю белидаги пичоғини қини билан бирга ечиб олиб, узатди:

— Ма.

— Буни нима қиламан? — Хулкар киннинг йилтирок мис пойнагига қараб қўйди.

— Айтиб бўлмайди-да. Битта-яримта қўй-қўзини ҳалоллаш керак бўладими...

Хулкар умрида товук ҳам сўймаган эди. Аваз айтган ишни кўз олдига келтириб бир сесканди. Аммо буни билдирмасликка тиришиб мийиғида кулди. Сўнг энгашиб, пичокни қини билан этигининг қўнжига солиб қўйди.

Аваз кетди.

Хулкар ундан ўрганганини қилиб, сурувни чуватмасликка тиришар ва очик ёналарда олиб юрар эди.

Яхши боқилган сурувларда ўзига хос бир интизом бўлади. Серка ҳам, қўйлар ҳам чўпоннинг измига тез бўйсунди. Сал ишора билан чўпон истаган томонига бурилади.

Ҳозир ҳам серка Девдарага оша бошлаган эди, Хулкар олдинрокқа ўтиб:

— Ча! — деди.

Серка ва унга эргашган совлиқлар дарров орқага қайтишди. Хулкарнинг завқи келиб: «Жониворлар-ей!» деб қўйди.

Ундан бир ёна нарида Турди билан Эшмурот ака қўй боқишар, тепарокда Суюнбой акаларнинг суруви ёйилиб юрар эди.

Аваз отланиб тушиб кетганини улар ҳаммаси кўришган, энди Хулкарнинг қўй боқишини қизиқиб кузатишарди.

— Қўлида таёғи борми? Қўзим ўтмаяпти, — деди Эшмурот ака кафтини пешонасига соябон қилиб қарар экан.

Турди Хулкарга боятдан бери тикилмоқда эди.

— Йўқ, таёқ ушлагани уялган. Хипчин кўтариб юрибди.

— Лекин бало. Сурувни дўшпидай қилиб боқаётганини қара.

— Эр деб шунақа қилиб юрипти-я, — деди Турди.

У аёлларни яхши билмас ва Хулкар тўғрисидаги энг беҳаё гапларга ҳам ишонар эди.

— Эшмурот ака, — деди Турдининг кўзлари йилтиллаб. — Хотин халки эрсираса ёмон бўлади дейишади-а!

— Ўзинг ҳам уйланганда биласан, ука. Бировнинг хотинига ола қарама.

— Эрининг ҳам меъдасига теккапми, дейман-да. Бўлмаса ёлғиз ташлаб ҳар қаёққа кетавермас эди.

Эшмурот ака бу гапни давом эттиргиси келмай қўйларининг ортидан кетди.

— Мен қўшга қайтаман, — деди Турди унга, аммо катта бир қоятошнинг панасида ўтириб, Хулкарни кузата бошлади.

Тов чўққиларидаги оқиш булутлар кўпайиб, пастга оқиб тушмоқда эди. Аваз айтгандай, тушга яқин хаво айнади. Ёмғир ёлмади-ю, лекин ёналарга булут тушиб, намли туман ўрмалай бошлади.

* * *

Қўйларини баландга ёйиб чиққан Холбек ҳали ҳам кочиб юрган серкасини эрталаб Кийиктошда кўрди. Энди шу тумандан фойдаланиб, сурувини ўша ёққа ҳайдади. Серка сурувга илашса, уни ушлаш осон бўлар эди. Аммо кун ўтган сари ёввойилашиб кетаётган қора серка энди қўйлардан ҳам хуркар эди.

Зовни тўсган бир булутнинг тумани ўтиб кетиб, серканинг олди сал очилди-ю яқин келиб қолган сурув кўринди. Серка тошма-тош сакраб юқорига қочди.

— Ажали етган дейман-да, харом котгурнинг! — деди Холбек Суюнбой акага. — Энди отиб олмасам бўлмайди! Ҳозир бориб милтикни олиб келаман.

Холбек тез-тез юриб пастга тушар экан, ялангликдаги қўйларнинг орасида югуриб-елиб ниманидир қидираётган Хулкарга кўзи тушди.

Пастда туман таркаб кетган эди. Арчазор сўкмоқда Турдининг қораси кўринди.

Хулкар қўйларни тўп қилиб, яна бир қараб чикди. Ҳаммаси бор. Фақат серка йўқ. Тўрткўз ит сурувнинг четини айланиб юрар эди. Хулкар уни баландроқ бир жойга эргаштириб келди-да:

— Ёт! — деди. — Мен келгунча шу ерда ёт!

Ит кўзларини мўлтиратиб, у кўрсатган ерга бағрини бериб ётди.

Хулкар чопқиллаб зиркларнинг орасига кириб кетди.

Холбек унинг ниманидир йўқотганини сизди. Турди-

ни эслаб, «бу ёқда нима қилиб юрибти» деб хайрон бўлди. Сўнг секин Хулкар кетган томонга йўл олди.

Баланд арчалар тагидан ўтган сўқмоқда симоби чакмон ва қўзи телпак кийган Турди кўринди.

— Ха, Хулкархон, нима бўлди?

Сўқмоқдан чошиб келаётган Хулкар уни таниб, нарироқда тўхтади. Хулкарнинг юзи қизариб кетган, нафас олганда кўкраги тез-тез кўтарилиб тушар эди.

— Серка кўрмадингизми? — деди у.

— Боя шу томонда кўнғирок жиринглагандай бўлди.

У Хулкарга жуда майин, ҳатто меҳрибон товуш билан гапирар эди.

— Қаёқда? — деди Хулкар умид билан.

— Юринг-чи, — деб Турди уни пастдаги қалин чакалакзорга томон бошлаб кетди.

Сўқмоқ тор бўлгани учун Хулкар ундан ортда борар эди. Бир оз юрганларидан кейин Турди Хулкарга йўл берди. Хулкар унга тенглашганда:

— Топсам суюнчи берасизми? — деди хиёл энтикиб.

Унинг мойлангандай йилтиллаётган кўзларини Хулкар энди яқиндан кўрди-ю тез юриб ундан ўтиб кетмоқчи бўлди.

Турди уни енгидан ушлаб тўхтади:

— Шошманг, Хулкархон, сизда икки оғиз гапим бор.

Ўнг томонда, арчага аралашиб ўсган зирклар ортида эчки маърагани эшитилди.

Турди уни жўрттага бошқа томонга бошлаб кетаётганини Хулкар энди сизди. Енгини силтаб тортиб олди-да, эчки маъраган томонга чопди.

Турди ундан тезроқ чошиб, қатта арчани айланиб ўтди-ю Хулкарнинг қаршисидан чиқди.

Серка бу ердан кўринар эди. Кимдир уни ола чилвир билан зиркка боғлаб қўйган эди.

— Сизнинг ишингизми бу? — деди Хулкар Турдига.

Турди унинг босиқ гапираётганидан дадилланди.

— У ёғини сўраманг, Хулкархон, — деди ҳирс билан илжайиб.

Хулкар ўзини зўрлагандай қилиб кулимсиради:

— Мен билан хилватда учрашмоқчи эдингизми?

— Агар Турди Хулкарга ўпкасини босиброқ қараганда, унинг юзидаги кинояни сезар эди. Аммо Турдининг кўзлари тиниб, Хулкарни бошқача кўрсатар эди. У чакмонини ечиб кўкат устига ёйиб ташлади-да:

— Бирпас дам олайлик, Хулкархон! — деди. — Ўтиринг. Чарчабсиз.

Хулкар унга:

— Қани, сиз ўтиринг-чи, — деди.

Турди гапни чўзмаслик учун чакмоннинг четига сабр-сизланиб ўтирди.

— Мана, сўзингиз мен учун қонун, — деди. — Энди ўзингиз...

— Хўш, нима гапингиз бор? — сўради анча нарида тикка турган Хулкар.

— Гапим шуки, ўшандаги сўлқилдоқ нонларингизнинг таъми ҳеч оғзимдан кетмайди. Кечалари ухлай олмай чиқаман... Қани, нега ўғирмайсиз Хулкархон? Келинг энди...

Хулкар унга ғазабланишга ҳам арзимайдиган бир тўнкага қарагандай қаради-ю:

— Сиз ўтирсангиз бўлди-да, — деди.

— Энди, ҳазилни қўйинг, Хулкархон.

— Йўқ, чин, — деб Хулкар истехзосини билдирмасликка тиришар эди: — Сиз еган ҳамсоялик нони жуда ҳалол нон эди. Сиз унга менинг тўғримдаги ҳаром гапларни ҳам қўшиб ебсиз-да, бўкиб қолибсиз.

— А?!

— Ҳа, энди ўтириб, яхшилаб бўшаниб олинг.

Турди тагидан илон чаққандай сакраб туриб кетди.

Хулкар серкага қараб интилди.

Турдининг кўзини мойлаб йилтиратган хирс энди сўнган, юзлари оқариб кетган эди. У Хулкарнинг қаршисидан чиқиб, «сен-сен»лаб:

— Тўхта! — деди. — Масхара қиладиган одамнинг бошқа!

Хулкар унга совуқ бир назар ташлади-ю индамай чап бериб ўтди. Серка қўнғироғини асабий жиринглатар, чилвиридан бўшамокчи бўлиб, бўғилар эди.

Хулкар чопиб бориб серка боғланган ола чилвирнинг тугунини ечаётганда Турди ҳам етиб келди. Тугунни ечтирмасликка тиришиб:

— Шошма! — деди. — Осмон бўлганингда ҳам мени ерга уриб кетолмайсан!

Хулкар тугунни қўйиб юбориб, этигининг қўнжига энгашди-ю Аваз бериб кетган пичоқни олди. Чилвир серкани бўғиб таранг бўлиб турган жойига шартта пичоқ солди. Чилвир бир зарб билан кесилди-ю ундан бўшаган серка қўнғироғини қувноқ жиринглатиб юқорига чошиб кетди.

Кесик чилвир тугуни билан Турдининг кўлида қолди.

— Яна нима керак, суюнчими? — деди Хулкар. — Суюнчини энди Аваз акамдан оласиз.

Турди бир издан чикканича, ўзини ҳеч ўнглаб ололмас, лекин масхара бўлиб қолаверишни ҳам истамас эди. У Хулкарнинг кўлидаги пичокқа қараб:

— Пичок бизда ҳам бор! — деди ва кесик чилвирни отиб ташлаб, белини пайпаслади.

— Ундоқ бўлса мен билан пичоклашасизми?

— Сен ниманга мунча кериласан? Мени кўрқади деб ўйлайсанми?!

— Йўк, уялади деб ўйлаган эдим.

— Сендақа уятсиз хотиндан уяладиган аҳмоқ йўк!

— Бўлмаса... бир шартим бор.

— Айт шартингни!

— Сиз ҳам бошингизга рўмол ўраб, мендақа хотин бўлиб келинг, кейин пичоклашамиз!

Арчанинг панасида бу гапларнинг ҳаммасини эшитиб, боядан бери ўзини кулгудан зўрға тийиб турган Холбек энди бирдан хохолаб юборди.

Хулкар аввал бир чўчиди, кейин Холбекни кўриб, жилмайиб қўйди-ю серкасининг кетидан чошиб кетди.

— Ўл бу кунингдан, Турди! — деб мазах қилиб куларди Холбек. — Мен сен бўлсам ўзимни зовдан ташлар эдим! Ўлиб кет! Бор, бошинга рўмол ўраб кел!

Юзи кўкариб кетган Турди ерга тўшалган чакмонини олиб кияр экан:

— Ишғони йўк тиззаси йиртикқа кулмаса экан-да! — деди. — Сени ташлаб Авазга тегиб кетганда нега ўзингни зовдан ташламадинг? Нега рўмол ўрамадинг?!

Холбекнинг кулгиси бирдан узилди. Турди аламини ундан олмоқчи бўлиб ғазаб билан давом этди:

— Кул, ха, нега кулмайсан? Ё хў тоғдаги серка ҳам сендан кулиб юргани эсингга тушдимми?!

Холбек индамай унга яқинлашди.

— Шунча гап эшитиб ҳам ақлинг жойига тушмапти-да! — деди-ю Турдининг кулоқ-чаккасига бир шапалок урди. Турди гандираклаб кетди, лекин дарров ўзини ўнглаб, Холбекнинг юзига қулочкаш қилиб мушт урди. Қўли темирдай қаттиқ экан, Холбекнинг кўзидан ўт чиқиб, лаблари карахт бўлиб қолди...

От миниб қишлоқдан қайтаётган Аваз сўкмоқнинг тепасида жикқамушт бўлиб олишаётган давангидай-давангидай икки йигитни кўриб, жиловни тортди.

Холбекнинг лаблари қонаб, шишиб кетган, пиджагининг бир енги елкасидан узилган. Турдининг ёқалари йиртилиб, пешонаси ғурра бўлган. У Холбекни мушт билан енголмагандан кейин белидаги пичоққа чанг солди. Холбек унинг тасмасидан олиб бир тортган эди, тасма заифлашиб қолган экан, пичоқ-мичоғи билан узилиб тушди. Шунда Турди Холбекнинг қорнига тепмокчи бўлиб оёғини кўтарди. Холбек унинг ўша оёғидан ушлаб юқорига кўтариб юборди. Турди чалканчасига йиқилиб тушди.

Холбек энди уни аямай урар эди:

— Бировларнинг хотинига тузоқ қўядиган сенмисан? Мана! Мана!

У ҳозир фақат Турдини эмас, ўзини эзиб юрган ҳамма дарду аламларни калтаклаётгандай бўлар эди.

Унинг зарбаларидан қарахт бўлиб қолган Турди охири тик ёнадан пастга юмалаб кетди. Бир тўнкага белидан илиниб тўхтади ва бошини кўтарди.

Уларни ажратмокчи бўлиб шошиб келаётган Аваз Турдига яқинлашди.

Турди қайтиб чиқиб Холбекдан аламини олмокчи эди. Лекин Авазни кўрди-ю кўрқиб кетгандай аланглаб ўридан турди. Холбекка қараб:

— Кўрдан тарқаган ифлос! — деди. — Бошинга отангинг кунини солмасам мен ҳам юрган эканман!

Турди пастга тушиб кета бошлади. Холбек унинг пичоғи билан узилган тасмасини кетидан олди.

— Чувинг тушипти, олиб кет!

Аваз энди Холбекка қаради:

— Нима гап ўзи?

— Холбек шишиб кетган лабларини сўриб қон аралаш туфлади.

— Нима гаплигини хотинингдан сўра, — деди-да, бурилиб, нариги жилфага тушиб кетди.

* * *

Турди ўз қўшларига келиб чодирларини йиғиштира бошлади. Эшмурот ака:

— Нима бўлди? Ким билан муштлашдинг? — деган эди, Турди Холбекни сўкиб кетди.

— Палит! Сўқир авлод! Садқаи қўшничилик кетсин булар! Кўчамиз! Отни олиб келинг.

Эшмурот ака ҳайрон эди:

— Қаёққа кўчамиз?

— Итқирганга. Бу ерда ўт ҳам оз қолди.

Итқирган дараси отда ҳам бориш қийин бўлган баланд ва кимсасиз бир жой эди. Эшмурот аканинг кўчкиси келмас эди. Турди энди уни уришиб кетди:

— Сиз ҳам менинг шайтонимни кўзгатдингиз! Хулкарни «бузуқ, касофат» деган ким эди?

Шунақа гапларга учиб расво бўлгани Турдига энди жуда алам килмоқда эди.

— Одамни одам бузади, деганлари рост! Бу тоғда соғ юрай десангиз, олиб келинг отни, кўчамиз.

Эшмурот ака нима бўлганини энди фахмлади-ю отга қараб кетди.

— Васвас босган ҳароми! — деб Турдини ўзича сўкиб қўйди.

Турди шошилар эди: Аваз ҳозир бориб хотинидан ҳаммасини эшитади. Хулкар яширолмайдди, чунки Холбек Авазга «Хотинингдан сўра!», деб сирни очиб қўйди. Турди Хулкарга энг бузуқ аёлларга қилинадиган муомалани қилганини энди ўзи ҳам сезиб турипти. Бундай ҳақоратни ҳеч бир йигит кечира олмайди. Шунинг учун Авазлар билан чап бўлиб юрган Холбек ҳам бирдан Хулкарга бўлишиб, Турди билан муштлашган эди. Бир йилдан бери Аваз билан саломлашмай ва гаплашмай юрган Холбек боя бехосдан унга гапириб юборди. Демак, иккови ярашди. Бу ҳам Турдига таҳлика солади. Чунки улар биргалашиб қасд қилса, Турдини ҳар балога гирифтор қилишлари мумкин.

Буни Эшмурот ака ҳам тушунар ва жанжалдан узоқроқ юргиси келар эди. Улар шошилиб Итқирганга кўча бошлашди.

* * *

Аваз қишлоқдан жуда мамнун бўлиб қайтган эди. Мансуров ваъда қилган ўтовини берган, бир от кўтаролмайдиган бўлгани учун эртага уста Қамбар икки отга ортиб келиб, ўзи ўрнатиб берадиган бўлган эди. Ойиси ҳам Авазни соғиниб юрган экан, бисотида борини олдига қўйиб, роса зиёфат қилди, охирида:

— Ҳаммамиз сенларга тан бердик, — деди. — Хулкарингга айт, тоғда шунча юрди, бас, уйга қайтсин. Энди унга тил тегизадиган одам бўлса, ўзим нима дейишимни биламан.

Аваз шундан хурсанд бўлиб, бир ашулани хиргойи қилиб келаётганида Холбек билан Турдининг муштлашу-

ви устидан чиқиб қолган эди. Холбекнинг сўнгги гапидан кейин юраги «шиғ» этиб, отини қамчилади. Хулкарнинг олдига етиб бориб, нима бўлганини сўради.

Хулкар Авазни босиш учун кулиб туриб отнинг жиловидан олди.

— Қани, аввал отдан тушинг, нималар олиб келдингиз, кўрсатинг, кейин айтаман.

Аваз унинг осойишта юзига қараб: «Унақа ёмон гап йўқ шекилли», деб ўйлади ва отдан тушиб, икки кўзи тўла хуржунни эгардан олди.

— Ойимлар қалай? — деди Хулкар.

Аваз ойисининг гапларини айтиб бераётган эди, юқорига милтиқ кўтариб чиқиб кетаётган Холбекка кўзи тушди ва яна унинг бояги гапларини эслади.

— Нима бўлди, ўзи Хулкар? Турди нима қилди?

— Аҳмоқлик қилиб, серкамизни яширинча боғлаб қўйишти. Туман тушган эди, кўрмай қолипман...

Хулкар воқеанинг тафсилотларини айтмас, Турдини Авазнинг тирноғига ҳам арзимайдиган бир аблах, деб, уни кулги қилиб гапирарди. У эри аччиқ устида Турдини бир нарса қилиб қўйиб, кейин балага қолишини истамас эди. Шунда ҳам Авазнинг кўзлари бежо бўлиб, паст товуш билан:

— Қани, пичокни бер-чи, — деди.

— Пичокни нима қиласиз? Мен айтадиган гапимни айтдим. Сиздан ейдиган қалтагини Холбекдан еди. Энди яна шу хайвон билан тенг бўласизми?

Аваз бу гапларга қарши жавоб тополмас эди-ю лекин қаттиқ ҳақорат еган одамдай, ички титроғини ҳеч босолмасди. Хулкар гапни бошқа ёққа буриб, унга яна Холбекни кўрсатди.

— Қаранг, бечора серкасини ушлолмай, отиб олгани кетяпти. Аввал шунга ёрдам берсангиз-чи?

Аваз индамай чодирга қараб кетди.

40

Қорли чўккига бориб туташган кўкиш қоятошлар яланғоч ва жимжит. Бу ерда арча ўсмайди, сувлар оқмайди. Сукунат шундай теранки, баланддан эсан ўртача шамол тошларга урилиб бўғиқ ва улуғвор гувиллайди.

Қоятошлар оралиғидаги ялангликда эрта қўкламнинг барра майсаларини эслатувчи оч яшил майин кўкат ўсади. Уни «кийик ўти» дейдилар.

Шохларининг учи бир-бирига айкашиб кетган қочқин серка шу ерда ёлғиз ўтлаб юрибди. У кейинги пайтда анча ориқлаган. Ҳамма нарсадан ҳуркадиган бўлиб қолган. Кеча милтиқ кўтарган Холбекни узоқдан кўриб, одам юролмайдиган бузуқ жойларга қочиб зўрға қутулди.

Қочқин серка ўша ерда кийиклар тўдасига дуч келди. Ўн-ўн беш чоғли кул ранг-қизғиш эчкиларни шохлари буралиб кетган хайбатли така кийик бошлаб келар эди. Қора серка анча бериди тўхтади. Така кийик бир қоятош устида хайкалдай қотиб унга хиёл тикилиб турди.

Серка унга яқин боришга кўрқди. Унинг оёқлари кийиклар юрган зовларда юришга ярамас эди. Туси ҳам қора эди. Ўзи ёшлигида «бичил»ган эди.

Кийиклар уни четлаб ўтиб кетди. Улар кўп, хавфхатарни бири бўлмаса бири сезади.

Пастдаги қўй-қўзилар ва одамлар ҳам ёлғиз эмас. Фақат серка ёлғиз. Унинг ишонадиган, суянадиган ҳеч кими йўқ. Ёлғизлик уни ҳеч нарсага ишонмасликка мажбур қилади. Ҳеч нарсага ишонмагани сари ҳар нарсадан ҳадиксирайди. Ҳозир ўтлаб юрганда ҳам дам-бадам бошини кўтаради, қулоқларини чимириб, атрофига олазарақ бўлиб кўз ташлайди.

Серканинг кўрққанича бор: бир-бирига мингашиб ётган зўр харсанглар панасидан Холбек пусиб келяпти. Қўлида ўқланган милтиқ.

Холбек ҳам кўпдан бери ёлғизликдан азоб чекади, ҳар жилғада уни бир кўнгилсизлик кутиб тургандай, ҳамма нарсага ҳадик билан қарайди. Унинг ёлғизсираб юришига бир сабаб — отаси... Онаси унинг кўнглига яқин. Лекин онанинг қўлидан нима келади? Ўша куни онаси Холбекни фалокатдан қутқазиб қололмади-ку. Фалокат... Ҳа, Жаннатхоннинг ундан юз ўтириб кетгани Холбек учун энг зўр фалокат бўлиб туюлади. У хотинини яхши кўришини, усиз ёлғизлик чангалидан қутула олмаслигини энди аниқ сезади. «Нодон бўлмасам, — дейди ўзича, — уйланиб, шунча ой бирга яшаб, хотинимни севиш, севмаслигимни билмай юрармидим? Муҳаббат нималигини ундан айрилганда билармидим? Аҳмоқман, аҳмоқ!».

Синган рубобнинг торлари узилиб чарсиллагани унинг қулоғига ҳар куни неча марта эшитилади. Ҳар эшитилганда унинг юрагида нимадир чатнаб сингандай, Жан-

натхоннинг меҳрини унга келтириб турган ришталар битта-битта қирқилаётгандай бўлади. «Сен рубобни эмас, хотинингнинг дилини синдирдинг! — дейди ички бир овоз. — Ялиниб-ёлворсанг ота-оналарнинг ёрдами билан ярашишларинг ҳам мумкиндир. Лекин энди унинг аввалги меҳрини қайта тиклай олмайсан. Жонон чинни синса, чегалатган билан аслидай жонон бўлмайди. Ундан кўра такдирга тан беру Мадаминга ўхшаб юравер».

Холбек энди қишлоққа боришга юзи чидамайди. Тоғда ҳам дардига тушунадиган бирорта сирдош дўсти йўқ. Ёлғизлик уни тегирмон тошидай эзади. Бу етмагандай, серка ҳам уни Турдига ўхшаганларнинг кулгисига қолдириб, кочиб юрибди.

Холбек серкага ўзини кўрсатмай юз кадамча яқин борди. Милтигини секин икки тошнинг орасига ўрнатди.

Қора серка шу топда унга ёлғизликнинг қора тимсоли бўлиб кўринар эди. Тошдан ҳам ҳадиксирайдиган серка бир оғиз ўт еса, бир марта бошینی кўтарар, номаълум бир хавф баданига титроқ солиб ўтарди.

Холбек серкани отиш билан уни ҳам, ўзини ҳам ёлғизлик чангалидан халос қиладигандай бўлар эди.

У секин ёнбошлаб, тепкини очди ва серканинг бошینی нишонга ола бошлади.

Бирдан милтикнинг мили рўпарасида кимнингдир боши, сўнг елкаси кўринди. Холбек шошиб милтикни юқорига кўтарди.

Серкадан юз кадамча пастдаги қоятош панасидан Авазга ўхшаган бир киши мўралаб турар эди.

Холбекнинг ортида тошлар шақирлади. Чопиб келаётган Суюнбой ака:

— Отма, Холбек, отма! — деб қаттиқ шивирлади. — Авазлар сурувларини ёйиб чиқишяпти. Юр, биз тепадан ёйиб тушайлик!

Холбек милтикнинг тепкисини секин туширди.

* * *

Қора серка ўтлаб юрган ялангликни пастдан Авазларнинг қўй-қўзилари, юқоридан Холбекларнинг суруви ўраб олиб, бир-бирига қараб шошилмай ёйилиб келаверди.

Ўнг томон девордай туташ қоя. Серка фақат чап томондаги тик ёнада тўкилиб «оқиб» турган шағал тошларга ўзини уриб қутулиб кетиши мумкин. Серка қуршовни пайқаган заҳоти шу «оқар» тошларга қараб ин-

тилди. Аммо «оқар» тошлар ёнанинг тепасидан шағирлаб туша бошлади: Хулкар юқорида йўлни тўсиб турар эди. Серка шошиб орқага қайтди.

Орқадан Суюной ака келмоқда эди.

Икки сурув қўй уни икки томондан секин қуршаб келди-ю бир-бирига қўшилиб кетди. Қора серка қўй-қўзиларни ва одамларни тан олмас, улардан ўзини олиб қочар эди.

Фақат Авазларнинг қизил серкаси, қўнғироғини секин жиринглатиб яқинлашаётганда, қора серка қочмай турди.

Хулкар тошда, Аваз билан Холбек ялангликда жим туриб серкаларни кузатишарди.

Қизил серка оёғини бир оз кериб ташлаб, салобат билан қора серкага ёндашди ва унинг бўйнини хидлаб кўрди.

Қора серка ҳам ўзининг бир вақтлар шундай салобатли бўлганини ва қўнғирок тақиб юрганини эслагандай титраётган тумшугини қизил серканинг тумшугига яқинлаштирди. Ундан хид олди-ю эшитилар-эшитилмас маъради.

Эҳтимол, у қизил серкадан «сенга ишонса бўлади-ми?» — деб сўрагандир. «Ҳеч кимга ишонмасанг, ёлғизлик ичингни каламушдай кемирар экан!» — деб дардлашгандир.

Серка бундай демаганда ҳам, Холбекнинг қўнглини шунга яқин бир ўй эзиб ўтмоқда эди. У Аваз билан Хулкарга қарай олмас, аммо улар қараб турганини бутун вужуди билан сезар, қўнгли юмшаб, кўзига ёш келарди...

* * *

Авазларнинг чодирини бир четда ўроғлиқ турипти. Унинг ўрнига усти оқиш чармдай йилтираб турган икки деразали чиройли синтетик ўтов ўрнатилган. Ичкарида кимдир ёғочга миҳ қоқар, ичи гулли матодан ишланган юмшоқ деворлар энгил деразалари ва эшиклари билан бирга липиллаб кўярди.

Хулкар ичкарига кирди-ю:

— Отажон, юринг, қўшнилари зиёфатга чақиряпти, — деди.

Радио учун столча ясаб унга миҳ қоқаётган одам Қамбар ота эди. У болғасини бир четга қўйди-да, қаддини тиклаб:

— Бу жуда аломат нарса экан, — деди. Ўтовни маҳкам ушлаб турган енгил «қобиргаларни» силжитиб кўрди: — Қара, ўтовдан қорувли. Ичи ҳам пўстинга ўхшайди. Ёғин-сочин, қиш-қиров писанд эмас.

— Ха, мана бу ерда печка ўрнатадиган жойи ҳам бор экан...

— Ҳукуматга балли-е! Билмаган нарсаси йўқ-а! Чўпонларга шунақаси кераклигини билиб чиқарипти-я!

Қамбар ота нимаики янги буюм бўлса ҳаммасини, ҳукумат ясаган дейишини Хулқар ҳам билар эди. Қулимсираб:

— Бунн Москва томондаги бир завод чиқарган экан-ку, ота, — деди.

— Ўша завод ҳам ҳукуматникими ахир?

— Ха.

— Хўш, зиёфатни ўзларинг қилишларинг керак эмас-миди, кизим? Бунақа уй Ойқўлда биринчи бўлиб сизларга тегди-ку.

— Биз уйнинг зиёфатини кейин қилиб берамиз. Бугун навбат тегмади.

Холбек «серка тутилганининг хурсандчилигига» деб, аслида Авазлар билан ярашганини нишонлаш учун бугун битта тўқлисини сўйган эди.

Қамбар ота шуни эшитгач:

— Ха, ундай бўлса, майли, — деб дарров йўлга тушди.

* * *

Холбеклар чодир тутишмас эди. Очик хавода турган майда-чуйдалари устига брезент ёпиб, четларига тош бостириб кетишар эди. Ҳозир шу брезент четан дарахтининг соясига тўшалган, Холбек ёғоч қорсонда қаттиқ қилиб хамир ийламоқда эди.

Бугун пазандалик санъатини эркаклар намоиш қилмоқчи эди. Суюнбой ака янги гўштнинг серёғроқ жойидан кесиб олиб қозон тагига бир қават қўйиб чикди. Кеча қишлоқдан келтирилган помидор ва пиёз яхшилаб парра қилинган эди. Суюнбой ака бир қават гўшт, бир қават помидор-пиёз, яна бир қават гўшт қилиб, зираворини ҳам меъёрига етказиб, қозонни деярли тўлдирди.

Бу орада Холбек хамирни бармоқ зўрға ботадиган даражада қаттиқ қилиб ийлади-ю қозоннинг юзига тўғри-лаб ёйди. Кейин Суюнбой ака хамирни қозондаги гўшт парраларининг устига ёпди. Четларини қозоннинг четла-

рига маҳкам ёпиштириб, буғ чиқмайдиган қилди. Оловини шамдай паст қўйди. Гўшт ва помидор ўзларининг суви билан буғида пишар, хамирни ҳам яхшилаб пишарар эди. Хамир шундай қайиш қилинган эдики, гўшт билан помидорнинг қайнаб буғланишидан қозон ёрилганда ҳам, хамир ёрилмаслиги керак эди.

Шунинг учундир, ойқўллик чўпонлар бу овқатга «қозонбузар» деб ном қўйишган эди.

Суюнбой ака ўчоқ бошидан кетмай, оловга қарар эди.

Икки сурув бир-бирига қўшилган кўйича пастдаги жилға бўйида ёйилиб юрар эди. Фақат қора серка бирикки кун одамларга ўргангунча кўтоннинг бир четига арқонлаб қўйилган эди.

Холбек қўлининг хамирини ювиш учун жилғага тушди. Бу ерда Аваз белигача яланғоч бўлиб ювинмокчи эди. Холбек унинг ўйноқлаётган мускулларига кулимсираб қараб қўйди. Кейин бирдан Авазнинг елкасидаги яра изига кўзи тушди-да, лабидаги кулги бирдан сўнди. Бир йил олдин қуролсиз одамга ўқ отгани, отганда ҳам Хулкарни мўлжаллаб отгани эсига тушди. «Қанчалик аблах эдинг сен!» — деди ўзига-ўзи.

Аваз унинг яра изини кўриб ўзгариб кетганини сезди-да:

— Аллақачон битиб кетган, — деди.

Холбек сув устига эгилиб индамай қўлини ювар эди.

— Эт яраси битар экану лекин... дил яраси битмайди, чамаси, — деди яна Аваз ва Холбекка «мен сенинг дилингни яралганман» дегандай қилиб қаради.

Холбек бунга тушунди-да, овози товланиб:

— Дил яраси ҳам битар экан, — деди.

Бу тўғрида бошқа гап ортиқча эканини иккови ҳам сезди. Жим қолишди. Аммо бу жимлик ноқулай туюлмас эди. Шу жимликда улар бир-бирларини аниқроқ хис қилишар ва яхшироқ тушунишар эди. Улар қалбаки ёки бачкана чиқиб қолиши мумкин бўлган гапдан қочшар эди...

* * *

Суюнбой аканинг ардоқлаб пиширган овқати сузилди. Даврада Қамбар ота билан Хулкар ҳам ўтиришар эди. Хамма учун энг муҳими Аваз билан Холбекнинг ярашгани ва ҳозир бир даврада ўтириб, қисқа гапиришиб, баъзан қулишиб қўяётгани эди. Тенгдош йигитлар-

дагина бўладиган нозик бир гурур икковини ҳам босиб турганини Қамбар ота билан Хулкар сезишар эди, уларга кўп қарамасликка, кўп эътибор бермасликка уринишарди. Шундай бўлса ҳам ҳаммани хушнуд қилаётган нарса нималиги сезилиб турарди. Бирок ҳамма Суюнбой ака пиширган овқатни мактарди.

— Бай, бай, биҳиштнинг таомидан бўлипти! — деди Қамбар ота гўшт ва помидор ширасида ажойиб бўлиб пишган қатламадан татиб кўриб.

— Гўшtidан олинг, ота, хил-хил пишибди.

— Хулкар, ўрганиб ол, уй тўйига пиширасан, — деди Аваз.

Холбек қўй сўйган мезбон бўлгани учун овқатни унча мактамас эди-ю лекин Суюнбой акага қараб:

— Ҳақиқатан, қўлингиз ширин-да, — деб қўярди.

Овқатдан кейин Қамбар ота билан Хулкар синтетик ўтовнинг ишларини битиришга кетишди. Суюнбой ака қозон-товокни йиғиштираман деб қўшда қолди. Қўйларни Аваз билан Холбек боқиб кетишди.

Сурувлар бирлашиб, хаддан ортик катта бўлиб кетган эди. Лекин уларни ажратиш тўғрисида Аваз ҳам, Холбек ҳам биринчи бўлиб гап очишдан тортинар эди. Чунки бу бирлашиш икки оранинг яқинлашганини кўрсатиб турган бир белгидек туюлар эди. Холбек ўзини қийнаб юрган дардларнинг баъзиларини Авазга айтиб, ичини бўшатишни истар эди-ю лекин гапни нимадан бошлашни билмай тараддудланарди.

Аваз бу дардларни тахминан билгани учун ўзи луқма ташлади:

— Ўтган куни қишлоқда ойингни кўрган эдим... Сени сўради. Кўндан бери келмаяпти дейди...

Холбек кўзлари ёниб Авазга қаради. «Жаннатхонни ҳам кўрдингми?» дегиси келди. Лекин рубоб эсига тушиб, яна юрагида бир нарса чарсиллаб сингандай бўлди. Оғир тин олиб:

— Одамда толе бўлмаса бекор экан-да, — деди. — Мана, сизларда бор экан... Юрибсизлар...

Аваз унга савол назари билан қаради. Холбек эрхотинлар толеи тўғрисида гапирмоқчи бўлиб, муносиб сўз қидирди-ю тополмади. Кейин бирдан Тошкентдаги зоопаркда шерларни кўргани эсига тушди. Авазга қараб:

— Шерлардан беридаги жониворларни кўрганмидинг? — деди. — Қора қоплон эсингдами? Бир қафасда бир ўзи. У ёққа боради, бу ёққа келади, ёлғизсираб

фингшийди. Одамнинг раҳми келади. Пастдаги айиклар ҳам ҳар қайсиси ўз қафасида. Бирга муроса қилолмас экан. Кираверишдаги кийиклар бирга юришти-ю лекин такаси қутуриб, сасиб кетган, эчкилари унинг юзига қарамайди, озордан — безор ўзини олиб қолади.

Аваз мийиғида кулиб индамай кулоқ соларди.

— Шунча жониворнинг ҳаммаси, — деди Холбек, — менинг кўзимга жуда толесиз кўринди. Фақат шерларга хавасим келди. Нега дейсанми? Қафасда ҳам шер деса арзигудек бўлиб ётипти-да. Эру хотин экан. Ҳар замонда бир кўзини очиб одамга қараб кўйишади. Ўрнидан турганда нима қиларкин деб кутиб туравердим. Бир вақт ёлдор шер турди. Баҳайбат катта нарса экан. Шошилмай бир-икки қадам юриб келди-ю бесўнақай панжаларини жуфтининг елкасига ташлаб эркаланди. «Тавба!» — деб кўйдим. Униси ҳам бошини буриб, ёлдор шернинг оёғини ялаб кўйди. Шу пайт иккови ҳам шундай чиройли, шундай бахтиёр кўриндики, хайрон бўлиб ёкамни ушладим. «Буларнинг кўнгли қафасда шунчалик кенг бўлса, булар қафасда бир-бирига шунча меҳру окибат кўрсатса, эркин юрганда қандай бўларкин?» — дедим ўзимча... Эркин юрганда қанақа бўлишини бу йил шу тоғда кўрдим.

Аваз Холбекка тушунолмайд қаради.

— Сен билан хотинингда мени қойил қилган нарса ҳам мана шунақа шерлик, — деди Холбек. — «Шернинг эркаги ҳам, урғочиси ҳам шер» деган гап рост экан. Мен бунга ҳам эр-хотин икковингнинг шу тоғдаги ишларингни кўриб ишондим.

Аваз мактовни ўзига олмай кулди, сўнг Холбекнинг маънос юзига кўз кирини ташлади-ю у хали ҳеч кимга айтмаган юрак сўзларини айтганини сезди.

— Сен ўзингни эр билганинг учун бизни шер билаётибсан, Холбек. Майли... мабодо, сен айтган шерлик бизда бўлса, демак, бошқа ҳамма одамларда ҳам бор. Фарқи шуки, бировда юзага чиққан, бировда хали юзага чиқмаган.

— Қайдам... Балки бунақа шерлик толеи баланд одамлардагина бўлар? Менга буни тан олиш осон эмас, Аваз. Лекин мен толеи паст одмман. Бунга тан берганман. Мен ёлғизликдан фингшиб юрган ўша қора қоплонга ўхшайман... Балки кийикларни бездирган ўша така ҳам менга ўхшаш бахтсиздир?

— Сенинг толеингни пастга тортган нарсаларни... мен

хам бир оз биламан, Холбек. Шулардан қутулишнинг иложи йўкмикин?

— Энди иложи бўлмаса керак.

— Нега?.. Ноумид шайтон.

Аваз Холбекнинг Жаннатхон тўғрисида гап очишини кутди. Гап очса, Хулкарни ёрдамга чақириб, уларни яраштиришда урнаб кўрмоқчи бўлди. Аммо Холбек «ярашиш билан синган дил бут бўлмайди» деган фикрда эди. Шунинг учун гапни бошқа ёққа бурди:

— Қара, Эшмурот акалар кўчиб кетипти-ку.

Турдиларнинг илгариги қўшлари ўрнида қўйларнинг кийи-ю тош ўчоқда эскириб қорайган кулдан бошқа ҳеч нарса қолмаган эди.

Аваз Турдини эслаганда кўнглида чўкиб ётган адоват туйғуси бош кўтарди. Хулкар уни ўшанда бир амаллаб босган бўлса ҳам, Турдининг шунчаликка боргани унинг кўнглига чиркин бир доғ бўлиб теккан эди. Бу доғ ҳали ҳам ювилмай турар эди.

41

Илгари вақтлардан қолган бир одат шуки, ғайир чўпонлар ёвлашса, бир-биридан қўй ўғирлайди. Йўқолган қўйни қидириб сарсон бўлиш, сўнг унинг товонини тўлаш чўпон учун ҳақиқатан оғир жазо.

Турди бир чеккаси шундан кўрқиб Итқирганга¹ кўчиб кетган эди. Бу дарага баланд чўккилардан тушиб келадиган баъзи жилғаларда қор бор. Итқирганга биров ошиб ўтса, узоқдан кўзга ташланади.

Турди бир-икки кун хавотирланиб юрди, ҳеч ким келмади. «Энди ҳовуридан тушди, эсидан чиқиб кетади» деди-ю дадилланди. Эшмурот ака кишлоққа бориб, рўзгорга керакли нарсалар олиб келмоқчи эди. Турди унга жавоб бериб, Итқирганда бир ўзи сурув билан қолди.

Эшмурот ака кишлоқдан бир дунё гап топиб келди. Айиқ отиб боргандан бери Ортиқнинг мавқеи яна кўтарилиб кетибди. Айиқ терисини томоша қилиш учун хар кунни уйига одам кирармиш, ҳамма унга тан берганмиш. Ортиқ терини ошлатиб тайёрлаб қўйганмиш. Шанба кунни Мансуров билан Давлатбековни уйига чақирганмиш —

¹ Даранинг Итқирган деб аталишига сабаб шуки, қадим замонларда ойқўликлар кўп сонли ёвдан қочиб, шу дарага келиб бекинадилар. Ёвлар уларни қидириб тоғларга ҳам чиқади. Шунда ойқўликларнинг бошлиғи «итлар ҳуриб билдириб қўймасин» дейди-ю эргашиб чиққан итларни кирдиради...

уларни меҳмон қилиб, терини директорга кўрсатармиш, ёқтирса, совға қилармиш.

— Шанба куни қоронғилатиб ҳалиги қўйни олиб бориб берар экансан, — деди Эшмурот ака Турдига. — Ортиқ тайинлаб юборди.

— Иткирганга кўчдик дедингизми?

— Ҳа, яхши қилибсизлар дейди. Илгариги зоотехник жувон бор эди-ку, булар билан келишолмай кетиб қолган. Шуни Мансуров яна аввалги ишига олаётган эмиш.

— Буниси чатоқ бўлипти-да. Ковлаштирадиган хилдан эди.

— Ортиқ ҳам шунинг учун Иткирганга кўчганимиздан хурсанд бўлди-да. Авваламбор у жувон бу ерларга келишдан кўрқади. Мабодо, келса ҳам узокдан кўринади. Ортиқча қўйларни дарров ажратиб, Иткирганнинг бир бурчагига яшириб қўяверамиз. Бу ерда илгари бутун бир қишлоқ яширинган-ку.

Турди энди яшинакам дадилланди. Ортиқ ва Давлатбеков унинг сурувига яширинча қўшиб семиртираётган ҳар қўй бир тоғ бўлиб Турдини суяб турибди. Турди шу қўйларнинг эгаларига жуда керак. Давлатбеков билан Ортиқ борки, уни ҳеч ким ҳеч нарса қилолмайди.

Шу фикр Турдини яна аввалги ҳолига қайтарди. Энди у Холбекдан еган қалтаги учун қасд олгиси келиб қолди. Ўшанда Холбекка «Сўқир отангнинг кунини бошингга соламан!» деган эди. Энди сўзининг устидан чиқмаса бурди қоладими?

Эртаси куни қўйни Эшмурот ака боқиб кетди-ю Турди тошлар ва арчазорларни паналаб, Холбекларнинг сурувига қараб кетди. Куни билан пойлаб ҳеч иш чиқаролмади: Аваз билан Холбек сурувларини бирга қўшиб боқиб юришарди.

Кечки пайт Суюнбой ака ҳам келди-да, учовлари кенг бир ялангликда сурувларни ажрата бошладди. Мингдан ортиқ қўй-қўзини бир-биридан ажратиш қўшилиб оқаётган сувларни ажратишдай мушкул иш эди. Қўзилар ва совлиқлар бир-бирини йўқотиб маърашар, қийинчилик билан ажратилган қўйлар баъзан у тўпдан бу тўпга чоғиб ўтиб, яна қўшилиб кетишар эди. Шунинг учун икки сурувни бир-биридан мумкин қадар узокқа ҳайдашар эди.

Турди юқоридаги бир арчанинг панасидан бу тўполонни кузатиб ўтирар эди.

Холбекларнинг ажратилган қўйлари шу томондаги арчазорлар орасига кириб таркалиб кетди. Қўйларнинг олди ёнанинг нариги ёғига ошиб ўтди.

Турди қўйларнинг ўн-ўн бештаси пана жойга келишини кутиб турди. Кейин уларни кўрkitмаслик учун чўпонча хуштак чалиб секин яқинлашиб борди. Тўрт оёкли йиртқичдан қочиб қутуладиган қўйлар икки оёкли Турдидан қочмас эдилар. Тепасида кашқаси бор семиз қора қўй юки оғир бўлгани учун қаттиқ чополмас эди. Турди шуни орқа оёғидан ушлаб, қалин чакалакнинг орасига олиб кирди-да, куликлаб қўйди. Бошқа қўйларни ёнадан ошириб эгалари томонга қайтариб юборди...

* * *

Авазлар икки сурувни ажратиб бўлишгунча қош қорайиб қолди. Қўйларни эргалаб санашганда, Холбек битта кам чиқарди. Шунда Суюнбой ака тепаси қашқа қўйни эслади-ю:

— Авазларнинг сурувида кетгандир, — деди.

Холбек тушга яқин Авазларнинг сурувини бориб кўрди. Йўқ. Аваз ҳам хижолат бўлди: сурувларни барвақтроқ ажратиб, ўша заҳоти санаб кўришганда, балки топиш осонроқ бўлар эди. Кеча тош-пош тегиб оёғи синган бўлса бирор жойда ётиб қолганми?

— Топилиб қолар, топилмаганда ҳам битта қўй одамнинг жони эмас-ку, — деди Холбек уни хижолатдан чиқариш учун. Сўнг кеча қўйлари юрган томонларга қараб кетди.

Аммо куни билан овора бўлиб қўйнинг ўзини ҳам, бирор изини ҳам тополмади. Турди «иш»ни пухта қилган эди.

У Холбекнинг сарсон бўлиб юганини узоқдан кўриб: «Ў-а! — дерди ичида. — Сўкир отанга ўхшаб, кўр бўлиб изла, кирма-қир тентира, барибир тополмайсан!».

Эртаси куни сурувни Хулкарга қолдириб, Аваз ҳам Холбек билан қўй кидиришга чиқди. «Бирор йиртқич еб кетган бўлса, калла-почаси қолгандир, кучук тезроқ ҳид олади», дейишиб, Тўрткўзни ҳам эргаштириб кетишди. Кеча сурув ўтган жойларни роса кидиришди. Қўйдан ном-нишон йўқ эди.

Итқирганга тушган жилғалардан бирининг тепароғида эскирган думба ёғига ўхшаб қор кўринар эди. Аваз қорли жойларда кўк қоплон бўлади деб эшитган эди. «Қўйни шу еб кетдимикин?» деб ўйлади.

Улар Тўрткўзни эргаштириб, қорли жилғага ўтиб келишди. Жилғадаги қорнинг таги ковак бўлиб, одам эмасласа сифадиган қувурга ўхшаб қолган. «Қувур»нинг тагидан шилдираб сув оқарди, унинг шифтидан эриб тушаётган томчилар шу сувга «чак-чак» томиб турарди.

Жилғанинг юқорироғида, қорнинг четларида таран деган қизғиш ўсимлик ўсар эди.

— Чилланинг қори ҳамма дардга даво эмиш, — деди Холбек ва қорнинг тозароқ жойидан олиб, оғзига солди.

Аваз эса тарандан синдириб олиб шимий бошлади:

— Ровочдан бу яхши, — деди, тараннинг нордонлигидан кўзи қисилиб.

Тўрткўз олдинроққа ўтиб, ерга тумшугини қадади-да, фингший бошлади. Аваз бориб қараса, қорнинг четида қатта этик изи бор. Хол-холига қараганда кирза этик. Из унча эски эмас. Бундан бир неча соат олдин қимдир юқорига чиққану кейин қайтиб тушган.

Шу из уларни уйдаи харсанг тош билан қор оралиғидаги бир ковакка олиб келди. Тўрткўз ковакка кириб, қўйнинг бир почасини тишлаб чиқди.

Турди қўйни сўйиб, гўштини терисига ўраб, шу ерга яшириб қўйган, боя келиб гўштни олиб кетган эди. «Агар бир гап бўлса, тери билан калла-почадан таниб қолишад» деб, бу нарсаларни қорга, тошнинг тагига кўмиб кетган эди.

Холбек билан Аваз терини қовлаб олишди-ю буни қим қилганини сезишиб, Турдиларнинг қўшига қараб кетишди.

Қўйлар қўтонга келган, Эшмурот ака қичкина декчада шўрва қайнатмоқда эди. У Аваз билан Холбекни кўриб кўрқиб кетди. Холбек унга терини кўрсатди-да:

— Гўшти аллақачон шўрвага тушдими? — деди ва тош ўчоқни ғазаб билан тепиб юборди.

Декча ағдарилиб, шўрваси ёнаётган оловни ўчирди.

Эшмурот ака дир-дир титрар ва кўпроқ Авазга қараб гапирарди:

— Мен харомдан хазар қиламан... Тепамизда худо турипти...

— Сен имонсиз худони ҳам пишириб ейсан! — деди Холбек.

— Кўр бўлай агар, пишираётганим қоқ гўшт! Мана... У ўчоқдаги чала устига тушган гўшддан бир парча-

сини олиб Авазга кўрсатди. Бу чиндан қоқ гўшт эди. Аваз Холбекка «мунча қаттиқ кетма» дегандай қилиб қаради.

— Буларнинг сўфилиги ёлғон! — деди Холбек Авазнинг қарашига жавобан. — Буларнинг еганлари гўшт! Давлатнинг молини ейди, ҳаромхўрлар!

Эшмурот ака соқоллари титраб, ўзини ҳимоя қилишга уринарди:

— Давлатнинг моли бирда-ярим бўлса ҳалоллаб ейишим рост. Кеча-ю кундуз меҳнатини қилганимга яраша ейман! Бўш қоқ тикка турадимми? Авазжон! Мен бир марта кайф устида сени хафа қилганман. Юзингга қарай олмай изза бўлиб юрибман. Лекин мен Турдига ўхшаган имонсиз эмасман. У ҳароми...

— Хўп, бўлди, — Аваз унинг Хулкар тўғрисида гапирмоқчи бўлаётганини сезиб сўзини кесди. — Ўша махлуқ қани?

— Турдимми? Қишлоққа кетди.

— Гўшт ортиб кетдимми?

Эшмурот ака ерга қаради. Турди унинг ўғирлик гўшт эмаслигини билар, шунинг учун ҳамма ишни унга билдирмай қилган эди. Боя у юқоридан хуржунга бир нарса солиб тушганини ва отга ортганини Эшмурот ака кўрган эди. Нималигини сўраганда, Турди:

— «Таран, кўнчиларга керак эмиш», деган эди.

Чақимчиликни ҳам гуноҳ деб биладиган Эшмурот ака буни айтиб ўтирмади-ю Турдини ўзича сўкиб кетди:

— Динини ютган ҳароми!..

— Айтасизми, йўқми, нима олиб кетди?

— Сўрама, Авазжон, билмайман.

— Қачон кетди?

— Анча бўлди.

— Вақт кетмасин, — деди Холбек Авазга.

У терини ўраб, қўлтиғига қистирди. Эшмурот аканинг олдидан узоқлашганда Аваз Турдини ўйлаб:

— Бу ғаламис мунчалик қутуриб кетаётганига ҳайронман, — деди.

— Э, буни ўша Давлатбековлар қутуртиряпти.

— Нимага?

— У куни Мансуров келганда эллик-олтмишта қўйни ажратиб қўшни совхозлик танишларининг сурувиға қўшиб қўйишганини узоқдан кўрган эдим. Шу ҳаммаси Давлатбековнинг яширинча қўйи бўлса ажаб эмас.

— Замоналиларнинг учтадан ортиқ молини хатлаб

юрған Давлатбеков шундай қилса... Турдини бугун албатта тутиш керак!

Холбек ёнадан ошиб, Турдининг олдидан қирқиб чикмокчи эди.

— Отликни пиёда қувиб бўладими? — деди Аваз. — Қўшга бориб отланиб чиқамиз.

— Сен қоласан, Аваз. Кеч қиряпти, Хулқар ёлғиз.

— Суюнбой акага тайинлаб кетамиз. Бу Турдида сир қўшга ўхшаб қолди...

42

Ойқўл қишлоғига қоронғи тушган, фақат Ортиқнинг ҳовлиси ёп-ёруғ. Дарвозахонага битга, айвонга иккита юз шамли лампочка осилган. Ичкари уйларда ҳам чироклар парширайди. Дастурхон тузалган хона деворига айиқ териси шундай қилиб осилганки, орқа оёғи гиламга тегиб туради-ю тумшуғи шифтга яқинлашиб боради. Сал силжиса шифтга ўрмалаб чиқиб кетадигандек...

Суюма ошхонадан уйга, уйдан ҳовлидаги ўчоққа зир югуриб зиёфат тайёрлайди. Ундаги асабийлик болаларига ҳам ўтган. Кичиклари дам-бадам ғашлик қилиб йиғлашади. Суюма ичкари уйдаги меҳмонларга овозини эшиттирмасликка тиришиб, катта болаларини қарғайди:

— Хой, қирлиб кетгурлар, укаларингга қарасаларинг-чи!.. Ҳе, оғзингдан қонинг келгур, мунча қирлилайсан... Жувонмарг бўлгурлар, бошимга битган бало бўлдиларинг!.. Хой, ер ютгур!..

Айиқ териси осилган уйда зиёфат столининг юқори томонида Давлатбеков тоғ пистасидан чақиб еб ўтирипти. Унинг ёнида қўнғир китель кийган, қалин сочи оқара бошлаган семиз киши бор. Район тергов идорасининг масъул ходимларидан бири бўлган бу одам Давлатбековнинг кадрдони. Бугун шанба окшоми бир дам олиб кетишга келган.

Столдаги коньяклар орасида иккита уч литрли пиша қимизга тўлиб, оппоқ бўлиб қўринади. Радиода айланётган пластинка «Феруз»ни айтяпти.

Ортиқ меҳмонларга бир пиёладан қимиз қуйиб узатди:

— Бошқалар келгунча ичиб турингизлар, Усмонжон ака, иштахани очади.

Қора китель кийган семиз киши қимизни бир қўтаришда ичди-ю пишиллаб:

— Дуруст, — деди. — Кайнатангиз Исмат бобонинг зиёфатида кўп бўлганмиз. Лекин сиз ундан ҳам оширадиганга ўхшайсиз.

— Устозидан ўзмаган шогирднинг кулоғи кесилсин! — деб кулди Ортик.

Давлатбеков ўйчан эди. Соатига қараб қўйди. Мансуров келиши керак, лекин дараги йўқ. Давлатбеков унинг аччиқ-чучук гапларини кўпда ўзига олмас, «Директор бўлгандан кейин гапиради-да» дер, Мансуров буюрган ишни қилиб, ўзини унга яхши кўрсатишга ҳаракат қиларди. Бугун у Мансуров билан тил топишишга яна бир уриниб кўрмоқчи, ҳозир шунинг йўллари йўлаяпти. «Қуриб кетгун хотини ҳам ишлар эканда, икковининг ойлиги билан онасининг пенсияси тўрт юздан ошар экан, биттагина боласи бор, шунинг учун кўзи тўк, — дерди Давлатбеков Мансуровни ичида жеркиб. — Лекин бир кун эмас бир кун ноилож ейдик. Ўзи емаса, бошқаларга ҳам едирмайди. Бунга ким чидайди? Ҳар иштаҳаси зўрлар борки, битта курортига бир «Волга»нинг пули етмайди. Мансуров ё шуларга едириб, ўзи ҳам ейди, ё арзимаган бир бахона билан ҳайдалади. Бугун сал боши қизиганда шуни тушунтириб қўйиш керак».

— Усмонжон ака, очилиброқ ўтиринг, — деди Ортик. — Ё яхши кўрган ашулангизни қўйиб берайми?

— Бўлса нега қўймайсиз, баччағарни...

— Э, ҳозир-да!

«Феруз» тугамасдан Ортик бошқа пластинкани қўйди.

Давлатбеков яхши кўрган куйининг оҳангига тебрана нар эди:

«Яна ўйнайлик, яна кулайлик...

Иқболимиз ёрқин экан, даврон сурайлик...

Иқболимиз ёрқин экан, даврон сурайлик.»

* * *

Турди Ортик буюрган қўйни отга ўнгариб тоғдан шошилмай тушиб келмоқда эди. Маслаҳатга биноан, Турди одамларнинг кўзига ташланмаслиги ва қишлоққа хуфтонда етиб бориши керак. У олиб келадиган қўйни Ортик меҳмонлар жўнагунча сўйдириб, нимталаб, машиналарининг багажнигига солиб юбормоқчи.

Турдининг олдидан қирқиб чиқиш учун нариги сойдан от чоптириб келаётган Холбек билан Аваз қўй ўнгар-

ган отликни қош қорайганда узокдан кўриб қолишди. Холбек бунинг Турди эканини сезиб:

— Тезроқ! — деди Авазга ва отига қамчи урди.

— Холбек, шошма! — деб Аваз отининг жиловини торти. — Маслаҳат бор, Холбек!

— Э, ҳозир маслаҳат қиладиган пайтми!

— Шошма ахир! Уриб майиб қилсанг, аввал сени қамайди. Унинг сувдан куруқ чиқиши осон бўлади.

— Нима қил дейсан бўлмаса?

— Қишлоққа етганча қўйиб берайлик. Қўпчиликнинг олдида сири очилсин. Қара, хуржундаги нимталарга қаноат қилмай, яна битта қўйни ўнгариб кетяпти.

— Беш қўлини оғзига тикқан бу ғаламис!

— Ана шуни одамлар бир кўриб қўйсин дейман-да.

— Қочиб қутулиб кетса-чи? Қишлоқнинг жин кўчаси кўп.

— Шу ёғини ўйлаб олишимиз керак. Мана бундай панадан юрайлик, бери кел...

* * *

Қоронғида Ойкўлга кириб келаётган «газик» ўнқир-чўнқирларда силкинганда ёруғи гоҳ осмонга санчилар, гоҳ ерга урилар эди. Катта йўл мактабхона ёнидан чапга бурилди. Фара ёруғи оқланган деворни, қатор деразаларни пайпаслаб ўтди-да, йўл четида турган қиз билан йигитни ёритди. Мансуров Замоналини таниб, ҳайдовчига:

— Тўхтатинг-чи, — деди.

Машина Замоналидан ўтиб тўхтади. Мансуров эшикни очиб ерга тушгунча Замонали билан қиз ҳам егиб келишди:

— Ийби? Чўлпонхонми? — деб, машинадан баланд бўйли қотма бир жувон тушди-да, Чўлпонхон билан қучоқлашиб кетди.

— Вой, Сабохон опа, сизни кўрадиган кун ҳам бор экан-а!

— Давлатбековнинг бўлимига аққол келмайман деган эдим, ўртоқ Мансуров қўймадилар. Бо келдим.

— Зап қилибсиз-да, Сабохон опа, — деди Чўлпоний. — Жуда ўрнингиз билиниб қолган эди.

Замонали ҳам Сабоҳат билан қувониб кўришди. Сабоҳат ундан ҳол-аҳвол сўраган эди, Замонали ҳазиллашиб, тожикча талаффуз билан:

— Ёмон йўқ, — деди.

Сабоҳатхон ўзининг ўтган йили машҳур бўлган бу иборасини эслаб хандон ташлаб кулди-да, ҳазилга ҳазил билан жавоб бергиси келди. Машина ёруғида Замоналининг соколи ўсиб қолганини кўриб:

— Саққолингиз баланд бўлипту, — деди.

Яна кулишди.

Чўлпонойнинг қўлида арча баргидан тикин қилинган қизил қимиз кади бор эди. У Сабоҳатхон билан кўришаётганда силлиқ қимиз кади сирғаниб оғзи пастга қараб қолган, Чўлпоной ўзи уни сезмас эди.

— Ийби, тўкилади! — деб Сабоҳатхон қимиз кадининг оғзини юкори кўтарди.

— Тўкиладиган нарсаси йўқ, опа, — деб кулди Чўлпоной. — Ортиқ Қамбаров яна қимиз бердирмай қўйди.

Уларнинг гапларига мийиғидан кулиб, жим турган Мансуров энди Замоналига қаради-ю:

— Нега бердирмайди? — деди.

— Мен сўрасам «мехмонларга керак» дейди.

— Мехмонлар бугун келяпти-ку, — деди Чўлпоной.

— У киши беш кундан бери бердирмайди. Айиқ отиб келганларидан бери яна дағдағалари зўр.

Мансуров Чўлпонойнинг сил бўлганини, қимизни врачлар дориликка буюрганини билар эди.

— Сабоҳатхон, — деди. — Эртадан бошлаб қимизни сиз тақсимлайсиз.

— Зоотехникнинг вазифасига қимиз тақсимлаш кирмаса ҳам, мен шу Чўлпоной учун хўп дейман, ўртоқ директор.

— Ўтган йили турган хонангиз хали ҳам бўш, — деди Чўлпоной унга. — Нарсаларингизни олиб келганмисиз?

Ҳайдовчи йигит машинадан иккита чамадон кўтариб тушди.

— Тезроқ жойлашинг, — деди Мансуров. — Сиз ҳам зиёфатга борасиз.

— Айтмаган жойга мен қандоқ бораман, ўртоқ Мансуров?

— Қамбаровга буюрсак, ўзи келиб айтиб боради.

Қизлар кетишгандан кейин Мансуров Замоналининг билагидан олди-ю:

— Хўш, — деди. — Таклифларингиз амалга ошяпти. Мен кеча Тошкентда эдим. Фаллага эътибор зўр. «Ҳам пахта, ҳам дон» деган шиор бор. Энди Ойкўлда ҳам фаллакор бригада тузсак дейман...

— Ниҳоят!..

— Ҳа, лекин чорванинг туёғи ҳам ошади. Ойқўлга яна беш-олти сурув қўй берсак керак.

— Хисор зотидан бўлса эди...

— Майли, Ойқўлга иложи борича хисор зотидан хилаб берамиз. Энди сиз менга бир нарсани айтинг: шу ишнинг ҳаммасини Ортиқ Қамбаров эплай олармикин?

— Ўзингиздан қолар гап йўқ...

— Эплай олмайди. Лекин ким эплайди? Ортиқнинг укаси Авазми? Мен у билан гаплашган эдим. Ўтовни олишга борганда. Акасининг ўрнига бўлишдан тортиндим... Кўндиролмадим.

— Аваз бунақа ишни суймайди. Уни бош чўпон қилиб қўйиш мумкин.

— Ўзи ҳам шундай деди. Кейин Аваз сизни кўрсатди.

— Бригадирликка-я? — ажабланди Замонали.

Хўжалик марказида каттагина ойлик олиб ишлайдиган олий маълумотли мутахассиснинг қишлоққа келиб бригадир бўлиши фавқулудда гап эди. Четдан қараганда, бу Замонали учун юткизиқ бўлиб кўриниши мумкин эди.

Аммо Мансуровнинг бошқа бир режаси бор эди. У Замоналини Давлатбековнинг ўрнига бўлим бошлиғи қилиб кўтармоқчи эди. Шунда ечилмай ётган қўп чигалликлар тезроқ ечилиши мумкин эди.

Аммо бошқарма бошлиғи Фиёсиддинов ҳали ҳам Давлатбековни суяб келмоқда эди.

Энди агар Замонали Ойқўлда ишни яхши йўлга қўйиб тажриба ортгирса, келгусида Мансуров уни Давлатбековнинг ўрнига қўйишга астойдил ҳаракат қилмоқчи эди.

Мансуров ҳали бу режасини Замоналига айтолмас эди. Лекин унинг бригадирликка «хўп» дейишини жуда истарди.

— Биз сизнинг шунча таклифларингизни қабул қилдик, энди сиз бизнинг битта таклифимизга хўп десангиз, яхши бўлар эди.

— Муталлиб Мансурович, мен сиз билан табелчи бўлиб ишлашга ҳам розиману лекин Давлатбековнинг бўлимида ишлашга юрагим бетламайди.

— Сиз мен билан ишлайсиз.

— Ортиқ Қамбаров нима бўлади?

— Ўзига яраша иш топиб берамиз. Эҳтимол, экспедитор бўлар...

— Бечора, «мартабам кўтарилади» деб сизга зиёфат тайёрлаётибди...

— Мен унинг овчилигини ҳурмат қилиб бораётиман, — деб Мансуров маппинасига чиқди.

— Жавобини эртага айтасиз, — деди Замоналига. — Қамбаровнинг уйи қаёқда? Хайдовчига тушунтириб қўйинг.

* * *

Нариги кўчада бирдан тўпалон кўтарилди. Кимдир томга чиқиб, бутун қишлоқ эшитадиган овоз билан бакирди:

— Ортиқ ака! Замонали! Қаёқдасизлар? Ўғри тугилди!

Замонали Холбекнинг овозини таниб югуриб кетди. Директорнинг «газик»и унинг кетидан борар эди.

Қишлоқнинг нариги четидан Ортиқ чопиб чиқди.

Овоз келган кўчада Турди кўй ўнгариб турар, Аваз пиёда бўлиб, у минган отнинг юганидан маҳкам ушлаб олган эди. Бир четда Норбой ота Аваз билан Холбекнинг отини ушлаб турарди. Безгак тутгандай титраётган Турди югани Авазнинг қўлидан тортиб олишга уриниб:

— Қўйвор! — деди. — Бу қўйни Ортиқ аканг сўраган, ҳозир менга қўшилиб қўлга тушади.

— Ёлғон!.. Ҳаммани булғамоқчисан сен иблис!

Турди ўнгарган қўйини Авазнинг устига ағдариб ташлади-ю отига қамчи босди. Юган узилиб кетди. Авазнинг бир қўлига Турдининг этаги чалиниб қолди. Шундан ушлаб уни пастга тортди. Томдан сакраб тушган Холбек ерга гурсиллаб кулаган қўйга қараб чоқди.

Қамчи еган отнинг юқорига сакраши ва чакмоннинг этагидан тутган Авазнинг пастга тортиши билан айил ҳам узилиб кетди. Турди эгар ва хуржун билан бирга ерга йиқилди. Ўрнидан турмоқчи бўлиб талваса қилар экан, ётган жойида Авазни сўқди:

— Хотинингни алами шунчами?!

Аваз унинг бошини қайириб кўча тупроғига босди.

— Хотинимни тилинкта олма, иблис! Тилдан айриласан!!

Турди оғзига кирган тупроқни туфлаб, бўғилиб:

— Қўйвор! — деди ва яна тупроқ туфлади: — Қўйвор! Ўлдим!!

Аваз уни чакмонининг елкасидан олиб бир силтаб тортди-ю ўрнидан турғазди.

Муюлишдан чиққан «газик»нинг чироғи қаршидан чопиб келаётган Ортикка тушди. Турди юзига илашган тупрокни чакмонининг этаги билан артмоқда эди.

Холбек қўйнинг оёғини ечиб ўрнидан турғазмоқчи бўлди. Лекин қўй отдан қулаганда бели синган экан, ўрнидан туролмади.

Норбой ота Турдига қўлини пахса килиб кичкирди:

— Шу жониворнинг уволи урсин сени! Атайлаб ташлаб юбординг-а!

Қўркиб довдираган Турди пойма-пой жавоб берарди.

— Ортиқ аканинг қўйи бу! Ана, ўзи айтсин!

Замонали ва Ортиқ уларнинг олдига бир вақтда етиб келишди. Директорнинг машинаси нарироқда тўхтади-ю Мансуров ерга сакраб тушди. Одам тўплана бошлади.

Машина фараси ҳалойиқнинг ўртасида турган қўйни, Аваз, Холбек, Ортиқ ва Турдини яхши ёритар эди. Замонали қўйнинг қулоғини одамларга кўрсатиб:

— Мана сирғанинг изи! — деди. — Давлатнинг қўйи бу!

Турди Ортикка ёрдам сўраб қаради. Ортиқ, қўйнинг устига энгашиб:

— Қани? — деди. — Мен ҳам бир қўйни кўзилигида энлаб қўйган эдим. Ўша эн бўлиши мумкин.

— Сизнинг энлаган қўйингиз совхознинг сурувида нима қилиб юрипти ўзи? — сўради Мансуров.

Ортиқ сўз тополмай қолди.

— Э, бу хўжаликнинг қўйи! — деди Норбой ота. — Мен бу жониворларни ўзим катта қилганман, танийман!

— Сизнинг кўзингиз ўтмаслашиб қолган, адашаётган бўлсангиз керак, Норбой ота! — деди Ортиқ.

Аваз акасидан хайрон эди, нега Турдини ёкламоқчи бўлади?

— Холбек, терини ерга ёз, — деди Аваз. Холбек белига кистирилган терини ерга ёйди. Аваз Турдининг хуржунидаги нимталарни терининг устига ағдарди.

— Қараб қўйинг, — деди Аваз акасига. — Турдининг хуржунидаги нимталарни терининг устига ағдарди.

— Қараб қўйинг, — деди Аваз акасига. — Турди бу қўйни Холбекнинг сурувидан ўғирлаб сўйган. Итқирганининг жилғасига, корга яшириб юриб, энди, мана, уйига олиб келаётган экан. Ғовур бўлиб кетди. Бир неча киши бирдан Турдини сўка бошлади.

Ҳалойиққа Қамбар ота ҳам келиб қўшилди. Том бошидан болалар, девордан аёллар мўралаб қарар эди.

Тўпалон катта бўлаётганини сезган Давлатбеков ва қўнғир китель кийган семиз меҳмон ҳам келишди, халойикни ёриб ўтиб ўртага киришди.

Ортик энди Турдини ёқлай олмай қолди. Унинг баднафслигидан газабланиб:

— Ўғри! — деди. — Ойқўлга иснод келтирдинг! — Ортик терговчига юзланди. Гап қўпайса, сир очилиши мумкин эди. Терговчи эса синашга одам. — Бу ўғрини тезроқ олиш керак!

Турдининг онаси Хожар кампир чошиб келди-ю ўғлини кучоклади:

— Болагинам, булар сени тутиб бериб, ўзлари кутулиб кетмоқчи!

— Чучварани хом санабсиз! — деди Турди Ортикка. Сўнг директорга юзланди: — Менинг сурувимда Қамбаровнинг ўн саккизта яширикча қўйи бор. Биттасини айик ўлдириб кетганда ўрнига буни олган! Шанба куни келтириб бер деган!

Халойик гувиллай бошлади.

— Муттаҳам! — деб Ортик Турдига хезланди. — Ҳаммасини ўзинг қилгансан! Сирфасини ўзинг алмаштиргансан!

— Демак, сиз буни билгансиз? — деди Мансуров.

— Ҳе, булар балони билади, ҳаммаси бир харомтомоқ! — қичқирди Норбой ота.

— Бу ёқда қўй учтадан ошса тортиб олади, ўзлари ўнталаб яшириб боқади!

Орқадан кимдир ўзини қоронғига олиб қичқирди:

— Турдининг сурувида Давлатбековнинг ҳам яширикча қўйлари бордир. Текширилсин!

Давлатбеков бир чўчиб тушди, мўйлови асабий силкиниб, овоз келган томонга интилди. Турдининг ёнидан ўтар экан, унинг билагини киши билмас қисиб қўйди. «Айтма, қутқариб оламан» деган маънони Турди тушунди ва дадилланиб бошини кўтарди.

Давлатбеков дағдаға қилиб сўради:

— Панада туриб ифво қилаётган ким? Қани ўртага чиқ-чи! Нима исботинг бор? Исботинг бўлмаса, тухмат учун камаласан! Қани, чиқ!

Давлатбеков билан олишиш осон эмас эди. Ҳалиги гапни айтган одам кўрқиб чиқмади.

Ортик жаҳл устида сир бериб қўйганини Давлатбековдаги усталikka қараб билди. Ховлисида ёнаётган чироклар, радиолада «даврон сурайлик» деб айланаётган

пластинка ва шунча меҳнат қилиб тайёрланган зиёфат бирдан эсига тушиб, гўё чакмоқ бўлиб чакнади. У кўчада қип-яланғоч тургандай, ҳалиги чакмоқ ёруғи уни шарманда қилиб кўрсатгандай бўлди. Бу оқшомдан кутган умидлари чил-чил синди. Ортиқ титраб ва йиғламсираб, шу чакмоқни бошлаб келган Авазга чексиз бир нафрат билан тикилди:

— Сен, туғишган укам, охири мени йиқитиб юзимга оёқ қўйдинг-а! Энди кўнглинг жойига тушгандир? Ота, ўғлингиз энди муродига етгандир?!

Говур бирдан босилди. Одамлар энди Қамбар ота билан Авазга кўз тикишди.

Қамбар отанинг юзлари ўнгиб кетган. Уятдан қалқиб турган кўзларини ўғилларидан олиб қочди. Ҳамма сукут сақлайди.

— Дада, мен акамни тутиб бераман деб ўйлаган эмас эдим. — Авазнинг товуши титрарди. — Биз ўғрини сазои киламиз десак, бу одам ўзи қўшилиб ўтирипти.

Қамбар ота энди Авазнинг юзига қаради. Мадад излаб қаради. Ўғлига эмас, отасига ҳасрат қилган кишидай кўзлари ёшланиб гапирди:

— Мен нима дейман, болам, икковинг ҳам жигарбандимсан. — Қамбар та Ортиққа қараб армон қилиб деди: — Мен сени тўғри йўлга сололмадим. Кучим етмади. «Укам юзимга оёқ қўйди» дейсан. Ўзинг-чи? Гап беш-олтита кўйда эмас. Мол одамни топмайди, одам молни топади. Сен шу одамларнинг қайси ёмон кунига ярадинг? Шу қора кўзларни, шу ҳамқишлоқларингни, шу укангни сен ўзингдан бездирдинг-ку... Энди мен нима қилай?..

Қамбар ота соқолига оқиб тушган кўз ёштини кўрсатмаслик учун оркага бурилди. Халойиқ унга индамай йўл берди. Қамбар ота секин тўпдан чиқиб кетди.

Одамлар яна нимадир бўлишини кутиб жим туришар, фақат девор тагида Норбой ота ушлаб турган отлар депсинар эди.

— Сиз Аваздан нолийсиз, — деди Холбек Ортиққа ачиниб кўз ташларкан, — ҳамтовоқларингиз сизни нима кўйга солганини билмайсиз!

— Қайси ҳамтовоқларим?

— Директор борган куни Турдилар элликдан ортиқ қўйни ажратиб бошқа сурувга яширган эди. Шунинг ўн саккизтаси сизники бўлса, қолганлари ўртоқ Давлатбековники эмасмикин?

— Ёлгон! — деди Турди ва Давлатбековга эгасига содиқ итдек бир қараб олди: — Ўнта кўй ҳам сенинг кўзингга элликта бўлиб кўринади! Отангга тортгансан!

— Муттахам! — деб Холбек Турдига тақланди. Давлатбеков уни қўлидан тутиб қолди ва:

— Сен ўзинг нега мени иғво қилиб юрибсан? — деди.

— Иғвоми, чинми, текшириб кўрса билинади, — деди Аваз Мансуровга. Сўнг отининг тизгинини Норбой отанинг қўлидан олди-да, узангига оёқ қўйди. Мансуров уни тўхтатмоқчи эди, юзидаги тундликни кўриб индамади.

Давлатбеков юрагида талваса, Итқиргандаги Эшмурот акани ва ўша сурувдаги қўйларни қандай қутқаришни ўйлайди. Кечаси кимни юборса экан? Ортиқ тамом бўлди... Йўқ, Ортиқ бориб, ўзининг қўйларини ҳам яширса, «Турди тухмат килди» деб қутулиб кетиши мумкин. Давлатбеков гарангсиз турган Ортиққа тикилиб, «маҳкам бўл, ҳечқиси йўқ» дегандай кўз қисиб қўйди.

Аммо у ўйлаган нарса Мансуровнинг кўнглидан ҳам ўтган эди. Холбек Авазнинг кетидан тоққа жўнамоқчи бўлаётганда Мансуров уни тўхтатди:

— Сиз шошманг, Ортиқ Қамбаров бригадирликдан бўшатилади. Замонали Сайфиддинов, ҳозирча бу иш сизга юкланади. Дарҳол отланингу мана бу йигит билан бирга, — Мансуров Холбекни кўрсатди, — ўша сурувга боринг, ортиқча қўйлар кечаси у ёқ-бу ёқ бўлмасин. Эрталаб ревизия чиқади.

Халойиқ хаяжон билан яна бир гувиллаб олди. Давлатбеков сесканиб кетди.

— Отангизга раҳмат, ўртоқ Мансуров, — деди Норбой ота, — Давлатбековнинг ҳам кўзини очадиганга ўхшайсиз!

Бу гапни маъқулловчи ғовур Давлатбековнинг устига совуқ сув қўйгандай бўлди. У бирдан хушёр тортди:

— Менинг кўзим очик, Норбой ота! — деди у ўзини дадил тутиб. Фақат овози одатдагидан заифроқ эшитилди: — Ревизияни эрталаб ўзим эргаштириб чиқаман. Текшириш ўтказилса жуда яхши, менинг тоғда яшириқча қўйим йўқлигини аниқлаб беради. Ана унда бу ердаги тухматчиларнинг кўзини очиб қўйиш менга тан!

«Нимасига ишонади? — таажжуб билан ўйланди Мансуров. — Ё бирга чиқиб ревизияни алдайман деб ўйладими? Кўрамиз!».

Замонали кечаси Итқирганга келиб, Эшмурот ака билан бирга ётди. Қишлоқда бўлган гапларни айтиб бериб, Эшмурот акага мумкин қадар яхши гапирган эди:

— Давлатбеков ҳам жонимга теккан, — деди кекса чўпон. — Бир эмас қирқ бешга қўй, хали ундан яшир, хали бундан яшир...

Замонали шу билан масала хал бўлди деб ўйлади.

Аммо тонг отиб, тушга яқин Давлатбековнинг ўзи ревизияни бошлаб келганда, Эшмурот акани унинг салобати боса бошлади.

Ревизия составида бошқармадан Фиёсиддинов юборган бир инспектор йигит, зоотехник қиз Сабоҳат ва Мансуровнинг ўзи бор эди.

Осмонни булут қоплаб олган, чангга ўхшаш майда ёмғир шамолда пуркалиб ёғиб турар эди. Ёз хавоси деб юпқа кийиниб чиққанлар совқотиб ёмғирпана жой кидиришарди. Кўк диаганаль китель кийган Давлатбеков ёмғирни сезмагандай шошилмай қўйларни санар, ревизияга ҳаммадан ортиқ жон қуйдираётганга ўхшарди. Унга сайин Эшмурот ака Давлатбековдан хайиқарди.

Сурувдан етмиш саккиз қўй ошиқ чикди. Булардан ўн саккизтаси Ортиқники, ўн учтаси Турди билан Эшмурот аканинг ўзиники, иккитаси қайси бир район хизматчисиники эди. Эшмурот ака бунинг ҳаммасини айтди-ю қолган қирқ беш қўй қимникилигини айтмай туриб олди.

Давлатбеков ўзини шундай осойишта тутар ва Эшмурот акага шундай ҳокимона кўз ташлар эдики, бечора чол:

— Мен билмайман, — деб минғиллади. — Турди бош чўпон. Турди билади.

Турдини кечаси терговчи машинага солиб районга олиб кетган эди. «Давлатбеков мени тезда қутқариб олади», — деб хибсга унча кўркмай тушган Турди ҳам сурувда Давлатбековнинг қўйлари борлигини яширган эди.

— Эшмурот ака, сиз нимадан мунча кўрқасиз? — деди Замонали.

— Мен саводсиз одамман... Мен...

— Шошманг, кечаси менга «Давлатбековнинг қирқ бешга қўйи бор» демаган эдингизми?

— Уйдирма гап. — Давлатбеков мумкин қадар осойишта гапирар эди: — Эшмурот ака, сиз ундай демагансиз. Бу сурувда менинг битта ҳам қўйим йўқ.

— Шу аниқ гапми? — деди Мансуров унинг кўзларига тикилиб. Давлатбеков унинг кўзларига мижжа қокмай қаради-да:

— Албатта! — деди.

— «Кўз ҳам алдар экан-а!» — деди Замонали ўзича...

— Нима қиламиз? — деб Мансуров Сабоҳатхонга қаради.

— Эгаси яширинган кўй — ҳаром йўл билан ортирилган бўлади, — деди Сабоҳатхон. — Мен бу сурувни бултур кўрганымда майда-чуйда дурагай кўйлар бунчалик кўп эмас эди. Биласиз, битта катта хисорий кўйга бунақа майдасидан иккитасини беради...

Тилла тишли инспектор йигитни Гиёсиддинов Давлатбековга ёрдамга юборган эди. Ҳозир унинг тишлари лабида акс этиб, кинояли кулимсиради.

— Хўш, сиз ўртоқ Давлатбековни шунақа қилганлардан демокчимисиз?

— Ҳозирча бундай дейишга исботимиз йўқ, — деди Мансуров. — Нима бўлганда ҳам, бу эгасиз кўйлар давлатнинг ҳақи. Тўғрими, ўртоқ Давлатбеков?

Давлатбеков елкасини қисди:

— Анигини билмагунча бир нарса дейиш қийин.

Мансуров Сабоҳатхон билан Замоналига юзланди:

— Акт ёзинглар. Эгасиз кўйларни совхозга ўтказамиз.

Қирқ беш кўйдан бирваракайига ажраб қолиш хавфи Давлатбековнинг ичини куйдириб, елкасидан тутун чиқариб юборгандай бўлди.

— Бунга бизнинг нима ҳаққимиз бор? — деди у. — Ўртоқ Мансуров, сиз директор бўлсангиз ҳам, ҳукумат эмассиз. Хусусий кўйларни давлат ихтиёрига олиш ҳукуматнинг иши.

— Демак, бу хусусий кўй эканлигини биласиз?

— Биладан, чунки сирғаси йўқ, ҳисобда йўқ. Эшмурот ака, дурустроқ эсланг, бу Шодмон билан... Раҳимбердининг кўйи эмасмикан?

Шодмон дегани Давлатбековга қариндош, Раҳимберди эса унинг гапидан чиқмайдиган ювош бир ишчи эди. Замонали шуни эслади, Давлатбеков кўйларни ўшаларнинг номига ўтказиб қутулиб кетмоқчи эканини сизди.

— Ўртоқ Давлатбеков, менинг раҳматли отам билан бирга жамоа тузиб, бойларни бадарға қилган экансизлар... Шу эсингиздами?

— Ҳа, мен бутун ёшлигимни ҳукуматга фидо қилганман. Сув келса симириб, тоғ келса кемирганман!

— Энди ҳозирги бу аҳволни ўша вақтларга бир солиштириб кўринг-а! Бойлар ҳам ортиқча кўйларини шу тоғларга қочириб яшириб юрмаганми? Ўшалар ҳам тўпписи тор келганда «бу кўйларнинг ўнтаси палончи батракники, бештаси палончи камбағалники» деб, халқнинг қанотига яширинишга уринмаганми?

— Ўртоқлар, эшитиб кўйинглар! — деди Давлатбеков Мансуров билан инспекторга. — Сиёсий шабқўрнинг гапини билиб кўйинглар, гувоҳ бўласизлар! Боймуштумзўр яна пайдо бўлган деяпти бу!

— Пайдо бўлган эмас, сиздақаларни кўйиб берса пайдо бўлиши мумкин демоқчиман!

— Мен? Мен-а?

— Ҳа, сиз! Бурноғи йили битта «Волга» билан, «Победа» машинангиз бор эди. Битгасини сотишга мажбур бўлдингиз. Шаҳарда ҳам ҳовлингиз бор эди, бир амаллаб жиянингизнинг номига...

— Хусумат гап бу! Сен бола, учта тиррақи эчкингни қонунга биноан олдирган эдинг, шунинг алами ҳаммаси!

— Бу менинг эсимда йўқ эди, яхши эслатдингиз, ўртоқ Давлатбеков. Ўшанда сиз ҳақиқатан хусуматга борган эдингиз. Лекин мен ўз молимни «меники» деган эдим. Ортиғини давлатга сотиб, пулини олган эдим. Ҳозир сиз қирқ бешта кўйингизни «меники» деёлмайсиз. Десангиз оёғингиз осмондан келади. Шунинг учун ҳукумат текинга олса ҳам аламингизни ичингизга ютиб жим турасиз. Баттар бўлинг!

Мансуров билан Сабоҳатхон атайлаб индашмас, Замонали жуда болаганда секин кулиб кўйишар эди. Инспектор йигит безовталаниб, ўртага гап қўшмоқчи бўлар, лекин Давлатбеков унга сўз бермас эди.

— Сен ҳукумат учун нима қилибсанки, мунча оғзингни тўлдириб гапирасан. Биз ҳукумат учун жон бериб, жон олганимизда этагингнинг орқасини тутиб юрган бола эдинг!

— Майли, сиз осмону мен ер бўлганимда ҳам, — деди Замонали, — ҳозир шу топда сиз мендан кўрқасиз, шунча молим бор деб мақтанолмайсиз, тиззангиз қалтираб, бойлигингизни яширасиз!

— Меники эмас булар!

— Ҳа, ана, — деди Замонали кулиб. — Директори-мизга минг раҳматки, ҳаромхўрларни ҳалол одамлардан

қўрқадиган қилиб қўйипти! Хусусий мулкка хирс қўйганларнинг шу хирсини «бичиб» турипти!

Мансуров Замоналига қараб «бўш келмайсан-е» дегандай қилиб кулди.

Давлатбеков ўзини босмоқчи бўлар, лекин босолмас эди.

— Сиз ёзиб олинг бу ифволарни! — дерди у инспекторга қараб. — Менга қанчалик тухмат қилишларини бошқармадагилар билмайди ҳали!

— Ҳақиқатан сизни кўп одам ҳали билмайди, — деди Замонали. — Лекин...

— Бас, энди, — деб инспектор йигит Замоналига ўшқирди. — Ортиқча гапнинг кераги йўқ!

— Нахотки шу гаплар ортиқча бўлса! — деб Замонали Мансуровга юзланди.

— Бу гап ортиқча бўлса, — деди Мансуров инспекторга, — сиз бошқа бир нарсага жавоб беринг-чи. Мана шу яйловларда қанча жамоалар чорвадан бой бўлган экан, қанча одамлар тоғ этагида ғалла экиб, боғ қилиб, беҳисоб даромадлар олган экан. Давлатбековга ўхшаган одамлар бошлиқ бўлгандан бери, нега шу даромадлар йўқолиб кетди? Нега бу ажойиб жойлар фойда ўрнига зарар келтирадиган бўлиб қолди?

— Бунинг сабаби кўп, — тутитилб-тутилиб гап бошлади инспектор. — Ташкилотчилик масалалари, ғоявий тарбия...

— Ундан ҳам олдин, — деди Мансуров, — ҳалолликни айтинг, жонқуярликдан, инсонпарварликдан гапиринг!

— Агар биз ҳалол ишласак, беҳисоб бойликлар берган бу табиат яна беради. Бу бойликларнинг баракасини учирадиган ҳаромхўрлар бўлса, пайини қирқамиз ҳаммасининг! Биз ҳаромхўрларнинг зарари қанчалик кўп томонлама эканини баъзан дуруст ўйлаб кўрмаймиз. Булар қишлоқларни обод қилишу одамларнинг ғайратини, маданиятини ошириш ўрнига, нуқул шахсий бойлик билан баланд мартабани ўйласа... Битгани ўзлари тўкиб-сочиб еганда, юзгани бошқаларга тўкиб-сочиб едирса... Барака қоладими? Яна ҳаромхўрлар ўзларини оқлайдиган «назария» ҳам топишган: ойлик билан яшаб бўлмас эмиш, шунинг учун «емай» иложлари йўқ эмиш! Миллион-миллион ишчилар, деҳқонлар ойлик билан яшайди. Минг-минглаб муаллимлар, врачлар ойлик билан яшайди. Булар нега қаноат қилолмайди? Буларнинг шохи борми?

Бу гаплардан Давлатбеков дархол ўзига керакли бир «хулоса» чиқарди:

— Ўртоқ Мансуров, сиз айтган одамлар бошқа! — деди. — Буни биладиган катталар бор!

— Майли, гапни бошқармада давом этказамиз, — деди Мансуров. — Сабоҳатхон, ортиқча қўйларнинг ҳам-масига акт тузинг. Эгаси чиқмаганларини тегишли идоралар хўжаликка ўтказиб беради.

Энди инспектор йигит ҳам Давлатбековни ёқлашдан ийманиб жим бўлиб қолди. Давлатбеков «бу қўйлар палончиларники» деб бошқаларни ўртага солишга ҳам юраги бетламади. Мансуровнинг авзойи шу бўлса, «сиз нега давлатнинг сурувига бировларнинг қўйини қўштириб қўйган эдингиз?» деб сиртмоқ ташлайди-ю тутиб олади. Узимники деса-ку, тамом бўлади. Бирдан-бир йўл — «меники эмас» деб, тониб туриш эди. Қамоқдаги Турди бир нарса деса, ёлгонга чиқариш қийин эмас. Эшмурот чол ўжар одам, бир марта «билмайман» дегандан кейин, иккинчи бўйнига олмайди. Кейин Давлатбеков бир йўлини топиб, уни яна бураб қўяди. Нарёқда Ортиқ бор. Лекин у ҳам дамини чиқарса, қамалишини биларди...

Мансуров сурувни оралаб кетди. Сабоҳатхон билан Замонали ортиқча қўйларни халлашга тушди. Шундай сара қўйлар... Ҳар бирини ҳозир бозорда юз эллик сўмдан олади.

Давлатбеков шунча қўйдан ажрашини жуда аниқ ҳис қилди-ю ўтгиз икки тиши барабар суғурилаётгандай вужуди қақшаб кетди. Сўнг Мансуров билан Замоналига адоватли кўз ташлаб: «Ўлмасам, — деди, — сенларнинг йиқилганларингни ҳам кўрарман. Ўшанда қирқ беш қўйимнинг ҳар битгасини бурунларингдан суғуриб оламан!»

* * *

Эгасиз қўйларни давлат ихтиёрига олиш масаласи совхоз марказида бир неча кун дув-дув гап бўлиб юрди. «Давлатбековники экан, тоништи» деган овоза бошқармага ҳам етиб борди. Давлатбеков ундан олдин Фиёсидиновнинг кабинетига кирган, «Мансуров мени кеткизиб, ўрнимга Сайфиддиновни қўйиш учун шу ифвога қарсак чаляпти» деган эди. Бир эмас қирқ беш қўйдан воз кечиш осон иш эмас эди. Давлатбеков шунча бойлиқдан махрум бўлиб қараб турадиган одам эмаслигини Фиёсид-

динов яхши билар эди. Шунинг учун қўйлар уники эмаслигига ишонди. У Воҳидовга, Воҳидов Мансуровга қўнғироқ килди:

— Қўйларни хўжаликга ўтказиб олаверинг, сиздан нима кетипти? — деди. — Давлатбеков масаласига келганда... гап фақат унинг ошиқча қўйларида эмас. Умуман... гап қўп. Кейин гаплашармиз.

44

Товлар лоқайд бир улуғворлик билан сукут сақлашар ва бағридаги одамларнинг яхши-ёмон ишларига тилсиз гувоҳ бўлиб туришар эди.

Холбек ҳали ҳам уйларига боришга юзи чидамай тоғда юрар эди. Бирок энди тоғда учраган ҳамқишлоқларининг гапларида, муносабатларида ўзига нисбатан илиқ бир ўзгариш сезиб, кун сайин қўнгли кўтариларди.

Ўша кеча Аваз иккаласи Турдини бошлаб қўлга туширганлари, Давлатбековдай балохўр адабини егани, одамлар Ортиқдан қутулгани ҳамманинг оғзидан тушмас эди. Бу воқеаларни Жаннатхон эшитса, эҳтимол, Холбекка бўлган илгариги ҳурмати озми-кўпми эсига тушар.

Мана шу тахмин Холбекнинг юрагидаги соғинч ҳиссини кучайтирар, Жаннатхонни кўриш истаги кун сайин чидаб бўлмас даражага чиқиб борар эди.

Бунни Суёнбой ака ҳам сезиб юрар эканми, бугун эрталаб:

— Қишлоққа бориб бир ёзилиб кел, — деб қолди.

— Мабодо икки-уч кун келмай кетсам-чи?

— Неча кун келмасанг, кейин мен ҳам шунча кунга кетаман-да.

— Бўпти!

Холбек шу заҳоти отланди, бор пулини чўнтагига солиб, тоғдан тушиб кетди. Ойқўлни четлаб ўтиб, ўша кунни районга етиб борди. Унга керакли нарса раймагда йўқ экан. Отини бир танишлариникида қолдирди-да, тунги поездда Тошкентга жўнади...

Эртаси кунни кечки пайт оти терга ботган Холбек Ойқўлга кириб келди.

Аёллар тўп-тўп бўлиб даладан қайтмоқда эдилар. Холбек уларнинг орасида кетаётган Жаннатхонни анча беридан таниди-да, отидан тушди.

— Жаннат! — деб чақирди.

Хотин-халаж ҳаммаси бирдан ўгирилиб қаради. Жаннатхон таниш овоздан бир сесқанди, кейин чавқар отини етаклаб гуноҳкорларча ийманиб турган Холбекнинг юзини кўрди-ю ўзи ҳам ловуллаб кизарди.

Холбек отини етаклаб кела бошлади. Жувонлардан бири Жаннатхонни туртиб:

— Бўш келма! — деб шипшиди.

Қиз-жувонлар кикирлаб кулишди-ю Жаннатхоннинг бир ўзини йўлнинг ўртасида қолдириб кетишди.

Холбек ерга қараб турган хотинига ёндошишга журъат этолмай уч-тўрт қадам нарида тўхтади. Хуржунини отдан олиб ерга қўйди. Ундан матога ўроғлик узун бир нарса олди. Матосини очган эди, сопи садаф билан ишланган чиройли рубоб кечки қуёш нурида йилтираб кетди.

Холбек уни хотинига узатди:

— Ма...

Жаннатхон унинг илтижо билан термилган кўзларига қисқа бир назар ташлади-да, ўпкаси тўлиб:

— Олмайман, — деди. — Энди рубобни қўлимга олмайман деганман... Синиб бўлган ҳаммаси.

— Жаннат, ёки ол, ё рубоб билан менинг бошимга ур, бу ҳам синсину мен ҳам бу аҳмоқ бошдан қутулай!

Жаннатхон унинг бир вақтлар «хиёнат қилсанг, рубобни бошингга ураман, бу ҳам синади, бошинг ҳам кетади» деганини эслади. Сўнг Холбекнинг юзига қараб, ҳозирги гапни ҳам жиддий туриб айтганини сизди. Тўсатдан кулгиси келиб, лабининг бир чети қўтарилди.

Холбек буни кўриб қолди ва Жаннатхонга яқин келди. Қизишиб шивирлади:

— Мен сени яхши кўришимни энди билиман, Жаннат. Худо урсин агар, сен турганда кўзимга бошқа ҳеч ким кўринмайди.

— Эндими?

— Қандоқ қилай. Менга мухаббат нималигини отам ўргатиптими? Ойим айтиптими? Опам ибрат кўрсатиптими? Мен Авазларга қараб... ҳавасим келди!

Жаннатхоннинг киприкларида ёш йилтиради, қўллари рубобни Холбекнинг қўлидан олиб, садафларини секин силаб қўйди...

* * *

Исмат бобо айвонда патгилам устида ош еб, чой ичиб бўлиб, узун бир кекирди-да, доналари йирик қўнғир тасбехни ўгиришга тушди.

Рихси хола дам Холбеклар ўтирган уйга чой кўтариб кирар, дам ховлида мол-қолга қарар, дам ошхонада қозон-товоқ ювар ва хурсандчилигидан чарчаганини билмас эди. Жаннатхон қарашмоқчи бўлиб чикса, «Жон болам, бутунча эрингнинг олдида ўтир», деб уни ичкарига киргизиб юборар эди.

Бу ҳаммаси Исмат бобонинг вашини келтирар, лекин у тишини тишига қўйиб, индамай тасбеҳини шикиллатар эди.

Холбек билан Жаннатхон худди янгидан топишган куёв-келиндай майин ва уятчан бўлиб қолган эдилар. Жаннатхоннинг мовий кўзларидан иссиқ бир меҳрнинг тапти уриб турар эди. Бунчалик бўлишини кутмаган Холбек бахт туйғусини ичига сиғдиролмас эди:

— Жаннат, ота-онанг сенга билиб шундай номни берган экан-да.

— Нимага?

— Ҳозир мен худди жаннатга киргандай бўляпман...

— Шу гапингиз учун дўзахга тушманг яна.

— Ишқилиб, дўзахга тушсам ҳам, ўз Жаннатим билан бирга тушай-да.

Айвонда Исмат бобо тасбеҳ ўгиришдан тўхтаб, асабий йўталиб қўйди. Айвонга чиқадиган эшик қия очик қолган, қулоғи зийрак Исмат бобо ҳамма гапни эшитган эди. Жаннатхон уялиб кетди. Холбек қовоғини солиб ўрнидан турди-да, эшикни зичлаб ёпди.

Рубоб тоқчада ўзининг илгариги ўрнида турар эди. Холбек уни олиб, Жаннатхонга тутди:

— Битта чал. Мен қачондан бери овозингни ҳам соғиниб юрибман...

— Ҳозир эмас...

— Нега ахир?

Жаннатхон очик деразани кўрсатди:

— Отангиз борида айтолмайман... Кўрқаман...

Исмат бобо яна тасбеҳ ўгиришдан тўхтади. Унинг кўзойнаги ҳам қазабли йилтираётганга ўхшар эди.

— Отам! — деди Холбек ҳасрат билан. — Менинг кўнглимда нимаики доғ бўлса, ҳаммаси отамдан ўтган экан. Тақдир менга нега шундай ота берди экан-а, Жаннат? Нега?!

Эшик шарақлаб очилди. Исмат бобо остонада туриб:

— Ҳой, нонтепки! — деди. — Мен сени одам қиламан деб шу кўйга тушдим у энди сен мендан ор қиладиган бўлиб қолдингми! Ўзингда орийат бўлса, қаллиғингни

тортиб олган ўша Авазга бориб сиғинармидинг! Сенда уят бўлса, хотинингга шунақа гаплар гапирармидинг?!

— Сиз-чи, ота? Сиз айвонда ўз ўғлингизга айвоқчи бўлиб ўтиришдан нега уялмайсиз?

— Тилинг кесилсин, ота безори! Поччангни шарманда килиб тутиб бериб, опангни зор йиғлатганинг оз бўлса, энди хотинингга ашула ҳам айттир!..

— Илгари қилган айвоқчиликларингиз етмасмиди, ота?!

Исмат бобо бор овози билан бакириб, Холбекни оғзига олиб бўлмайдиган сўзлар билан сўка бошлади.

Рихси хола кўли хўллигича ошхонадан чолиб келди-ю Исмат бобони айвонга қараб тортди:

— Бас! Бас!..

— Мен «оқ» қиламан бунақа ўғилни!

— «Оқ» қиладиган отанинг кўнгли оқ бўлади, — деди Рихси хола. — Сизнинг кўнглингиз қора! Сизнинг кўзингиз кўр эмас, виждонингиз кўр, инсофингиз кўр!

Исмат бобо энди кампирини сўкиб кетди:

— Йўқол бу уйдан манжалаки!..

— Ўзинг йўқол! — деди Рихси хола. — Кўзи ожиз деб аяган сари ҳаво бойлаб кетяпсан, имонсиз! Мен сендан нима яхши кун кўрибман? Бор ўша суйган куёвингникига!

Исмат бобонинг титроқ кўлидан тасбеҳи учиб кетди-да, устун тагига тушиб, илонга ўхшаб қулча бўлиб қолди.

Исмат бобо ҳассасини дўкиллашиб, сўкина-сўкина Ортиқникига ўтиб кетди.

Холбек билан Жаннатхоннинг бояги бахтиёрлигидан асар ҳам қолмаган эди. Рихси хола уларга қараб туриб:

— Холбекжон, — деди. — Бу уйда яйраб юролмайсан. Опангнинг уйи ҳам ҳозир ғурбатхона. Хотинингни тоққа олиб чиқ. Бир-икки кун ёзилиб келсин. Хулқар ўртоғи ҳам зерикиб юргандир. Олиб бор!

— Сиз-чи, ойи?

— Менинг тақдирим шу экан, болам. Мен кўрмаганга яраша энди сенлар кўринглар. Сенларнинг бахтларингни кўрсам, шу ўзи менга етади. Жаннатхон, олиб чиқ рубобингни. Тоғда чаласан. Қани, қоронғи тушмасдан жўнанглар...

Жаннатхон Холбекка бир қараб олди-да:

— Ойижон, — деди. — Бугун сиз билан қолайлик. Эртага эрталаб борсак борармиз...

Кутилмаганда Рихси холанинг кўнгли юмшади-ю ўкириб йиғлаб юборди:

— Болаларим, бутун умрим шу эр билан ўтиб адо бўлди, болаларим!..

45

Ортиқ гилам тўшалган уйда, ойнаванд шкаф қарши-сига айиқ терисини ёйиб, ўқ тешган жойларини кўздан кечирмокда эди. Суюма айиқнинг битта тирноғини беш яшар ўглининг ёқасига ирим қилиб тикар эди. Бола бурнини чуқаламокчи бўлиб қўлини кўтарган эди, онаси:

— Бирпас жим тур, жувонмарг! — деб жеркиди.

Ортиқ ишдан тушгандан бери кўзлари киртайиб, бурни гўё узунлашиб қолган. У Турдига қўшилиб қамалишдан жуда кўрққан эди. Йўқ, хайрият, ҳалиги таниш терговчи ёрдам берди. Кўйнинг сирғасини Турди ўзи Ортиқдан бемаслаҳат алмаштиргани бўйнига қўйилди. Ортиқ яширикча кўйларини заготовка нархида давлатга топширди. Бироқ халқ олдида шарманда бўлгани ва ишдан олингани ҳам унга жуда оғир жазо эди. Энди келажаги нима бўлишини билмай мунғайиб ўтирипти. Суюма унга:

— Отангиздан бирор маслаҳат чиқадими? — деди.

Қамбар ота боя келиб, ўғли билан икки соатча гапиришиб ўтирган, бу фалокатлар унинг «окбилак» бўлиб қолганидан, Аваздай оддий ишчи бўлишга бўйни ёр бермаганидан эканини тушунтиришга ҳаракат қилган эди.

— Машина ҳайдашни биласан, қил, трактор ҳайда, кузги буғдой экомқчи бўлишяпти, кўрмагандай бўлиб кетасан, — деди.

Ортиқ хотинига шуни киноя билан айтиб берди.

— Вой, ўлай! — деди Суюма ҳам зарҳарханда қилиб.

— Энди келиб-келиб ўша Замонали тирранчанинг қўлида тракторчи бўлиб ишлайсизми? Бундан мардикорлик яхши эмасми?

Шу гапнинг устига Исмаат бобо хассаси билан эшикни очиб йиғлаб кириб келди:

— Ортиқжон! Суюмахон! Энди менинг сизлардан бошқа фарзандим йўқ! Холбекни «ок» қилдим! Она-бола мени қувди!

Ортиқ ўрнидан туриб, қайнатасини енгидан олди-да, айиқ терисини босгани қўймай, юқорига ўтқазди.

— Шунча ғурбат озмиди, ота! — деди. — Уришиб нима қилар эдингиз?

— Қандоқ қилай, Ортиқжон, жувонмарг Холбек сенинг уқангга ўхшаб одамгарчиликдан чикиб кетяпти! Сенга тўғаноқ солган-ку шулар эди! Энди келиб бир оғиз узр айтса, ўладими! Суюма опасидан кўнгил сўраса, жин урадими! Йўқ, бу ҳам нуқул хотинчаси билан пичир-пичир қилади, «ашула айтиб бер» дейди.

— Безбет! — гижинди Суюма. — Биз бу ерда нима ахволда ўтирибмизу унинг кўнгли ашула тилармиш!

Исмат бобо куёви учун қанчалик қуйишини Ортиқ ҳозир яна бир марта сизди. Бошқалар Ортиқни минг хил мақомга солиб ёмонлаётганда Исмат бобо уни қандай бўлса шундай суяди, ўз ўғлидан ҳам зиёд кўради... Ортиқ шуни ўйлади-ю энди қайнатасига рахми келди.

— Қувган бўлса қайтиб борманг, — деди. — Шу ерда тураверинг.

Исмат бобо йиғлаб ва бурнини тортиб:

— Ортиқжон, энди менинг сендан бўлак ўғлим йўқ! — деди. — Ойқўлнинг сувларига тупур! Кетамиз бу ердан.

— Қаёққа?

Исмат бобо кўлига тегиб кетган айиқ терисининг бир четини пайпаслаб кўрди.

— Сирдарё бўйида менинг бир эски кадрдоним бор, — деди. — Мана шунақа нарсаларга жуда ишқибоз, — Исмат бобо айиқ терисини силаб қўйди: — Шуни совға қилиб олиб борсак... Ҳалиги ошнам пахта пунктида ишлайди. Сени тарозибон қилиб қўйса ҳам нонинг бутунда.

— Дайробойи қовунлари ширин бўлади, — деди Суюма, оғзи сув очиб.

Ортиқ ўйланиб қолди. Бу ердаги тўполонлар ҳали бери босилмайди. Турди қамоқда, Давлатбеков нотинч. Ортиқ ҳозирча қутулгани билан, кейин бирор ишқаллик чикиб қолиши ҳеч гап эмас. Ундан кўра бу ердагиларнинг кўзидан йироқда бўлгани яхши.

У айиқ терисини тахлаб тугди-да, эртаси куни азонлаб Исмат бобони мотоциклининг коляскасига ўтқазиб, Сирдарё бўйларига йўл олди.

46

Санам хола челақ кўтариб булоқдан сув олиб келаётганда энди тонг ёришган, Ойқўл ҳали жимгина ухлаб ётар эди.

Ортиқнинг ғамими, тордаги болаларининг ўйими, қари-

ликми — Санам хола жуда эрта турадиган бўлиб қолган эди.

Бир вақт тонг сукутини бузиб, узоқда мотоцикл пат-патлади. Санам хола Ортикни эслаб, челагини ерга кўйди, бу ёққа бурилармикин деб кутди.

Йўқ, қайнагасини коляскасига солган Ортик нарёққа бурилиб, қишлоқдан чиқиб кетди. Она-онаси билан хайрлашиб, улардан оқ йўл тилаш эсига ҳам келмади...

Санам хола узоқлашиб кетаётган мотоциклнинг ўзини кўрмаса ҳам, товушини танир эди. Бу товуш сўнганда Санам холанинг кўнглида ҳам бир нарса сўнгандай бўлди. Ортикқа негадир раҳми келиб, маъюс бўлиб қолди. Сўнг челагини кўтариб, секин-аста йўлга тушди.

Чавкар от минган Холбек қаршидан чиқиб келди. Эгарининг ортига — отнинг сағрисига кўрпача тўшалган. Ҳайитта отлангандай яхши кийинган Жаннатхон от билан ёнма-ён юриб келяпти. Қадам олиши жуда кувноқ.

Санам хола ҳайрон бўлиб тўхтади. Холбек отдан тушиб, унга елкасини бериб кўришди. Жаннатхон бир кунга тоққа Хулкар билан ёзилиб келганини кетаётганини айтди.

— Берадиган нарсангиз, ё саломингиз бўлса, мана, — деди Холбек, — биз Авазларга элтиб топширамиз.

Холбек Авазларни шундай бир илиқ туйғу билан тилга олар эдики, Санам хола бирдан бу иликликни ўз қалбида ҳам сезиб, дили равшан тортиди.

Аваз билан ёвлашиб, уни хатто ўлдирадиган бўлиб юрган Холбек энди унга шунчалик эл бўлипти, Авазларга ихлос кўйиб, хотини билан ҳам шунчалик тил топишти. «Болалигида ҳам айтар эдим-а! — ўйланди Санам хола, Аваздан фахр қилиб ва ўзини ҳам мактагиси келиб. — Шу ўғлим аломат бўлади дер эдим. Билиб айтган эканман-да. Хотини ҳам ўхшатмасдан учратмаган!».

Санам хола тўсатдан ўғли билан келинини қаттиқ соғинганини ҳис қилди.

— Жаннатхон, эртага қайтсанг, Хулкарни ҳам олиб қайт, — деди.

— Хўп.

Эр-хотин тоққа қараб кетишди-ю Санам хола энди сув тўла челақларини тегик кўтариб, шахдам қадамлар билан ҳовлиларига келди. Ҳовлида ҳамма нарса илгаригадагу фақат узун қилиб қурилган ўрмак йўқ. Санам

хола патгиламини тўкиб ва тикиб бўлиб, айвонга ёйиб кўйишти.

Тўққиз хил рангда товланаётган бу ажойиб гиламни Санам хола ўғилларига атаган. Бир қанча вақт у гиламни Тошкентдаги катта ўғлини ўйлаб тўкиди. Кейин Ортиқ сал кўнглини юмшатганда, гиламни унга ҳадя қилиб, Суюма билан ярашиб олишни ҳам ўйлади. Хулкар бўёк, жун ва пул олиб келиб бериб, Санам холани аввалги гаплари учун уялтиргандан кейин унинг Авазларга кўнгли оғди.

Хозир ҳам Санам хола катта ўғлини ўйлаб, «пули кўп, сотиб олар», деди. Суюманинг эса бир эмас иккита патгилами бор эди.

Санам хола патгиламни кўтариб, Авазларнинг бўш ётган хоналарига олиб кирди-да, шолчанинг устидан бир тўшаб кўрди. Рангдон вассали шифтга, тахмонга ёпилган сўзанага бу гилам жуда ярашиб тушди.

«Тураверсин! — деди Санам хола ичида, — Хулкар келганда буни кўриб, у ҳам мендай бир эсанкирасин, бир қасдимни олай!».

* * *

Эрта кузақда тоғ чўққиларига биринчи қор тушди. Арчалар тагидаги ўт-ўланлар тонгги қировлардан йилтираб қолди. Кўйлар қишлоқ этагидаги ангорларга¹ қайтди.

Хулкар тоғда нордон қорақандларга ўч бўлиб юрганининг сабаби кейинроқ маълум бўлди: бошқоронғилик экан. Аваз уни уйга, ойисининг олдига олиб келиб кўйдю мактабни битирган йигитчалардан бирини ёрдамчи чўпон қилиб олди.

Хулкар хозир сут фермасида табелчи.

Ойкўлнинг текис томлари устида телевизор антенналари пайдо бўлган. Уларнинг биринчиси Замоналиларнинг томига қурилган эди: августнинг охирларида Замонали билан Чўлпонойнинг никоҳ тўйлари бўлганда ёру дўстлари уларга телевизор тақдим қилишган эди.

Хулкарлар ҳам ҳар куни кеч кирди дегунча ўз уйларидаги телевизорнинг қулоғини бурашади. Санам хола «телевизор» дейишга тили келишмай:

— «Халожингирингга» қара, Хулкаррой, нега мунча «лип-лип» қилиб қолди? — дейди.

¹ Ангор — экин ва пичани ўриб-йиғиб олинган даладар.

Одамларни қизиқтириб орқасидан эргаштириб кетадиган «халожингир» деган нарсани Санам хола эски эртақларда эшитган эди. Экран унга худди шу эртақни эслатади.

Балет чиқиб қолса, Санам хола «Вой, ўлмасам!» деб қочиб чиқиб кетади. Лекин баъзи киноларни боладай қизиқиб кўради.

Тошкентлик пионерлар ёки олимлар телевизорга чиқиб қолишса, ёки бирор йиғилиш намойиш қилинса, Санам хола экрандан катта ўғлини, Тошкентдаги невараси ва келинини қидира бошлайди. Кўзи яхши ўтмагани учун:

— Ие, ана, қара, қара! — дейди Хулқарга. — Ана у соч қўйган йиғит Акмалми?

— Йўқ, ойижон, бошқа одам.

Телевизорда кофта кийган шаҳарлик жувон кўриниб қоса, Санам хола яна:

— Вой, Аваз, келинойинг шекилли, дурустрок қара, — дейди.

Бу ҳам бошқа аёл бўлиб чиқади. Телевизорда кўринган пионерларнинг орасида ҳам тошкентлик неварача учрамайди. Санам хола унга сайин хафа бўлади, баъзан ҳатто:

— Ўчиринглар-е! — дейишгача бориб етади.

— Қизиқ экансиз, ойи, — дейди Аваз. — Тошкентда ким кўп, соч қўйган одам кўп. Хаммасини чиқараверса, телевизорга одам сизгадими, бу ўзи қутичадай нарса...

— Оббо, — деб лабини буради Санам хола, — шу чиқаётганлардан Акмал акангнинг қаери кам? Ўғли ҳам аълочи. Хотини ҳам катта ишда ишлайди. Бир ойдан бери учовидан бирорчасини кўрсатармикин деб кўзим тўрт бўлиб қарайман. Ҳечки кўрсатса! Ўчиринглар-е, овози қулоғимни тешиб юборди!

Санам хола телевизордан астойдил гина қилар, Аваз билан Хулқар гўё буни «тушунмай» бир-бирига қараб қуларди.

47

Аваз энди уйдан хотиржам эди-ю лекин Ортиқ акаси эсига тушганда қўнгли ғаш бўлар эди. Қамбар ота ҳам, Аваз ҳам уни кишлокда олиб қолишолмади. Ортиқ бола-чақасини ва қайнатасини олиб дарё бўйига кўчиб кетди.

Ўз ўрнида қолган Давлатбеков ҳозир мураса йўлига ўтиб олган. Замоналига ҳам, Авазга ҳам мумкин қадар яхши муомала қилади. Тоққа келиб кетган журналист йигит Аваз билан Хулкар тўғрисида очерк ёзган, икковининг расмини ҳам бостириб чиқарган экан. Ўша газетани Давлатбеков ўзи Ойқўлга олиб келиб ҳаммага кўрсатди. Аваз хўжалик марказига тушганда баъзан нотаниш одамлар ҳам уни бир-бирига кўрсатиб, қизиқиб қарашганини сезади. Бундан гоҳ ўнғайсизланади, гоҳ юраги фахрга тўлиб, оёғи ердан бир газ кўтарилиб кетаётгандай бўлади.

Замонали бир куни шуни сезиб:

— Сен Давлатбековга хушёр бўл, Аваз, бу одам бизга ҳам мослашишга ҳаракат қиляпти, — деди.

— Нима бўлганда ҳам, эгилган бошни қилич кесмайди.

— Тўғри-ку, лекин бу одам эгилганда ҳам печакдай бировга ўралиб эгилади.

«Печак ўзидан баландроқ нарсага ўралади-ку, мен далада юрган бир чўпон бўлсам, Давлатбеков менинг нимамага мослашади?» деб, Аваз ўзича ҳайрон бўлар эди.

Бугун у қўйларини қишлоқ этагидаги текисликда ёйиб юрган эди, яна Давлатбеков отини йўрғалатиб келиб қолди.

— Суюнчи бер, хўжалик бўйича биринчиликни олдинг! — деб қувониб гап бошлади. — Саккиз-тўққиз ойлик қўзиларнинг вазни ҳеч қайси сурувда сеникичалик баланд эмас. Роса семиртирган экансанлар. Дирекция ҳам шунга яраша устама мукофот белгилади. Ишинг «беш!». Келаси ҳафта район чорвадорларининг кенгаши бўлади. Шунда чиқиб тажрибангни гапириб берасан. Мансуров тайинлаб юборди.

Бу гаплар Авазнинг кўнглидаги ғурур, фахр туйғуларини ошириб-тоширар, айни вақтда, Давлатбеков уни юмшоқ бир нарса билан ўраб-чирмаб олаётгандай, кўнглини безовта қилар эди.

— Мен ҳали кенгашга тушадиган иш қилганим йўқ, Усмон ака. Қўйинг, хотиржамроқ юрай.

— Хотиржам юрмай, нима, бирон нарсадан хавотиринг борми?

— Газетада бир марта чиқдик, бўлди-да.

— Э, у газета чиққанинг ҳали боши-боши. Вилоятдаги мухбирлар «Тошкентлик журналист илиб кетипти,

биз беҳабар қолишимиз» деб бугун менинг олдимга келишди. Сени мактаб яна бир дунё факт бердим. Кенгашгача босилиб чиқса керак.

Аваз бундан қувониш ўрнига алланечук ташвишлар нар эди:

— Очиғини айтсам, кейинги пайтда мен бунча кўтар-кўтар қилаётганингизга... тушунолмамай хайронман.

Давлатбеков унинг кўнглидан ўтган нарсани сезди.

— Мен ҳам очиғини айта қолай, — деди. — Рост, мен сени илгари суймас эдим. Лекин Турдига ишониб ёмон панд едим. Аҳмоқ, ўғри, қилмишига яраша камалиб, жазосини тортиб ётипти. Сен.. асфальтни тешиб чиққан гиёҳларни кўрганмисан? Ўсаётган одам ҳам шундай бўларкан. Мен асфальт бўлиб йўлингни тўсганимда ҳам, сен бир жойимдан тешиб чиқасан. Ундан кўра ўзим сенга ён босганим яхши эмасми? Сен машхур бўлсанг, қишлоғингнинг юзи ёруғ бўлади, хўжалигимизнинг номи чиқади. Бунинг нимаси ёмон?

Аваз очиқчасига айтилган бу гапларга эътироз қилолмай қолди. Давлатбеков унга кенгашда сўзлайдиган нутқини пишитиб олишда ёрдам берадиган, у йўғида сурувга қарашиб туриш учун Норбой отани юборадиган бўлиб кетди.

* * *

Ялтираган паркет полга нағалли этик пошналари шақшук этиб урилади. Накшинкор фойе юзлари яйлов офтобида қорайиб пишган чорвадорлар билан тўлиб бораётибди. Катта кенгликларда ўзларини қўйиб бериб гаплашишга ўрганган чўпонлар бу ерда ҳам баланд овоз билан сўйлашишади, қаҳ-қаҳ уриб кулишади.

Сахнага ўтиладиган йўлакнинг эшиги олдида район раҳбарлари давра тортиб туришипти. Уларнинг орасида Давлатбеков ҳам бор. Аваз бир тўп таниш чўпонлар билан улардан бериқоқда турган эди, Давлатбеков уни имлаб чақириб қолди.

Аваз нағалли этиги паркетда тойиб кетишидан кўрқкандай эҳтиёт билан юриб уларга яқинлашди. Давлатбеков катталарнинг ҳар бирига алоҳида хурмат билан мурожаат қилиб:

— Қобилжон ака, ўртоқ Воҳидов, рекордчи чўпонимиз мана шу, — деб Авазни танитди.

Авазнинг кўнглида кишини ҳовлиқтирадиган бир фурур қўзғалди, у ўзини осмонда юргандай хис қилди.

Гиёсиддинов унинг кизарган юзига ва забардаст гавдасига караб, буйруқ оҳангида деди:

— Энди бу ёғини ҳам пухта қилинг, йигит. Мажбуриятни каттароқ олаверинг, ёрдам берамиз.

— Раҳмат.

Абдуманноп Воҳидов Авазга мулойимлик билан маслаҳат берди:

— Биздан қандай талабларингиз бўлса, буни ҳам айтишингиз мумкин.

— Хўп.

Воҳидовнинг сўзлари ҳам, гап оҳанги ҳам Гиёсиддиновнинг гашини келтирди шекилли, юзини нариги томонга бурди.

— Қани, юр, — деб шипшиди Давлатбеков Авазга. — Нутқингни сал пишитиб ол.

Улар клубнинг бўшроқ бир хонасига кирар эканлар, Аваз ичиб яхши кайф қилган одамдай, атрофдаги ҳамма нарсага ёқимли бир ховур орқали қарар эди. Давлатбеков унга гап уқтира бошлади:

— «Бизнинг бешинчи бўлим чорвадорлари» деб бошлайсан. Ғамхўрлик катта бўлаётганини айтасан.

Аваз унинг нуқул ўз бўлимини олдинга чиқармоқчи бўлаётганини сизди. Аммо бу ҳозир унга Давлатбековдаги беозор бир заифлик бўлиб кўринди. «Заиф одам менга суянса, нега итариб ташлашим керак?» деб ўйладида, кулиб:

— Маъқул, — деди.

— Иложи бўлса, кишлоғингга бу йил электр олиб борганимизни, сенга синтетик ўтов берганимизни ҳам айт. Охирида мажбурият оласан: келаси йилда ҳар юз совликдан бир юзу қирктадан қўзи...

Аваз энди сал сергакланди:

— Шошманг. Ҳисор совлиқларидан мен бунча қўзи ололмайман. Қорақўл қўйлари бўлса бошқа гап эди.

— Гиёсиддинов «ёрдам берамиз» деди. Сен «хўп» деявер. Оласан.

— Ололмасам-чи?

— Ололмасанг ҳам шу гап ҳозир керак. Бошқалар ибрат олиб эргашади.

— Хўп, буни яна ўйлаб кўраман, — деди Аваз.

У ҳозир Давлатбеков билан баҳслашиб ўтиришни истамас, умуман, бу одамнинг олдидан тезроқ нари кеткиси келар эди.

У фойега қайтиб чиқиб, одамларнинг орасидан Замо-

наlines кидирди. Унинг эшикдан залга кириб кетганини кўриб, Аваз кетидан бораётган эди, бугунги газетани очиб кўраётган таниш чўпонлар учраб қолишди.

— Э, Қамбаров, «эрийдиган» бўлипсан-ку! — деб, унинг вилоят газетасида илғор чорвадорлар қаторида чиққан суратини кўрсатишди.

Сурат тагига «Аваз Қамбаров ҳар юз совлиқдан бир юз ўттизтадан кўзи олган, кўзиларнинг тирик вазнини эллик беш килогача етказган» деб ёзилган эди.

Чўпонлардан бири буни Авазга ўқиб берди.

Яна бири:

— Шу ростми? — деб ишонқирамай сўради.

Аваз газетани ўзи ўқиб кўрди-ю юраги «шиғ»этиб кетди.

Давлатбеков унинг ҳар юз кўзисига ўнтадан кўшган, уларнинг вазнини ҳам ошириб кўрсатган, мухбир шуни ёзиб чиққан эди.

Боя Давлатбеков айтган «рекордчи чўпон» деган сўзлар энди Авазга «ёлғончи чўпон» дегандай эшитилиб кетди. У газетани кўтарганча тез орқасига қайтди. Киришга кўнғироқ чалинаётганда Давлатбековни эшикнинг олдидан топди. Бор-будини олдирган одамдай қути учиб:

— Сиз мени нима қилиб қўйдингиз? — деди.

Давлатбеков сурат тагидаги рақамларни ўқиб совуқ-қонлик билан кулимсиради:

— Ҳечкиси йўқ. Мухбирлар доим бир оз ошириб кўрсатишни яхши кўради.

— Тошкентдан келгани ҳаммасини тўғри ёзган эди. Бунга сиз...

— Э, сен мунча ташвиш тортма! Ҳеч ким билмайди. Ўзинг билдириб қўймасанг бўлди.

— Эртага бориб санаб кўришса-чи?

— Тўғрилаймиз. Менга ишонавер... Қани, юр, ҳамма кириб бўлди. Юр...

Давлатбеков уни билагидан олди. Аваз билагини бўша-тиб бошқа эшикка қараб кетди.

Зал нурга чўмган. Президиум столида гуллар. Орқада байроқлар. Ҳамма ёқ тантанали тусда. Боягина ўзидан-ўзи фахрланиб, осмонда учиб юрган Аваз энди ер ёрилса киргудек бўлади, танишлардан ўзини олиб қо-чади.

— Аваз! Бу ёққа...

Аваз ўгирилиб Замоналини кўрди, унга дардини ай-тиши мумкинлигини ўйлаб, хиёл енгил тортди. Замона-

лининг ёнидаги бўш ўринга бориб ўтирар экан, газетани кўрсатиб:

— Ўқидингми? — деди.

Хали президиумга одам чиқмаган, залда говур. Аваз шу говурда воқеани секин айтиб берган эди, Замоналининг ҳам кайфи учиб кетди.

— Жуда чатоқ бўлипти-ку! Бу ҳали қишлоққа етиб борса...

— Шарманда бўлдинг деявер! Юз йигирматадан кўзи олган одам Норбой ота-ю Давлатбеков унинг хизматини менга бериб, яна ўнтадан ошириб кўрсатишти.

Президиумга раҳбарлар чиққач, залда говур босилди. Фиёсиддинов кискача нутқ сўзлаб, кенгашни очди, сўнг президиум сайлашга киришилди.

Аваз ўзи билан ўзи бўлиб ўтирар, қулоғига ҳеч нарса кирмас эди. Факат президиумга сайланганлар қаторида «Палон хўжалик, палон бўлимнинг рекордчи чўпони Аваз Қамбаров» дейилганда сесканиб кетди. Бу қийноқлар оздай, энди у президиумга чикиб, фахрий ўринда сазойи бўлиб ўтирадимиз?

Сайлаганлар юқорига таклиф килинганда Аваз залдан чикиб кетмоқчи бўлди.

— Қаёққа? — деб, Замонали унинг кетидан турди.

— Қишлоққа.

— Қочиб кетасанми?.. Багтар бўлади! Ундан кўра сўз беришса чикиб гапир. Айб сенда эмас-ку!

Атрофдан одамлар икковига ҳайрон бўлиб қараётганини Аваз энди сизди. Замоналининг «Айб сенда эмас-ку» деган гапида қандайдир умид учқунлагандай бўлди. У президиумга чикиб, кейинги ўринлардан бирига, панароқ жойга ўтирди.

Мансуров ҳам президиумда ўтирган экан, Авазга ўгирилиб:

— Ҳа, ўртоқ чўпон, сурат чикипти-ку, нега мунча машқингиз паст? — деди секин.

Ҳазиломуз гапиришига қараганда суратнинг тагидаги рақамларни ҳали ўқимаган.

Аваз унга гапнинг учини чиқармоқчи бўлиб овиз жуфтлаган эди, кенгашга раислик қилаётган Фиёсиддинов орқага қараб, ўқрайиб, «сўзлашилмасин» дегандай қилди.

Кенгаш катта бир салобат билан ўтмоқда эди. Докладда ва нутқларда тилга олинган масалалар жуда улкан туюлар, бунинг таъсирида Авазга ўзининг ҳозирги ҳолати янада аянчли кўринар эди.

Бунинг устига нотиклардан бири «палон бўлимнинг машхур чўпони Аваз Қамбаров палондай ютуқларга эришти, биз ибрат олишимиз керак» деб, халиги ракамларни айтиб қолди-ю!.. Авазни совуқ тер босди.

Олдинги қаторлардан бирида ўтирган Давлатбеков эса, ўз бўлимнинг мақталганидан юзи яшнаб, кўзлари қувонч билан ялтирарди. Аваз унинг савлат тўкиб ўтирганини кўриб, «хечкиси йўқ, тўғрилаймиз» деганини эслади. Семиз кўзиларни соттириб, бирига иккита ориғини олдириб тўғрилатадими? Бошқа йўли йўқ! «Турдидан панд едим, энди сенга ён босаман» дегани, «Турдининг ўрнига сени ҳамтовоқ қилиб оламан» дегани экан-да. Бунинг қўлига тушган одам соғ чикмайди. Ортиқ акасини ҳам ёмон йўлга бошлаганларнинг бири шу эмасми? Аваз унинг мақтовига учиб бу ёғини дуруст ўйламаган экан-да! Энди унга ҳамтовоқ бўлса, Давлатбеков истаган пайтда қўй сўйиб бериши керак бўлади. Қовундай сўйиладиган қўйларнинг ўрнини тўлдириш учун яна харом йўл қидиради...

Авазнинг бояги паришон туйғулари энди бир жойга тўпланиб, Давлатбековга қарши нафрат кўзгай бошлади. Бу нафрат унга куч ва дадиллик берар эди...

Бир вақт раислик қилувчи унга сўз берди. Мухташам залда Авазга ўзининг исми алланечук жуда беўхшов эшитилди. Ўрнидан тураётганда кўнглида қандайдир қўрқув пайдо бўлди. Нотекис қадамлар билан минбарга томон борар экан, бири қизикиб, бири ниманидир кутиб, хайрихоҳлик билан қараб турган кўзларни кўрди. Замоналининг «сенда айб йўқ-ку!» деган сўзлари эсига тушди. Назарида уни йўқ қиладиган ҳам, бор қиладиган ҳам мана шу кўпчилик эди...

Халиги газета ҳали ҳам букланган холича қўлида турганини Аваз минбарга чиққанда сизди. Намсиз лабларини тили билан ялаб ўзини босишга тиришиб:

— Ўртоқлар, — деди, — чўпоннинг меҳнатини шунчалик азизлаб, бизга ғамхўрлик қиладиган кишиларга раҳмат... Мен... менга «ўз тажрибангдан гапир» дейишди. Бу ерда биздан тажрибалироқ, биздан хизмати зўрроқ чўпонлар чорва илмини яхши тушунтириб берди. Мен шуларнинг гапига қўшиламан, ҳамма биладиган нарсаларни айтиб ўтирмайман... Кўп одам билмайдиган, ҳозир мени тегирмон тошидай эзаётган бир нарсани ўртага ташламоқчиман...

Зал жимжит бўлиб қолди. Фақат Давлатбеков безовта бир қимирлаб олди. Президиумдагилар ҳам бошла-

рини минбар томонга буришди. Мансуров ҳайрон. Воҳидов қизикқан. Гиёсиддинов сергакланган. Аваз қўлидаги газетани титроқ қўллари билан яна бир буклади. «Балого қоласан!» деди ички бир овоз. Аваз ўзига-ўзи далда бериб ичида: «Сендан олса чўпонлик тағини олади-да, нимадан мунча қўрқасан!» деди. Сўнг бор гапни айтиб берди. Давлатбеков газетани адаштириб, Авазни кўзбўямачилик билан рекордчи чўпонга айлантирганини эшитган одамлар бирдан говур қилишди, зал силкиниб кетгандай бўлди. Кулги товушлари эшитилди. Давлатбеков сакраб ўрнидан турди-ю, Гиёсиддиновга қараб:

— Хусумат бор бу гапда, мухбирнинг хатосини менга тўнкаяпти! — деди.

Кенгашларда мана шунақа фавкулудда тўқнашувлар бўлишини жуда ёмон кўрадиган Гиёсиддинов «лов» этиб қизарди. Авазга қаҳр билан тикилиб:

— Сизга минбар шунақа гаплар учун берилганмиди? — деди. — Мақсадингиз нима ўзи?

— Мақсадимни hozir айтаман. Шу кенгаш яхши чорвадорларнинг ишларини юзага чиқариб, бошқаларга намуна қилиб кўрсатиш учун бўляптими? Биз сидқидилдан ишлаб ҳар юз совлиқнинг юз йигирмадан кўзисини шунчалик семиртириб берганимиз ҳам осон иш эмас. Мана, чўпонлар ўтирипти, айтсин, агар ҳамма сурувлар шундай бўлса, бизнинг хўжалигимиз энг илғор хўжалик бўлар эди.

Мансуров президиумдан минбар томонга бўй чўзиб:

— Тўғри! — деди.

Залдан ҳам маъқулловчи товушлар эшитилди. Аваз дадилланди.

— Энди шу яхши натижанинг ёнига яна ўнтадан йўқ кўзини қўшиб кўрсатиб, мени ёлғончи қилиш нима керак эди? Мен бу ёлғон билан кимга ибрат бўла оламан? Битта-иккита одамни алдаган билан, элни алдаб бўлади-ми? Одамлар ҳамма нарсани билади! Шунини ўртоқ Давлатбековга айтсам, «тўғрилаймиз» дейди. Бунини тўғрилаш учун мен эгри бўлишим керак, одамлар алданиши керак, давлат зарар кўриши керак. Мен тушунолмайдим: бу ҳаммаси нима учун қилинади? Давлатбековга ўхшаган одамларнинг яхши кўриниши-ю мартабаси ортиши учунми?

Сўнги гап Гиёсиддиновга ҳам тегиб кетди. Унинг чаккасидаги яра изи қорайиб, кўзлари қисилди. У Авазга ўшқирди:

— Бас! Давлатбековдан ўч олмоқчи бўлсангиз, бошқа жойда олинг! Кенгашни бузманг! Тушинг минбардан!

Залдан Замоналининг хитоби эшитилди:

— Нега тушади?! Гапирсин!

Кўпчилик ҳам шуни истар эди.

Гиёсиддиновнинг ёнида ўтирган Абдуманноп Воҳидов Авазга юзланиб:

— Давом этинг, — деди. — Биз кенгашни парад қилиб ўтказмоқчи эмасмиз. Танқид ҳам керак.

Гиёсиддинов залнинг авзойини кўриб индай олмади. Аваз энди унга қараб ётиғи билан гапирди:

— Ўртоқ Гиёсиддинов, сиз катта одамсиз, райони-мизга кўп меҳнатингиз синггану лекин нуқул Давлатбековни қўллаб-қувватлашингиз кишини хайрон қолдиради. Мен шу одам тўғрисидаги рост гапни айтсам нега қасд олиш бўлиб кўринади? Одамлар қасд олгиси келганда ростини айтиб, бошқа вақтда бир-бирининг айбини яшириб юрса... оқибати нима бўлади? Ахир бу Давлатбеков нимага қўл урса сирти ялтироқ, ичи қалтироқ бўлиб чиқади. «Маданият» десангиз «хўжа кўрсинга» лекция ўтказади. Қанча ҳаракатлар билан кишлоққа электр олиб борилса, шунга ҳам «мендан кетгунча, эгасига еткунча» деб қарайди. «Чўпоннинг яхши ишини юзага чиқар» дейилса, бунга ҳам, мана, ёлғон аралаштириб ўтирипти. Ҳамма иши омонат! Ҳаммасини иши битиб, эшаги лойдан ўтишига мослайди... Нима, биз икки кунлик омонат чайла қураётимизми?

— Абадий турадиган жамият қуряшимиз! — деб гап қўшди Воҳидов. — Сиз тўғри айтасиз, ўртоқ Қамбаров. Биз шу улуг бинонинг ҳар бир виштини умрбод турадиган қилиб, заррача ҳам қаллобликни яқинига йўлатмай, энг ҳалол, энг покиза қўллар билан қўйишимиз керак.

Гиёсиддинов қовоғини солиб индамай ўтирар ва залдагиларнинг бошлари оша орқадаги кинобудканинг тўрт бурчак тешикларига қарар эди.

— Ундай бўлса, — деди Аваз Воҳидовнинг сўзига жавобан, — «мажбуриятни каттароқ олинг, ёрдам берамиз» дейишган эди... Хўп, мен ҳам кўзини ҳозиргидан кўпроқ олишга сўз бераман. Лекин менинг бундан ҳамма катта мажбуриятим — ҳалол бўлиш, элу юртга виждон билан хизмат қилиш. Мана шу мажбуриятни бажаришда ҳам ёрдам беришларингизни сўрайман.

Аваз минбардан тушар экан, залнинг бир четидан бошланган қарсақ ҳамма қаторларга ёйилди-ю, президи-

умга ҳам чикди. Боя Авазни эзиб ерга киргизиб юборгудай бўлган зилу замбил нарсани қарсак чалаётган қўллар унинг елкасидан олиб ташлагандай туюлар ва ғалати бир енгиллик берар эди...

* * *

Шу кенгашдан кейин Давлатбеков хўжаликда узоқ ишлай олмади. Фиёсиддинов «мухбир ҳам текширмай ёзипти» деб, айбнинг бир қисмини унга юклаб, Давлатбековни қаттиқ ҳайфсан билан олиб қолди-ю бироқ кеч кузда Абдуманноп Воҳидов биринчи секретарликка мўлжалланаётгани маълум бўлди.

Давлатбеков бунинг дарагини эшитиб, қизиқ бир иш қилди.

«Замонали Сайфиддиновнинг парткомга ёзиб берган таклифларини мен илгари тушунмаган эканман, Ойқўл билан бизнинг қишлоқни зўрлаб бирлаштирганлар ҳақиқатан хато иш қилишган экан, Бодомзор боғдорчилик хўжалигига қўшилсин, мен эски боғларни тиклайман» деб, бошқармага ариза кўтариб борди.

У Замоналини енголмаслигига, Воҳидов районда иш боши бўлса, ахволи янада танглашишига ақли етиб шундай қилган эди.

Фиёсиддинов ҳам Давлатбековни қутқариб қолишнинг шундан бошқа йўли йўқлигини сезиб, аризасини дархол қувватлаб чикди.

Хаддан ортиқ улканлашиб кетган район йил охирига бориб иккига ажралди. Бу ерда Воҳидов биринчи секретари бўлиб қолди-ю қўшни районга Фиёсиддинов биринчи секретарь бўлиб кетди. Кейин Давлатбеков унинг олдига «кўз ёши» қилиб борди. Фиёсиддиновнинг ёрдами билан ўша райондаги жамоалардан бирига ферма мудури бўлиб олди...

48

Қиш ўтиб, яна ёз келди.

Қамбар ота Ойқўлнинг булоғи устига қурган шийпон аллақачон битган. Булоқ атрофи цементланиб, соя жойига курсилар ҳам ўрнатилган, сувига келган аёллар ўтириб дам оладиган, хангомалашадиган баҳаво жой бўлган... Қишлоқнинг шўх болалари шийпоннинг силлиқ устунларига қўнғилларида борини яшириқча ёзиб кетишга ҳам улгуришган: бир устунга кўк сиёҳ билан: «Қамбар ота

яшасин» деб, иккинчисига кизил қалам билан «Қундуз!!!» деб ёзилган. Хитоблар сони мухаббатнинг кучини билдирса керак...

Бўлим идораси Ойқўлга кўчиб келган ва бултур маданият уйига мўлжаллаб ремонт қилинган бинони эгаллаган. Бунинг эвазига Ойқўлда уч юз кишилиқ камтаргина маданият уйи қуриш учун маблағ ва материал берилган. Қурилишга кишлоқ яхши кўринадиган баландроқ бир жойни танлашиб, пойдеворини ҳам тиклаб қўйишган.

Қамбар ота ҳозир мана шу ерда ишбоши. У тушда қурилишдан қайтаётган эди, иккита тўқли билан битта кал эчкини эшагига боғлаб олган Норбой ота район томондан чиқиб келди.

Кеча кечқурун Норбой ота шу молларини бозорга хайдаб кетганини Қамбар ота кўрган эди.

— Ҳа, Норбой ака, ўтмадими? Молнинг бозори чақкон деб эшитган эдим-ку.

— Э, оёғини ерга теккизмай айтган нархингизга олиб кетяпти.

— Нега сотмадингиз бўлмаса?

— Иш! — деб Норбой ота эшагини ва унга боғланган эчки-қўйларини тўхтатди. Сўнг воқеани айтиб берди: — Мен буларни сотиб, сигир олмоқчи эдим. Ўша ерда бир таниш одам: «Сигир оламан деган одамга хўжалиқ уч юз сўмдан қарз берапти» деб қолди.

— Лекин кўп яхши бўлди-да! — деди Қамбар ота. — Бу йил ўнга қўй қилсангиз ҳам йўл берган эди. Энди яна қарз ҳам берадиган бўлишиптими?

— Э, уста, биз кўп алданиб, юрагимизни олдириб қўйган эканмизми, ё қариликми... Мен қурғур, аввал ишонмапман. Директоримиз Мансуров бор-ку. Бозор куни бўлса ҳам, идорасида ўтирган экан. «Шу ростми, қарз тўғрилаб берасизми?» деб, ўшанинг олдига борибман-да. Қаранг! «Тўғрилаймиз» деди. Замоналига қўнғироқ қилиб, «керакли қоғозларини ёзиб беринг» деди. Шундан кейин бу жониворларни сотгим келмади-да.

— Ҳа, энди, ёш мол экан, сўйилиб8 жувонмарг бўлиб кетар эди...

— Лекин қўлдан гўшт олиб бўлмайди, нарх-наво жуда кўтарилиб кетипти. Умрим бино бўлиб гўшт бунақа қиммат бўлганини билмайман. Бир кило гўштга бир пуд буғдой берса-я! Уйинг қуйгур Давлатбековлар беш-олти йилдан бери чорванинг баракасини учирган эди. Қусури энди чиқяпти-да.

— Лекин кузга бориб нарх тушадику-я.

— Ишкилиб, охири бахайр бўлсин.

Норбой ота «бу йил даромад катта бўляпти» деб, Қамбар отанинг кўнглида ётган катта бир истакни қўзғаб қўйди. Шу вақтгача ота бу истакни катталарга айтишга журъат қилолмай юрар эди. Энди Норбой ота билан хайрлашиб, уйдан қоғозга ўроғлик бир нарсани олиб чиқди-ю бўлим бошлиғининг идорасига қараб кетди.

* * *

Бултур омбор қилиб қўйилган илгариги жамоа идорасини энди таниб бўлмайди: атрофига гуллар экилиб, ҳамма ёғи оқланган. Очиқ деразалардан бирининг олдида бухгалтер чўт қоқиб ўтирипти. Иккинчисидан телефонда гаплашаётган Замоналининг товуши эшитилади:

— Ветврач аниқлабдими? Бизда йўқ эди-ку... Оббо!.. Мансуров-а?.. Қачон?.. Бўпти, мен hozir чиқиб бораман...

Қамбар ота стол ёнида жим ўтириб, унинг телефондан бўшагини кутар эди.

Замонали трубкани жойига қўйиб, терлаб кетган бўйинларини рўмолчаси билан артди. У этик кийган, ўтган йилдагига нисбатан анча тўлишган, офтобда кўп юриб, бўйинларигача қорайиб кетган. Телефонда эшитган гапи уни ташвишга солиб қўйди чамаси, Қамбар отага паришон бир назар ташлаб:

— Хўш, ота, келинг, — деди.

— Шуни бир очиб кўр, Замонали ўғлим, — деб Қамбар ота қўлидагини унга узатди.

Қоғозга Самарқанд кошинларидан икки донаси ўралган эди. Бири Шохизинда гумбазидагидек тиниқ тўқ мовий рангда-ю бири Регистон деворларидаги кошинлардек нафармон тусда. Иккови ҳам яп-янги. Замонали беихтиёр орқаларини ўтириб кўрди: сополга ўхшайди. Оғирлиги шоколад плиткасидай бор.

Қамбар ота бу йил қишда Тошкентдаги катта ўғлининг машинасида Самарқандга борган, қадимий кошинларнинг сирини топиб, уларни махсус цехда ишлаб чиқараётган усталар билан танишган эди.

— Дунё кўрган яхши экану, — деб гап бошлади. Қамбар ота, — дунё ўзи келиб кўраётган жойларимизни билиб қўйиш ҳам керак экан-да. Хоҳ ишон, хоҳ ишонма, Замонали ўғлим, беш юз йилдан бери охори тўқилмаган кошинларни кўриб хангу манг бўлиб қолдим. «Мадани-

ят деганинг мана шунақа минг йиллик бўлса-да» дедим. Арзимаган шайхлар ўзларининг мақбарасига шундай умри узоқ кошнлар ишлатганда, биз Ойкўлда қишлоқнинг маданият уйига ишлатмасак... қандоқ бўлади?

— Буни топиш қийиндир-да, ота.

— Э, мен ўзим топаман... Пул бўлса, Акмалжон ёрдам беради. Уч-тўрт юз донасини сотиб олсагу маданият уйининг пештоқига ишлатсак. Кейин ёшлар тугул, кексалар ҳам «жуда ҳалолу покиза жой бўлипти» деб, хавас қилиб, келаверади!

— Тўғри-ю лекин бу кошннинг бўёғига олтин кўшиб ишланади деб эшитган эдим. Жуда қиммат бўлса керак.

— Қимматлигига қиммат. Яна ўн минг сўмни ачиқ тишлаймиз...

— Йўқ, бунга Мансуров кўнмайди. бутун қурилишга зўрға ўттиз минг берди.

— Бир амаллаб кўндирайлик-да энди, Замонали ўғлим! Мана, ахир, харид нархлари ошиб, бу йил совхоз неча юз минг кўшимча даромад қилармиш.

Бу гап Замоналига боя телефонда айтишган совуқ хабарни эслатди.

— Отахон, кейинчалик яна ўйлашармиз. Ҳозир Мансуровнинг кўнглига бу гап сиғмаса керак.

— Нега?.. Тинчликми ўзи?

— Ёз оғир келганини биласиз. Қурғоқчилик... Бизга-ку тоғ тўсиб қолган булутларнинг ёмғири иш бериб, бугдойдан дуруст хосил оляпмиз, лекин пастдаги бўлимларнинг экини ўримга келмай, мол кўйиб юборишди... Ўт кам, сув танқис.

— Илон йили жуда қуруқ келади-да, ўғлим. Ёз ҳам бу йил ёниб ўтяпти.

— Ким билади, шу қуруқлигу иссиқлик ҳам сабаб бўлдимиз, молларга ёмон бир касал юқипти. Кўшнни районнинг чорваси карантин эди. Энди бизнинг хўжалик ҳам карантинга тушадиганга ўхшайди. Мол доктори тоғда юрганмиш, мен ҳозир етиб боришим керак...

— Хўп, хўп, ўғлим, ундай бўлса, ҳозир мавриди эмас...

Замонали отланиб тоққа чиқиб кетди.

* * *

Бултур шу пайтларда Девдаранинг суви одамни оқизадиган даражада катта эди. Қишда тоққа қор жуда кам тушгани учун ҳозир шу сувнинг ярми ҳам йўқ. Лекин

июнь-июль ойларида бу ерларга озгина-озгина бўлса ҳам ёмғир ёғиб турди-ю ўт анча дуруст бўлди.

Ойқўлнинг бултурги икки суруви устига бу йил яна олти сурув қўй қўшилган. Аваз hozir шуларнинг ҳаммасига жавобгар. Бош чўпон. У ўша жийрон қашқа отда сурувдан сурувга ўтади. Гоҳо бирор чўпон бетоб бўлиб ёки жавоб сўраб кетса, Аваз унинг ўрнига қўй боқиб туради. Қишда тўл яхши олинган, hozir ҳамма сурувларда ҳам совликлардан қўзилар кўп эди. Бунинг устига кутилмаганда бир сурувдан устма-уст иккита қўй касалланиб ўлди. Аваз ветврачни чақирган эди, қўйларнинг ўлигини кўриб:

— Ёндириб, кўмиб ташланглар, — деди.

Қўшни районнинг бир-иккита суруви «районнинг чегарасидан ўтманглар» деган огоҳлантиришларга қарамай, Ойқўлнинг ўти бўлиқ яйловларида уч-тўрт марта яширинча боқилган экан. Уларда тарқалган юқумли касаллик хашақданми, сувданми, Ойқўлнинг шу сурувига ҳам юқипти.

Аваз билан ветврач бу сурувни дарҳол бошқа сурувлардан узокқа, тоғнинг холироқ жойига ҳайдатди. Отда етиб келган Замонали ҳам уларга қўшилиб, соғ сурувларни қаерда боқиб, қаерда бокмасликни чўпонларга айтиб чиқишди. Кейин ветврач қўй-қўзиларни эмлашга дори топиш учун районга тушиб кетди-ю Замонали билан Аваз Кўкёнада қўй боқиб юрган Холбекнинг қўшига йўл олишди.

Сўқмоқ арчазорлар орасидан эгилиб-буралиб ўтар, юқорига кўтарилганлари сари оглар хансираб, баъзан йўталиб қўйишар, эгарда хомуш ўтирган Аваз билан Замонали кўнгилсиз нарсалар тўғрисида ўй суришар эди. Ранг-баранг бўлиб гуллаб турган тоғ ўтлари, шишадай тиниқ булоқ сувлари, кулф уриб ўсган ўрмон... Ҳозир бу гўзалликларнинг аллақаерларида юқумли микроблар яшириниб ётипти. Сувда оқиб келяптими? Гулга қўниб туриптими? Арчаларнинг тагида урчиаяптими? Билиб бўлмайди. Энди бу ерларнинг чорваси бир-икки ой карантин бўлади...

Аваз шу муносабат билан бошига тушадиган қийинчиликларни ўйлаган сари, касалликни Ойқўл яйловларига келтирган қўшнилardan хафа бўлар, ҳар хил маънавий иллатлар эсига тушар эди.

— Қийин экан-да, — деди Аваз. — Давлатбековга ўхшаган бир-иккита одам четлатилгани билан ёмонлик

тугаб битмас экан. Худбинлик, инсофсизлик, порахўрлик бошқа-бошқаси микробга ўхшаб, кўзга кўринмай яхши нарсаларнинг орасига кириб оладими дейман?..

— Кириб олган жойидан топиб йўқотаверамиз, Аваз. Шундан бошқа йўли йўқ.

Олдинда бултур Авазларнинг қўши турган қўтон кўринди. Унинг бир четида ўша синтетик ўтов туришти. Энди унда Холбек билан Жаннатхон истикомат қилади. Исмаг бобо улардан аразлаб Ортиқ билан дарё бўйига кетиб қолгандан кейин, Холбек онасини ҳам тоққа, шу уйга кўчириб келган. Ўзи илгари Аваз бокқан совлик қўйлар сурувини олган. Хозир қўй-қўзилари жилға бўйлаб ёйилиб ўтлаяпти. Холбек билан Жаннатхон баландроқ жойда ўтириштипти. Арчалар орасидан келаётган Авазлар уларга кўринмас эди.

Бирдан жимжит ёналар бўйлаб ипақдай майин бир куй таралди-ю ўрмонни ҳам ҳаракатга келтиргандай бўлди. Рубобда чалинаётган бу куйга жуда нафис, жуда жарангли бир аёл овози жўр бўлиб ашула бошлади. Аваз Жаннатхоннинг овозини таниб, отининг жиловини тортди. Замонали ҳам отини тўхтатиб, кулоқ солди.

Дилбар куй таъсирида нохуш ўйлар аста-секин чекиниб, тоғлар аввалгидан азизроқ ва улғуворроқ кўриниб кетди.

Аваз Хулкар билан шу тоғда ўтказган бахтиёр дамларини, энди такрорланмайдиган бултурги ҳаётларини эслади. Бу хотира қўшиқ билан бирга ҳам шодликх, ҳам нурли бир маъюслик уйғотиб янграётгандай бўлди.

Куй Авазнинг ҳаёлини негадир Сунбул чўққига олиб чиқди. Шу чўққи ортидаги гўзал тоғ кўли Ойкўл унинг кўзига кўриниб кетди.

Қалин арчазорлар орасига жойлашган бу кўлни Аваз умрида фақат бир марта кўрган. Сунбул чўққидан Ойкўлга тушиб турган бир ариқ сув хозир Авазга Жаннатхон бўлиб куйлаётгандек туюлди.

Аваз Хулкарни Ойкўлга олиб чиқаман деган, лекин ҳали бу ниятига етмаган эди. Энди у ҳаёлида Хулкарни ва бундан икки ой аввал тувилган қизчалари Сунбулоини шу кўл бўйига бошлаб келди. Офтоб баланд кўтарилган сари арчалар кўл юзидан ўз сояларини йиғиб олишар, зилол тўлқинлар қуёш нурини ўзларига зарблаб минг карра кўпайтириб кўрсатар эди. Йўқ, бу кўлнинг тўлқинлари эмас, янграётган куйнинг тўлқинлари! Уларда жимирлаётган нур — қуёш эмас, Хулкарнинг кўзла-

ри... Хулкар ўз қишлоқларининг ҳам Ойқўл деб ағали-
шини эслайди-ю:

— «Аваз ака, таёғингизни ташланг, Ойқўлнинг було-
ғидан чиқади» — дейди.

— «Бунинг учун таёқнинг ичига олтин яшириш ке-
рак-да, Хулкар».

— «Яшириб нима қиласиз, тоғнинг турган-битгани
олтин-ку».

Шунинг учун бу ерда Жаннатхоннинг овози ҳам ол-
тиндай тиниқ чиқар экан-да!

Куй бирдан тугади. Аваз воқеликка қайтди ва туш
кўриб уйғонган одамдай атрофига кўз ташлади.

Замоналининг ҳам чехраси очилиб кетган. У яна Жан-
натхоннинг куйини эшитишни истарди. Гўзал табиат ора-
сига яширинган ёмон нарсалардан ҳадиксираб келаётган-
да қаршисидан шундай ажойиб куй чиқиб қолишини ҳеч
кутмаган эди.

Нариги ёнанинг қиррасида турган чўпонлар ҳам янги
ашулага мунтазир эди. Жаннатхон уларни кўрди ва уялиб
Холбекка қаради. Холбек унинг овозини тоғда бир ўзи
эштаётгандай бўлар эди. Ҳозир атрофига қараб, бу
мумкин эмаслигини сездди, пастда янги қурилаётган дам
олиш уйига гишт тераётган Мадаминжон ҳам Жаннат-
хоннинг кўшиғини эшитиб, бу томонга қараб турарди.
Бошқалар эшитмасин деса, ўзи ҳам маҳрум бўлишини
ўйлаб, Холбек маъюс кулимсиради:

— Яхши от билан яхши йигит элники дейишар эди.
Яхши овоз ҳам элники, чамаси-да, Жаннат.

— Лекин ҳозир мен фақат сиз учун айтяпман, —
деди Жаннатхон ва янги бир куйни бошлади.

Унинг қора кўзлар ҳақидаги бу куйи тоғлардан ҳам
ошиб, осмонга чиқди.

Осмонда қалдирғочлар ҳавони ўқдай кесиб учар,
тўрғайлар бир нукта устида қанот қоқиб ғужирлашар-
ди.

Хув нарида уч-тўртга қора қушлар шошилмай айла-
нишарди. Аваз бу қушлардан кўзини олди-ю жилғада
юрган кўй-кўзиларга қаради. Уларнинг орасидан бул-
турги эгизак кўзиларни кидириб топди. Улар энди катта
кўй бўлиб, ўзлари ҳам биттадан кўзи эргаштириб юри-
шипти.

Аваз улардан кўзини олди-да, қора қушларга бир
қаради, сўнг яна Холбек билан Жаннатхон томонга юз-
ланди. Кўзларида завқ...

Замонали унинг кўнглидан ўтган нарсани сезгандай бўлди... Жаннатхоннинг куйи тоғдай абадий, осмондай баланд туйғулар уйғотар эди. Олдинда турган қийинчиликлар, ёзнинг оғир келиши-ю бошқа ташвишлар ҳозир ошиб ўтиш мумкин бўлган бир довондек туюлар эди. «Шундан ўтсак, нарёғи яхши кетади», деди Аваз ўзича. Аммо орқасига қараса, ошиб ўтилган довонлар қавак-кават... Олдинда ҳам қаторлашиб турган бўлса керак, лекин ҳозир унга фақат биттаси — шу ёзга тааллуқлиси қийин кўринади, холос.

Жаннатхон ҳамон тўлиб-тошиб қуйлайди.

Осмоннинг бир четида қанот қоқмай айланиб юрган қора қушлар ўлжа кидириб узоклашиб боради.

Т а м о м

1963—1965